22/1
35144

Б[illegible]ЛІН • ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІЯЦІЯ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИХ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ІНСТИТУЦІЙ
ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ

КУРС ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

ДЛЯ ВИШІВ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ: І. ГУРЕВИЧА, С. КАПЛАНА, М. ЧИЧКЕВИЧА

ВИПУСК ПЕРШИЙ

О. АФОНІН, І. ГУРЕВИЧ,
П. ХАЙЦЕР, М. ЧИЧКЕВИЧ

ВСТУП
ТОВАР
ГРОШІ

ПАРТВИДАВ „ПРОЛЕТАР“

ВУАМЛІН • ВСЕУКРАЇНСЬКА
АСОЦІЯЦІЯ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИХ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ІНСТИТУЦІЙ
ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ

КУРС ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ ДЛЯ ВИШІВ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ:
І. ГУРЕВИЧА
С. КАПЛАНА
М. ЧИЧКЕВИЧА

ВИПУСК ПЕРШИЙ

ВСТУП • ТОВАР • ГРОШІ

59.122 I.
(26)
БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

О. АФОНІН
І. ГУРЕВИЧ
П. ХАЙЦЕР
М. ЧИЧКЕВИЧ

Львів. Бібліотека
АН УРСР
Зв. пок. Гл. УРСР – 1954

ПАРТВИДАВ „ПРОЛЕТАР“ 1932

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку", „Картковому репертуарі" та інших покажчиках Української Книжкової Палати

1298

Львівська державна наукова бібліотека
№ 3162

ПЕРЕДМОВА

У справі найповнішої перебудови викладання політичної економії по вишах відповідно до тих завдань, що їх поставив тов. Сталін у своїй історичній промові на конференції аграрників-марксистів і в листі до редакції журнала „Пролетарская революция", дуже важить наявність більшовицько-витриманого кваліфікованого підручника. На жаль, треба закинути всьому науково-економічному фронтові СРСР, наші виші досі ще не мають такого підручника, що цілком відповідав би завданням марксистсько-ленінського виховання нових кадрів на нинішньому етапі соціялістичного будівництва.

Це підкреслила зокрема і всеукраїнська конференція викладачів-економістів, що відбулася в липні цього року і схвалила як основні настанови у викладанні політичної економії, так і побудовану на їхній основі типову програму для соціяльно-економічних і комуністичних вишів України, складену колективом наукових працівників Інституту економіки ВУАМЛІНу.

Відповідно до цих настанов і програми ще в травні цього року колектив наукових працівників Інституту економіки ВУАМЛІНу заходився складати „Курс політичної економії" для соціяльно-економічних вишів. Принципи, що ними керувалися в своїй роботі автура й редколегія, коротко можна схарактеризувати так:

1. Підручник як структурою в цілому і кожної теми зокрема, так і методологією та змістом мусить з максимальною точністю відбивати політекономію Маркса, Енґельса, Леніна й Сталіна, ставлячи за своє центральне завдання „викрити всі форми антагонізму й експлуатації в нинішньому суспільстві, простежити еволюцію їх, довести їхній минущий характер, неминучість перетворення їх в іншу форму і послужити таким чином пролетаріятові для того, щоб він якнайшвидше і якнайлегше поклав край усякій експлуатації" (*Ленін*).

Звідси висновки: доконечно треба перейняти весь виклад бойовою, непримиренною партійністю, політичною загостреністю, викоренити буржуазно-академічний „об'єктивізм", „талмудистику і схоластичні абстракції", озброїти студента гостро насталеною зброєю в боротьбі за генеральну лінію партії, в боротьбі за єдність теорії і революційної практики.

2. Ленін у боротьбі з буржуазним апологетизмом Струве підкреслював, що „лишаються й лишатимуться невдалі всі спроби засвоїти Марксову систему, не засвоївши її полемічного характеру: полемічний характер системи є лише точне відзеркалення полемічного характеру самого капіталізму". Це зобов'язує

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ім. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

до того, щоб, викладаючи позитивне трактування проблем у класиків марксизму-ленінізму, в якнайбільшій методичній єдності з цим викладом,— систематично, крок по кроку, критикувати й викривати всі ворожі марксистсько-ленінській економічній теорії течії й течійки.

Буржуазній політичній економії, надто її нинішнім фашистським відгалуженням, контрреволюційному соціял-фашизмові і його відмінності — контрреволюційному троцькізмові, напівменшовицькому люксембурґіянству, механістичному й ідеалістичному ревізіонізмові, що живлять правий і „лівий" опортунізм у партії, треба завдати знищувальної відсічі в кожній темі, у висвітленні кожного значного питання.

3. Разом з тим виклад треба максимально актуалізувати з того погляду, щоб у „кожній теоретичній тезі знайти застосування її до гострих пекучих питань сьогоднішнього дня" (*Каганович*).

Вивчення й критику кожної сторони капіталізму треба довести до сьогоднішнього дня. Водночас треба вивчати систематично, порівняльно, протягом усього курсу політичної економії, передкапіталістичні формації. Надто треба висвітлити нинішній стан передкапіталістичних укладів, що має величезне значіння для правильного розуміння ленінської теорії пролетарської революції.

Особливо актуальне завдання — вивчаючи капіталізм, вдаватися до радянського господарства, протиставляючи дві системи, що борються: гниющий капіталізм і переможно будований в СРСР соціялізм. Не припускаючи викладати матеріял з радянського господарства як механічний додаток наприкінці відповідних тем, пов'язуючи цей матеріял з усім викладом категорій капіталізму, доходити того, щоб озброїти студента позитивними знаннями про закономірності радянського господарства, про їхній вияв, про завдання соціялістичного будівництва на нинішнім етапі (звичайно, в рамках протиставлення двох систем, а не систематичного викладу *курсу* теорії радянського господарства) — таке одне з важливих завдань курсу політекономії.

4. Здійснення цих настанов і означає піднесення як викладання, так і подавання навчального матеріялу з політичної економії на вищий, ленінський щабель.

Щоб подати студентові ленінський етап у політичній економії, треба серйозної дослідницької роботи, щоб висвітлити те нове, що вніс Ленін і продовжив Сталін як у конкретизації всіх проблем політичної економії, так і особливо в розробленні таких важливіших сторін економічної теорії, як репродукція й кризи, аграрне питання, вчення про імперіялізм і загальну кризу капіталізму, про переходову економіку й економіку соціялізму.

Всіляке використовування творів Леніна й Сталіна, партійних постанов означає величезне зрушення в справі створення підручника політичної економії в широкому розумінні, як науки, що вивчає специфічну економічну структуру окремих формацій і переходи однієї в одну.

Колектив, розпочавши свою роботу, цілком здавав собі справу як щодо того, які складні завдання поставила партія перед науковими працівниками у складанні підручників, так і щодо абсолютної доконечности розв'язати ці завдання негайно, щоб забезпечити навчальний рік, що настає, потрібним посібником.

Для колективу, звичайно, ясно, що його невеликих сил зовсім недосить, щоб цілком зреалізувати згадані завдання, тим більше, що ряд питань потребує ще чималого дослідницького пророблення (проблеми ленінського етапу, критика нинішньої буржуазної і соціял-фашистської економії, пов'язання з проблемами радянського господарства тощо).

Разом з тим обмежений час, перевантаження автури рядом інших робіт, — все загалом унеможливило автурі колективно обговорити основні проблеми всіх тем, що дало б безперечно якісне збагачення матеріялу в наслідок всебічного обміну досвідом.

Ці самі причини, як і ряд інших, не дали змоги редколеґії остаточно уникнути різнобою в стилі авторів і коструватостей у літературному оформленні поданого матеріялу. Безперечно, що поліпшити мову, спростити стиль є істотне завдання дальшої роботи над підручником.

Редколеґія відзначає деяку особливість у доборі цитат проти звичайних видань цього характеру. Поперше, цитати подано майже тільки з клясиків марксизму-ленінізму (Маркса, Енґельса, Леніна й Сталіна), і подруге, подано трохи більше ніж звичайно цитат з партійних документів, щоб найповніше наблизити студентство до обізнання з поглядами клясиків у важливіших питаннях. Проте ясно, що така побудова матеріялу не тільки не зменшує потреби, щоб студентство працювало над згаданими першоджерелами, а, навпаки, ставить за своє завдання допомогти студентству найдоцільніше опановувати ці джерела.

В окремих темах „Типової програми політичної еноміі" дано спеціяльні кінцівки, в яких, з одного боку, передбачено резюмувати викладення того нового (даного в контексті всієї теми), що внесли Ленін і Сталін у дальший розвиток політекономії, а з другого боку — систематизувати й поглибити матеріял, не вичерпаний у контексті. Проте, мавши мало часу, редколеґія і автура не могли зреалізувати в даному виданні в усіх згаданих темах поставлене завдання, для якого треба, як уже згадано, ще довгої науково-дослідницької роботи всього колективу економістів СРСР.

Створити марксистсько-ленінський підручник, що цілком відповідав би поставленим завданням, як сказано, справа надзвичайно важка, для якої треба ряду років і систематичної роботи наукових колективів.

Зокрема, даний колектив у своїй роботі над випусканим „Курсом" максимально зважив досвід роботи, позитивні моменти і великі помилки та хиби видання „Робочої книги з політичної економії" 1931 р.

Маючи на увазі, що й даний курс, мабуть, не без прогріхів і хиб, редколеґія певна, що розгорнена товариська партійна

критика від викладачів і організованого для цього катедрами студентства подасть потрібну допомогу в подоланні хиб і в дальшому поліпшенні наступних видань. Редколегія просить всі критичні вказівки, рецензії тощо надсилати на адресу: Харків, вул. Лібкнехта, 33, Інститут економіки ВУАМЛІНу.

„Курс" розраховано на 80—90 друкованих аркушів у 7 випусках. А саме: *перший випуск* — Вступ. Товар. Гроші; *другий випуск* — Капітал і додаткова вартість. Заробітна плата. Акумуляція капіталу; *третій випуск* — Кругобіг і циркуляція капіталу. Репродукція суспільного капіталу; *четвертий випуск* — Ціна продукції й зиск. Торговельний капітал. Кредит; *п'ятий випуск* — Рента. Розвиток сільського господарства за капіталізму. Кризи; *шостий випуск* — I частина — Ленінська теорія імперіялізму. II частина — Загальна криза капіталізму; *сьомий випуск* — Предмет і метода політичної економії.

Редколегія

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИПУСКУ

У першому випуску „Курсу політичної економії“ є дві теми — „Товар“ і „Гроші“ — та „Вступ“ до всього курсу.

Редколегія вважає за потрібне підкреслити, що у „Вступі“ зовсім не вичерпано всі ті проблеми, які в ньому поставлено. Завдання „Вступу“ — дати деякі загальні поняття про предмет політичної економії, а особливо звернути увагу на ті завдання, які стоять перед студентом, і на ті принципи, якими треба керуватися, вивчаючи ввесь „Курс“. Поставлені у „Вступі“ проблеми треба розробляти на протязі всього курсу, а поглиблення й підсумування їх подано в спеціяльній темі „Предмет і метода політичної економії“, що її проходять у вишах наприкінці курсу.

Деяка елементарність трактування даних проблем мусіла була звичайно виявитися і в певній схематичності та в неповноті висвітлення їх. Але редколегія була свідома цього і робила це тільки з методичних міркувань, вважавши, що глибше трактування даних проблем на початку курсу створило б для студента зайві труднощі, яких він не міг би подолати.

У темі „Товар“, у розділі про форми вартости, зважаючи на все багатство Марксових думок і глибину аналізи та діялектичних переходів, залишено відносно багато оригінального тексту Марксового, і це подекуди утруднюватиме засвоєння матеріялу.

У темі „Гроші“ автор і редколегія мали особливі труднощі. Редколегія вважає за методологічно й методично правильне трактувати проблему паперових і кредитових грошей, проблему інфляції та стабілізації валют, а також грошові системи не тільки в темі „Кредит“, а вже в темі „Гроші“. Проте, оформлювавши цю тему, щоб подати систематично ці питання, доводилося не лише порушувати логічну доладність теми, як, наприклад, трактувати про інфляцію та стабілізацію валюти перед розглядом усіх функцій грошей, але й виходити великою мірою поза рамки простого товарового господарства (інфляція і стабілізація валют, грошові системи тощо). Тому не пощастило цілком усунути деяку схематичність, неповноту і в цих проблемах, що їх звичайно в підручниках або зовсім не подавали, або трактували їх лише в темі „Кредит“.

Крім того, великі труднощі були з критикою буржуазних економістів, у тому, щоб органічно пов'язати її з позитивним викладом Марксової теорії. Розпорошивши критику номіналістів і кількісників у цілому ряді питань, ми не змогли дати

студентові методологічно-систематичної закінченої уяви про буржуазні теорії грошей. Це можна було б зробити або наприкінці даної теми, або (що редколегія вважає за доцільніше, маючи на увазі, що для критики буржуазних теорій грошей студент мусить обізнатися з теорією кредиту) в темі „Кредит".

Хиби, відзначені в передмові до всього курсу, безумовно стосуються особливо до першого випуску, бож треба було хоч що своєчасно забезпечити підручником виші на початку навчального року.

Цитати з клясиків марксизму-ленінізму взято з українських видань. Цитати з I тому „Капіталу" взято з українського перекладу, що тепер у друкуванні.

„Вступ" написав тов. *Афонін*; тему „Товар", розд. I — VI і IX — тов. *Гуревич*; всі інші розділи — тов. *Чичкевич*. Всі розділи теми „Гроші", крім першого, написав тов. *Хайцер*; перший розділ написав тов. *Чичкевич*.

Редколегія

Липень 1932 р.

ВСТУП

Економічне вчення марксизму-ленінізму — зброя революційної боротьби пролетаріяту

Марксистсько-ленінська політична економія — це економічне вчення робітничої кляси і її авангарду — комуністичної партії. Основний зміст цього вчення у тому, що воно розкриває закони виникнення, розвитку й загибелі капіталізму, тобто неминучість революційного перетворення його на соціялістичне суспільство, розкриває породжувану капіталізмом клясову боротьбу між пролетаріятом і буржуазією, з'ясовує революційну ролю пролетаріяту як могильника капіталізму і будівника безклясового соціялістичного суспільства, освітлює шляхи боротьби пролетаріяту за переходового від капіталізму до соціялізму періоду і розкриває закони побудови соціялізму.

Саме цей єдино науковий, клясовий і партійний характер економічного вчення марксизму-ленінізму робить це вчення зброєю революційної боротьби пролетаріяту за повалення світового капіталізму і переможне будування соціялістичного суспільства в нашій країні. Тому це вчення є важливіший об'єкт нападу від клясових ворогів пролетаріяту.

Ленін подав суть, клясову й партійну природу Марксового економічного вчення у таких винятково яскравих і палких словах:

„Маркс усю ціну своєї теорії покладав у тому, що вона „самою суттю своєю — теорія критична й революційна". І ця остання якість справді властива *марксизмові* цілком і безумовно, бо ця теорія просто ставить за своє завдання *розкрити* всі форми антагонізму і експлуатації в нинішньому суспільстві, простежити еволюцію їх, довести їхній минущий характер, неминучість перетворення їх в іншу форму і *послужити таким чином пролетаріятові для того, щоб він якнайшвидше і якнайлегше поклав край усякій експлуатації.* Непереможна приваблива сила, що вабить до цієї теорії соціялістів усіх країн, у тому й є, що вона поєднує сувору і вищу науковість (будучи останнім словом суспільної науки) з революційністю, і поєднує не випадково, не тому тільки, що основник доктрини особисто поєднував у собі якості вченого і революціонера, а поєднує в самій теорії внутрішньо і непоривно.

Справді, завдання теорії, мету науки ставиться тут просто — сприяти клясі гноблених в її справжній економічній боротьбі, що відбувається.

„Ми не кажемо світові: годі боротися — вся твоя боротьба дурниці. Ми тільки даємо йому справжнє гасло боротьби".

Отже пряме завдання науки за Марксом — дати справжнє гасло боротьби, тобто зуміти об'єктивно подати цю боротьбу як продукт певної системи продукційних відносин, зуміти *зрозуміти* доконечність цієї боротьби, її зміст, перебіг і умови розвитку".[1]

Марксове економічне вчення становить головний зміст марксизму — системи поглядів і вчення Маркса, що дають у сукупності „сучасний матеріялізм і сучасний науковий соціялізм, як теорію і програму робітничого руху всіх цивілізованих країн світу" (*Ленін*).

Дальший вищий щабель розвитку марксизму є ленінізм — „марксизм доби імперіялізму й пролетарської революції" (*Сталін*). Маркс творив своє економічне вчення тоді, коли не було ще „розвиненого імперіялізму." Ленін „подвизався" за періоду розвиненого імперіялізму — останньої стадії капіталізму. Він розвинув Марксове економічне вчення, підніс це вчення на вищий щабель у нових умовах розвитку капіталізму, створив теорію імперіялізму, сконкретизував і розвинув далі Марксове економічне вчення взагалі, зокрема вчення про особливості розвитку капіталізму в сільському господарстві, розвинув далі вчення Маркса й Енгельса про переходовий період від капіталізму до комунізму і про будівництво соціялізму, нещадно боровшися проти всіх ворожих марксизмові теорій.

Дальший розвиток марксистсько-ленінського економічного вчення являють собою постанови Комінтерну, нашої партії, її ленінського ЦК і твори тов. Сталіна — проводиря ВКП(б) і Комінтерну. Тов. Сталін розвинув далі ленінську теорію імперіялізму, дав зразки діялектичної аналізи капіталізму в його останній, нинішній стадії розвитку, сконкретизував і розвинув далі вчення марксизму і ленінізму про соціялістичне будівництво і про боротьбу капіталістичної і соціялістичної систем господарства.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Суспільний процес матеріяльної продукції

§ 1. Процес матеріяльної продукції і її суспільний характер

Найзагальніше визначення предмету політичної економії Маркс дав у „Вступі" до „До критики політичної економії". Він почав цей „Вступ" такими словами: „Предмет дослідження — насамперед матеріяльна продукція. Індивіди, що продукують у суспільстві,— отже, суспільно зумовлена продукція індивідів,— ось, очевидно, вихідний пункт... Що глибше ми йдемо в далечінь історії, то більшою мірою індивід, отже і продуцент-індивід, є не самостійний, а приналежний до ширшого цілого. Спочатку природний зв'язок поєднує його з сім'єю і з сім'єю, що розвинулася в рід, потім з суспільством, що його різні форми виникли із зіткнення та злиття родів".[2]

[1] *Ленін*. Твори, т. I, стор. 218.
[2] *К. Маркс*. „Вступ" до „До критики політичної економії".

Людина не може жити з готового в природі: готових засобів споживання для людини в природі дуже мало, а в багатьох місцях на землі майже і зовсім нема. Отож, щоб існувати й продовжувати своє життя, людина мусить виявляти діяльність особливу — діяльність, скеровану на *продукування*, тобто на пристосування предметів та сил природи для задоволення своїх потреб.

„Перша передумова кожної людської історії,— пише Маркс,— у „Німецьк й ідеології",— є, звичайно, існування живих індивідів, людей... Але для життя насамперед потрібні їжа та питво, житло та одежа й ще дещо таке. Отже, перше історичне діло є випродукувати засоби, доконечні для задоволення цих потреб, випродукувати саме матеріяльне життя. Це історичне діло є основна умова всякої історії, і цю умову досі все ще треба виконувати щодня й щогодини, як тисячі років тому, щоб зберегти тільки людину живою".

Коли розглянути, що ж саме людина мусить продукувати, то побачимо, що це є:

1. *Засоби споживання*, що ними безпосередньо задовольняємо потреби, наприклад, їжа, одежина, житло тощо.

2. *Засоби продукції*, тобто все те, чим ми так чи інакше допомагаємо собі продукувати засоби споживання.

Отже, основну умову для існування людей становить *процес матеріяльної продукції*, тобто процес праці, скерований на те, щоб пристосувати предмети й сили природи до потреб людини „Кожна людина знає,— пише Маркс до Кугельмана,— що всяка нація загинула б від голоду, коли б вона припинила працю не то що, скажімо, на рік, а хоч би тільки на декілька тижнів".

У процесі матеріяльної продукції люди мусять ставати у певні *відносичи* між собою. Ці відносини Маркс і назвав *продукційними відносинами.*

„У продукуванні люди стають у певні відносини не тільки до природи, але й одно до одного. Щоб продукувати, вони повинні діяти спільно, заходячи у певні відносини між собою, і тільки у межах цих суспільних відносин і є їхній вплив на природу, їхня продукція".[1]

Поза рамками продукційних відносин не може бути процесу продукції.

Тим то ці відносини становлять *невід'ємний органічний момент матеріяльного процесу продукції.*

Цілокупність відносин людей між собою у процесі матеріяльної продукції, або, інакше сказати, цілокупність продукційних відносин, „складає собою те, що зветься суспільними відносинами, суспільством".

Отож продукція — це процес суспільно зумовлений, бо вона обов'язково включає в себе певні продукційні відносини між людьми, а, значить, їй місце може бути тільки в суспільстві, „Продукція поодиноких відокремлених осіб, поза рамками суспільства,— рідкісна пригода, що певно може трапитися з ви-

[1] *К. Маркс.* „Наймана праця й капітал".

падково закиненою в дике місце людиною цивілізованою, яка вже в собі самій динамічно опанувала раніш сили суспільства,— це таке саме безглуздя, як і розвиток мови не в суспільстві таких індивідів, що жили б укупі і розмовляли б між собою".[1]

Отже своє матеріяльне життя, своє існування люди забезпечують тільки в суспільстві, коли вони працюють спільно і заходять одне з одним у продукційні відносини. Виходить, що суспільний процес матеріяльної продукції — це є суспільний життєвий процес, бо він є та умова, від якої цілком залежить і існування суспільства, і існування кожного поодинокого члена суспільства.

§ 2. Процес праці людини; його елементи й характеристичні риси

Суспільний процес матеріяльної продукції включає в себе відносини подвійні: поперше, — відносини людей *одного до одного* — продукційні відносини, і подруге — відносини людей до природи — простий процес праці. З'ясуймо насамперед суть відносин людей до природи.

У процесі матеріяльної продукції людина працює, здійснюючи *свідомо поставлену перед собою мету* — пристосувати предмет чи силу природи до своїх життєвих потреб. От у цьому і є та якісна ознака, що робить працю як таку тільки властивістю людини. „...Що насамперед відрізняє найгіршого архітектора від найкращої бджоли, це те, що він утворить оту комірку в своїй голові перше, ніж будуватиме її з воску. Наприкінці процесу праці постає той наслідок, який на її початку був уже в уяві робітника, значить, в ідеї був уже наявний".[2]

Прості елементи процесу праці такі:

1. Доцільна дія людини, тобто сама праця.

2. Предмет праці, тобто той матеріял у природі, що його людина через свою дію пристосовує до своїх потреб, змінюючи його форму. За предмет праці може бути й безпосередньо даний природний матеріял (як от руда в копальнях або сировий матеріял, тобто предмет праці, проціджений уже крізь працю, наприклад, та сама руда на металюргійному заводі).

3. Засоби або знаряддя праці. „Засіб праці — це предмет або комплекс (складна цілокупність) предметів, що їх робітник вставляє між предметом праці й собою і що допомагають йому як передавачі його діяння на цей предмет" (*Маркс*).

„Продуктом праці буде природний матеріял, пристосований до людських потреб через зміну його форми" (*Маркс*). Цей продукт може бути: 1) споживним засобом, — тоді він безпосередньо задовольняє людські потреби, або 2) засобом продукції (знаряддя праці і сирові матеріяли), — тоді він задовольняє людські потреби не безпосередньо, а як речовий чинник дальшої продукції.

---

[1] *К. Маркс.* „До критики політичної економії", стор. 16 (рос. вид. 1929 р.).
[2] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 91 — 92.

Отже специфічні риси людської праці, коли не зважати на її суспільний характер, бо ми від нього покищо абстрагуємося, такі:

1. *Її доцільність*, тобто що свою працю людина скеровує на те, щоб здійснити поставлену собі мету.

2. *Її активність*, тобто що людина не просто діє, сама інстинктивно пристосовуючись до природи, а *активно впливає на природу*, пристосовуючи даний у природі матеріял до своїх потреб.

3. *Вживання робочого знаряддя.* „Вживання й утворення знаряддя праці, хоч і властиве вже в своєму зародку деяким видам тварин, становить специфічну характеристичну рису процесу людської праці; отож Франклін і визначає людину як тварину, що виробляє інструмент" (*Маркс*).

Процес праці, як ми бачили,— це матеріяльний процес, де людина протистоїть природі як природна ж сила, озброєна знаряддям праці.

§ 3. Продукція і споживання як єдність і відношення протилежностей

Як ми вже сказали, людина, щоб підтримувати та продовжувати своє життя, мусить *продукувати й споживати*, тобто безпосередньо задовольняти свої потреби. На перший погляд здається, ніби продукувати й споживати — два незалежні, відірвані процеси, що один одного виключають. Але вивчення цього питання доводить, що обидва ці процеси не тільки не виключають один одного, а навпаки — один процес має за свою передумову другий, і кожний з цих процесів безпосередньо включає в себе свій протилежний.

„Продукування є безпосередньо також і споживання. Споживання подвійне — і суб'єктивне, і об'єктивне. Індивід, що розвиває в продукуванні свої здібності, витрачає ці здібності, споживає їх в акті продукування цілком так, як і природний акт створення нащадків становить своєрідне споживання життєвих сил. Подруге, продукування — це є споживання засобів продукції, що їх використовують, зужитковують, а почасти (як, наприклад, тоді, коли їх спалюють) вони розпадаються знову на основні елементи. Так само і з уживанням сировинного матеріялу. Він не лишається у своєму природному вигляді й якості, а навпаки, — це якраз у ньому й споживається. Тому акт продукування, як такий, є у всіх своїх моментах також і акт споживання". [1]

Споживання — це безпосередньо також і продукування, подібно до того, як і в природі споживання хемічних елементів — це є продукування рослини. Що, наприклад, у процесі живлення, який являє собою одну з форм споживання, людина утворює (продукує) своє власне тіло, то це цілком очевидне. Проте це саме стосується й до всякої іншої відміни споживання: воно так чи так, з якогось боку утворює людину". [2]

---

[1] *К. Маркс.* „До критики політичної економії", вид. 1929 р., Гиз, стор. 23.
[2] Там же, стор. 24.

Отже *процес продукції* є єдність продукування й споживання, тим то це є продукційне споживання; *процес споживання* становить єдність споживання й продукування — це є споживальна продукція, — „кожне безпосередньо становить свою протилежність, але в той самий час поміж ними обома відбувається спосереднювальний рух“ (*Маркс*).

Взаємна залежність продукції й споживання виявляється в тому, що кожне з них править за засіб для другого, утворює це друге і само утворюється за його допомогою. Як вже сказано, продукція — це є доцільна діяльність людини, а мета її в тому, щоб пристосувати предмет природи до людських потреб. Отож продукція залежить від споживання, тому що це останнє визначає внутрішній її мотив, її мету. „Споживання поставлює предмет продукції ідеально, як внутрішній образ, як потребу, як імпульс (спонуку) і як мету...“ (*Маркс*).

„Без споживання не може бути продукції, бо вона тоді була б безцільна“ (*Маркс*).

Продукція залежить від споживання ще й тому, „що продукт набуває свого остаточного завершення у споживанні... тому що лише в споживанні продукт стає справжнім продуктом, наприклад, одежина стає справжньою одежиною лише через те, що її носять... Залізниця, якою ніхто не їздить, отже, яка не зношується, якої не споживають, — це залізниця лише в змозі, а не в дійсності“.[1]

Отож споживання виступає як докінчальний акт продукції.

З другого боку, споживання залежить від продукції. Продукція постачає споживні матеріяли, тобто предмети споживання, і тим самим утворює споживання. „Споживання без предмету споживання — це не є споживання“ (*Маркс*). Коли споживання завершує продукцію, то продукція й собі завершує споживання, даючи цьому останньому закінченість, виразність... Предмет — це не є предмет взагалі, а є якийсь *певний предмет*, що його споживають якимсь певним способом, знову таки наперед визначеним продукцією... Отож продукцію утворює не тільки предмет споживання, а й спосіб споживання“ (*Маркс*).

Крім того, споживання залежить від продукції не тільки в тому, що продукція дає йому споживний матеріял, але також і в тому, що продукція, утворюючи предмет, утворює тим самим і внутрішній мотив (спонуку до...) споживання. Потреба до споживання утворюється в даному разі через сприйняття („образ“) виробленого продукту. Таким чином продукція утворює внутрішній імпульс для споживання, так само, як споживання утворює внутрішній мотив, внутрішній імпульс для продукції.

Безпосередня єдність продукції й споживання, а також згадана взаємодія між ними роблять їх моментами одного — єдиного процесу, процесу безпосереднього підтримування й продовжування життя людини, тобто моментами процесу матеріяльної продукції. Але *продукування становить у цьому процесі*

[1] *К. Маркс.* „До критики політичної економії“, ст. р 24.

панівний момент, тому що від нього залежить фактична реалізація споживання, тоді як споживання править лише за ідеальний, внутрішній мотив продукції.

Отже, якщо припустити, що даний одинокий індивід усі свої потреби з першої і аж до останньої задовольняє продуктами лише своєї власної індивідуальної продукційної діяльности, то тоді продукція і споживання вийдуть двома протилежними моментами єдиного процесу — процесу матеріяльної продукції. Тут у людини споживання безпосередньо виступає як внутрішній мотив продукції, а продукт безпосередньо стає засобом задовольняти потреби, стає засобом споживання для цього єдиного продуцента.

§ 4. Розподіл і обмін як моменти суспільного процесу продукції

Але матеріяльний процес продукції, як вже з'ясовано, має не індивідуальний характер, а суспільний, тобто, значить, у процесі продукції люди працюють спільно, так чи інакше працюючи одно на одного. Це значить, що кожний член суспільства не продукує всього того, що йому особисто потрібне для задоволення власних потреб, — а це значить, що кожний продукує продукти на задоволення потреб суспільства і сам також, своєю чергою, може задовольняти свої потреби продуктами праці інших людей. Отже, потреби всього суспільства в цілому і кожного його члена окремо задовольняє цілокупна праця суспільства, тобто праця всіх його членів, взята як одне ціле.

Отож, у суспільстві продукційна діяльність індивіда не має *універсального* характеру, тобто кожний індивід не продукує всіх тих продуктів, що задовольняють його потреби. Такий універсальний характер має лише цілокупна праця всього суспільства.

Суспільна продукція завжди становить певну сукупність різних галузей продукції — рільництва, скотарства, металюргії, текстильної промисловости, чинбарської тощо.

Через це суспільний процес матеріяльної продукції включає в себе: 1) розподіл засобів продукції по окремих її галузях і 2) розподіл людей по цих самих галузях. Суспільної продукції без такого розподілу, включеного в її сферу, нема. „Продукція, коли її розглядати незалежно від цього включеного в неї розподілу, буде, очевидячки, пустопорожня абстракція" (*Маркс*). Розподіл продукційних засобів і людей по галузях продукції є вираз того факту, що суспільна продукція включає в себе працю людей одно до одного. Якщо з продукції виключити розподіл засобів продукції і людей по окремих галузях продукції, тоді продукція втратить свій суспільний характер, бо це означало б, що кожний продуцент випродуковує все, що йому треба, і споживає сам усе, що продукує. Значить, тоді продукція мала б характер індивідуальний, і жодної праці людей одно на одного не було б.

Отож у суспільстві жодний продуцент не може безпосередньо присвоювати собі і споживати якраз те, що він сам випродуку-

вав. А що він, продукуючи, діє в суспільстві, то безпосереднє споживання продукту своєї власної продукційної діяльности не є безпосередня мета продуцента. Сукупний продукт суспільної праці, перед тим як його споживати, треба перше *розподілити*. У чому ж суть цього розподілу?

Щоб з'ясувати це, припустімо насамперед *свідомо організовану* соціялістичну суспільну продукцію, тобто припустімо, що в суспільстві і процес продукції, і розподіл відбувається за певним, заздалегідь виробленим пляном.

Продукт цілокупної суспільної праці в свідомо організованому суспільному господарстві у наслідок економічної доконечности треба розподілити таким способом:

„Від нього треба відняти —

Поперше: частину на покриття зужитих засобів продукції; подруге: додаткову частину на поширення продукції; потретє: запасний, або трудовий фонд для забезпечення про лихі пригоди та стихійні біди і т. д.

... лишається друга частина гуртового продукту, призначена на засоби споживання. Перше ніж перейти до індивідуального її розподілу, треба знову таки відняти звідти:

поперше — загальні витрати на управління, що не стосується до продукції;

подруге — те, що призначається на задоволення суспільних потреб, як от на школи, санітарні установи тощо;

потрете — фонди для забезпечення непрацездатних і т. ін. Тільки після цього ми доходимо тієї частини споживних засобів, що її розподіляють між окремими продуцентами".[1]

Розподіл людей і засобів продукції по різних галузях продукції, розподіл продукту суспільної праці на задоволення продукційних і споживчих потреб суспільства, поділ споживних засобів на суспільні й індивідуальні потреби, розподіл призначених на індивідуальне споживання споживних засобів між членами суспільства,— ввесь цей розподіл у соціялістичному, свідомо організованому господарстві, заснованому на *суспільній власності на засоби продукції*, відбуватиметься за певним пляном, свідомо.

У суспільний процес продукції безпосередньо включається розподіл людей і суспільних засобів продукції *по різних галузях продукції*. Крім цього, в суспільну продукцію може включатися також і *розподіл чинників продукції між людьми* в розумінні власности на засоби продукції. Ми брали суспільну продукцію, побудовану на суспільній власності на засоби продукції. Алеж суспільна продукція може грунтуватися й на приватній власності на засоби продукції.

Так, при простій товаровій продукції кожний поодинокий продуцент являє собою власника засобів продукції, потрібних йому для його продукційної діяльности. А що кожний продуцент у своїй продукційній діяльності обмежується певною

---

[1] *К. Маркс*. „Критика Готської програми".

351424.

галузю продукції, а не все те продукує, що потрібне йому самому та для його продукції, то й продукція таких продуцентів має суспільний характер, і потреби їхні можна задовольняти лише продуктами їхньої сукупної праці. Приватна власність на засоби продукції робить кожного продуцента повновладним господарем своєї продукції, роблячи його формально незалежним від інших продуцентів, від суспільства. Кожний із них продукує стільки продукції і такої якости, як він сам вважає за потрібне й вигідне. Через це у такому суспільстві, де існує приватна власність на засоби продукції, суспільний процес продукції не є свідомо організований процес, а виконується силами формально один від одного незалежних індивідуальних продуцентів. Тут немає вже ні пляномірної продукції, ні пляномірного розподілу випродукованих продуктів. У такому суспільстві суспільний характер продукції виявляється *через обмін* продуктів, через обмін *товарів* між *товаропродуцентами*. Розподіл продуктів суспільної праці між окремими продуцентами відбувається тут у формі *товарообміну*. Утворені засоби продукції через обмін попадають у ті галузі, де їх застосовуватимуть до продукції; так само через обмін попадатимуть і споживні засоби до рук тих, хто їх безпосередньо споживатиме.

Суспільна продукція будується тут на приватній власності кожного продуцента на засоби продукції. Тому таке суспільство виступає як *проста товарова продукція*, просте товарове господарство.

А якщо частина суспільства являтиме собою *монопольну* групу власників засобів продукції, тоді як решта суспільства не володіє цими *речовими* чинниками продукції, а становить собою лише поодиноких власників своєї здатности до праці, тобто власників *особового* чинника продукції — робочої сили, тод, перед нами буде також товарова продукція, але вже не проста а капіталістична.

У капіталістичному суспільстві засоби продукції відокремлені від безпосереднього продуцента. Вони становлять монопольну власність капіталістів і землевласників (що володіють загальним засобом продукції — землею). Речові чинники продукції через це саме стоять проти безпосереднього продуцента *як капітал*, а сам продуцент стає проти капіталу *як найманий робітник*. З'єднання *речових і особових* чинників продукції, потрібне на те, що міг відбуватися суспільний процес матеріяльної продукції, здійснюється при таких умовах у руках капіталіста на його власнім підприємстві. Через це суспільний процес продукції набирає тут специфічної форми — форми капіталістичної продукції. Суть її в тому, що продуцент дістає права й змоги виробляти, отже й задовольняти так свої власні потреби, як і потреби суспільства, лише при тій умові, що власник засобів продукції — капіталіст — присвоюватиме собі частину продуктів його праці безкоштовно. Отже суть і специфічний характер цього способу продукції у тому, що суспільний процес продукції ґрунтується тут на експлуатації найманого робітника власником засобів продукції — капіталістом.

Львівська державна наукова бібліотека № 3162

У капіталістичному суспільстві безпосередній продуцент — робітник — не є власник продукту своєї праці: цей продукт становить власність тих, кому належать засоби продукції, тобто власність капіталістів. Продукт суспільної праці в капіталістичному суспільстві, перед тим як стати предметом чи продукційного чи індивідуального споживання, розподіляється так.

Робітник одержує лише частину суспільного продукту, яка набирає форми заробітної плати. Решту продукту почасти використовують капіталісти на покриття засобів продукції, зужитих у процесі продукції, а почасти розподіляється вона між капіталістами й землевласниками у формі зиску та ренти. Капіталіст використовує зиск, з одного боку, на поширення продукції, а з другого — на задоволення своїх особистих потреб.

Цей розподіл продукту суспільної продукції відбувається в капіталістичному суспільстві у формі товарообміну і є наслідок даної в такому суспільстві власности на засоби продукції.

Отож у попередньому викладі й показано, що суспільна продукція безпосередньо включає в себе: 1) розподіл засобів продукції і людей по різних галузях продукції і 2) відносини приватної власности на засоби продукції тоді, коли ми маємо не комуністичне суспільство, і суспільну власність на засоби продукції, коли ми маємо комуністичне суспільство.

Цей включений у суспільну продукцію розподіл зумовлює доконечність розподіляти також і випродуковані продукти між членами суспільства, при чому характер і форма розподілу засобів продукції, цебто власности на них, визначають собою характер і форму розподілу випродукованих продуктів між членами суспільства.

У суспільстві розподіл продуктів суспільної праці становить неодмінну зв'язкову ланку між продукцією і споживанням що являють собою, як вже сказано, два моменти суспільного життєвого процесу. В суспільстві між продукцією і споживанням, „між продуцентом і продуктом *постає розподіл*, що за допомогою суспільних законів і визначає частку продуцента в масі продукту“ (*Маркс*). Отже розподіл усіма своїми визначеннями (як розподіл засобів продукції і людей по різних галузях продукції, як розподіл засобів продукції між людьми, як розподіл випродукованих продуктів між учасниками суспільної продукції) укладається в суспільний процес продукції як один з його моментів.

Розподіл людей між різними сферами продукції набуває антагоністичної форми суспільного поділу праці, якщо цей розподіл супроводжується обмеженням людини сферою певної професії, яка стає постійною, незмінною формою його трудової діяльности. Суспільний поділ праці подибуємо в найрізноманітніших суспільно-економічних формаціях. Суспільний поділ праці і породжувана ним протилежність між містом і селом, між фізичною і розумовою працею набуває найбільшого розвитку в капіталістичному суспільстві. Але водночас розвиток продуктивних сил за капіталізму, розвиток великої промисловости створює матеріяльні передумови для знищення антагоністичного характеру суспільного поділу праці. Тільки но із знищенням

капіталістичного способу продукції і створенням соціялістичного суспільства відкривається змога справді знищити наявний суспільний поділ праці в усіх його виявах. Тільки соціялістичне суспільство ставить перед собою завдання створити „всебічно розвинених продуцентів, що розуміють наукові основи всієї промислової продукції і вивчають практично, кожен окремо, ввесь ряд галузей продукції від початку до кінця" (*Енгельс*). Ліквідація старої системи поділу праці стала практичним завданням і переможно здійснюється в ході соціялістичного будівництва в СРСР.

Наші успіхи в справі соціялістичного будівництва уможливлюють вже здійснювати цілковите усунення протилежности між містом і селом. Умови для того, щоб цілком усунути цю протилежність, будуть створені виконанням пляну другої п'ятирічки, п'ятирічки збудування безклясового, соціялістичного суспільства. Цілковита ліквідація протилежности між фізичною та розумовою працею виходить за межі другої п'ятиричкі, проте вже і на сьогодні ми зробили велетенські кроки в цьому напрямі, зокрема розвитком політехнічної освіти.

Знищення антагоністичного характеру суспільного поділу праці не означає, звичайно, знищення різних галузей суспільної продукції, а, значить, не усуває доконечности розподіляти засоби продукції і людей по цих різних галузях продукції. Це знищення означає тільки викорінення доживотного обмеження людини однією якоюнебудь сферою трудової діяльности, однією професією, спеціяльністю, яка розвиває в людині одну якунебудь здібність коштом усіх інших.

„Поділ праці, що розхитаний вже тепер машиною і що перетворює одного в селянина, другого — в шевця, третього — у фабричного робітника, четвертого — у біржевого спекулянта, зникне зовсім. Виховання уможливить молодим людям швидко обізнаватися з усією системою продукції, воно уможливить їм почережно переходити від однієї галузі продукції до другої, залежно від потреб суспільства або їхніх власних нахилів... Суспільство, організоване на комуністичних засадах, уможливить своїм членам всебічно застосувати їхні всебічно розвинені здібності" (*Енгельс*).

Суспільний поділ праці за наявности приватної власности на засоби продукції, а, значить, приватної власности на продукти праці,— доконечно породжує обмін, який у таких умовах, за такої суспільної структури продукції є доконечна ланка, момент самого процесу продукції, бо продуцент через обмін може одержати потрібні йому для життя засоби споживання і потрібні для продовження продукції засоби продукції. Отже у товаровому господарстві, у формі обміну товарів відбувається розподіл засобів споживання між людьми і засобів продукції по галузях продукції. Таким чином забезпечується безперервність процесу продукції,— процес репродукції. Обмін, отже, є посередня ланка між продукцією, розподілом і споживанням. А що останні є моменти суспільного процесу матеріяльної продукції, то й обмін є його момент і цілком зумовлюється

структурою самої продукції. „Обмін є незалежний і індиферентний до продукції лише в останній стадії, коли продукт безпосередньо обмінюється для споживання. Проте: 1) нема обміну без суспільного поділу праці, хоч хай поділ є наслідок природних або історичних умов, 2) приватний обмін має за передумову приватну продукцію, 3) інтенсивність обміну, його поширення, так само як і форма, визначається розвитком і структурою продукції, наприклад, обмін між містом і селом, обмін у селі, у місті тощо. Обмін, отже, в усіх своїх моментах або безпосередньо впроваджений у продукцію, або визначається нею". [1]

Цілковите знищення антагоністичного суспільного поділу праці і приватної власности на засоби продукції, отже, і на вироблений продукт праці,—є доконечна умова знищення обміну товарів. На певному щаблі розвитку соціялістичного суспільства, коли зникне приватна власність на засоби продукції, хоч би в яких формах, протилежність між містом і селом, протилежність між фізичною та розумовою працею, — обмін перестане бути доконечною формою зв'язку між галузями продукції і продуцентами, між продукцією, розподілом і споживанням. Тоді обмін товарів буде остаточно замінений прямим суспільним розподілом засобів продукції по різних галузях суспільної продукції і засобів споживання між людьми. А доти обмін в СРСР відіграє ролю підойми соціялістичного будівництва.

„Ринкові відносини в умовах пролетарської диктатури, за правильної політики радянської держави, несуть у своєму розвитку власну загибель: сприяючи витисненню приватного капіталу, переробленню селянського господарства, дальшій концентрації і централізації засобів продукції у руках пролетарської держави, вони тим самим сприяють *подоланню ринкових відносин взагалі*". [2]

„Лівацькі" теорії про знищення товарообміну на теперішньому етапі соціялістичного будівництва базуються на нерозумінні та ігноруванні носіями цих „теорій" природи обміну й доконечних умов його подолання, ролі обміну як підойми соціялістичного будівництва, а також на нерозумінні того, що в радянських умовах розвиток обміну є водночас розвиток усіх потрібних передумов для його подолання.

§ 5. Суспільний процес матеріяльної продукції як єдність і відношення продукції, розподілу, обміну й споживання

Коли поверхово подивитися на відношення продукції до розподілу, обміну й споживання, то вимальовується такий зв'язок між ними: „ У процесі продукції члени суспільства пристосовують продукти природи до людських потреб (витворюють, зформовують їх); розподіл показує ту пропорцію, в якій кожний індивід бере участь у цій продукції; обмін дає йому ті певного роду продукти, на які він хоче обміняти ту частку, що в наслі-

[1] *К. Маркс.* „До критики Готської програми", стор. 34 — 35.
[2] З програми Комінтерну.

док розподілу припадає на нього; нарешті, у споживанні продукти стають за об'єкти користування, індивідуального привласнення... Таким чином продукція здається нам за вихідний, споживання — за кінцевий пункт, а розподіл і обмін — за середину, яка й собі виходить двоїста, бож розподіл визначається як момент, що йде від суспільства, а обмін — як момент, що йде від індивіда... Це, як-не-як, а зв'язок, тільки банальний".[1]

А справжні відношення згаданих моментів одно до одного Маркс підсумовує так: „Результат, що ми до нього дійшли, є не в тому, що продукція, розподіл, обмін і споживання — це те саме, а в тому, що всі вони становлять частини цілого, відмінності всередині єдности. Продукція протилежностями своїх визначень обіймає так саму себе, як і решту моментів. З неї процес щоразу починається знову й знову... Отож певна форма продукції визначає певні форми споживання, розподілу, обміну і *певні співвідношення цих різнорідних моментів* між собою. Певна річ, що й сама продукція в *своїй однобічній формі* набирає визначення через інші моменти: коли, наприклад, поширюється ринок, тобто сфера обміну, тоді зростає розмір продукції і глибшає її диференціяція. Поруч зміни розподілу змінюється і продукція: наприклад, поруч концентрації капіталу, поруч неоднакового розподілу людности між селом і містом і т. д. Нарешті, продукцію визначає потреба з боку споживання. Між різними моментами відбувається процес взаємодії. Таке діється з кожним органічним цілим".[2]

§ 6. Критика Бухарінової механістично-енергетичної концепції суспільного процесу матеріяльної продукції

Коли ми спочатку визначили були матеріяльний процес продукції як процес пристосування матеріялів природи до людських потреб, то це визначення було однобічне, неповне. Воно лише відбивало в собі відношення людей до природи і зовсім не включало в себе відносин людей одно до одного. Отже продукція в такому вузькому визначенні — це простий процес праці, „що його мусіла б чинити і протиприродно ізольована людина, поза всякою допомогою суспільства. А що процес праці є тільки процес між людиною і природою, його прості елементи спільні всім формам суспільного розвитку. Але кожна певна історична форма цього процесу розвиває далі його матеріяльні основи і його суспільні форми".[3]

Суспільний процес матеріяльної продукції як життєвий суспільний процес вміщує в собі, як це показано вище, цілу низку моментів, що лише в своїй єдності і взаємодії складають його реальний зміст.

Цю Марксову аналізу суспільного процесу матеріяльної продукції тов. Бухарін перекручує і підмінює механістичною

---

[1] *К. Маркс.* „До критики політичної економії", стор. 29 (рос. вид. 1932 р.).
[2] Там же, стор. 35.
[3] *К. Маркс.* „Капітал", т. III, ч. 2, стор 276, вид. ДВОУ, „Пролетар", 1930 р.

„теорією“ енергетичного балянсу між природою і суспільством та розподілом енергії в суспільстві.

Тов. Бухарін пише: „Одна частина природи — оточення, те, що ми звемо зовнішньою природою, стоїть проти другої частини — людського суспільства, і формою *стикання* цих двох частин єдиного цілого є *процес людської праці*“.[1] Ми бачимо, що тов. Бухарін ототожнює або підмінює суспільний процес матеріяльної продукції простим процесом праці, який повинна виконувати і окрема, штучно ізольована від суспільства людина, тобто таким процесом, який сам у собі жодних суспільних ознак не має. Після такого ототожнення або підміни, що цілком суперечить Марксовим засадам, тов. Бухарін зводить суспільний процес матеріяльної продукції до процесу вилучення енергії із зовнішньої природи і до розподілу цієї енергії в суспільстві. Ось що пише тов. Бухарін з цього приводу:

„Обмін речовин“ між людиною та природою є... у вилученні матеріяльної енергії з зовнішньої природи в суспільство; витрата людської енергії (продукція) є вилучення енергії з природи, — енергії, яку суспільство мусить *дістати* (розподіл продуктів між членами суспільства) і *засвоїти* (споживання); це засвоєння є основа для дальшої витрати і т. д.; отак крутиться колесо репродукції. Процес репродукції, взятий увесь разом, має в собі отже різні сторони, що разом утворюють єдине ціле, одну єдність, за основу якої є все таки процес продукції... Продукційна сторона визначає собою і розподільчу і споживчу сторону“.[2]

Бухарінове тлумачення суспільного процесу матеріяльної продукції усуває з цього процесу всі його специфічно-суспільні ознаки, і перед нами залишається точна копія механічної дії, скажімо, водяного опалення в будинку — з казаном, розподільчою системою і радіяторами (споживачами).

Отже ми бачимо, що тов. Бухарін, стоячи на механістичних, позиціях, не випадково виключив з своєї механістичної концепції суспільного процесу матеріяльної продукції такі моменти суспільної продукції, як розподіл засобів продукції та людей по окремих галузях продукції, як власність на засоби продукції, а взяв лише продукцію, розподіл випродукованих засобів споживання й саме споживання.

Тим то тов. Бухарін, вилучаючи з суспільного процесу матеріяльної продукції все, що саме становить її суспільний зміст, підмінює Марксову аналізу цього процесу механістично-енергетичною концепцією суспільної продукції. Ця Бухарінова концепція, як ми бачимо, нічого спільного з марксизмом не має, і він її цілком запозичив у Богданова, що з цього приводу висловлював такі самі думки і, отже, зводив, як це робить разом з ним і тов. Бухарін, суспільні закони до законів природи.

---

[1] *М. Бухарін.* „Теорія історичного матеріялізму“, вид. „Пролетарий“, 1932 р., стор. 99.

[2] Там же, стор. 101 — 102.

§ 7. Суть продуктивних сил і продукційних відносин

Ми вже з'ясували, що процес праці завжди має суспільний характер, завжди відбувається в суспільстві, і тому фактично перед нами виступає завжди процес продукційної діяльности не ізольованого від суспільства окремого продуцента, а *суспільний* процес продукції, де робоча сила виступає як робоча сила суспільства, а знаряддя й засоби продукції виступають також як продукційні засоби суспільства.

Робоча сила й засоби продукції суспільства (знаряддя праці і предмет праці), тобто особові й речові чинники суспільного процесу продукції в їхній реальній дії, русі, розвитку, що відбувається в умовах певних продукційних відносин, становлять матеріяльні *продуктивні* сили суспільства.

Дія продуктивних сил — цієї матеріяльної основи суспільного процесу продукції — становить її зміст як процесу створення матеріяльних благ. Але процес продукції матеріяльних благ може здійснюватися лише в умовах певних продукційних відносин, і саме тому цей процес є *суспільний* процес матеріяльної продукції, що є водночас і процес продукції матеріяльних благ, умов існування людей, і процес продукції й репродукції історично визначених продукційних відносин, що тільки в їхніх умовах і може відбуватися процес нродукції матеріяльних благ.

Розгляньмо тепер суть суспільних продукційних відносин.

Ми знаємо, що в суспільну продукцію включається розподіл як засобів продукції, так і людей по різних галузях продукції. Цей розподіл являє собою водночас і „підведення індивідів під певні продукційні відносини" (*Маркс*). Ці продукційні відносини маємо в тому, що продуценти працюють один на одного, працюють на все суспільство, а самі можуть задовольняти свої потреби лише продуктами сукупної суспільної праці. Вони, ці продукційні відносини, є основні в тому розумінні, що процес матеріяльної продукції тільки через них і набуває суспільного характеру.

Як сказано, в суспільну продукцію включається той чи той розподіл засобів продукції між людьми в розумінні власности на засоби продукції. Так, наприклад, за капіталістичного способу продукції маємо засоби продукції, відокремлені від безпосереднього продуцента, тобто від робітника. Вони протистоять робітникові як капітал, як монопольна власність капіталістів. Щоб процес продукції міг відбуватися, неодмінно треба з'єднати робочу силу з засобами продукції. В наслідок цього капіталіст, як власник засобів продукції, і найманий робітник, як власник робочої сили, стоять у певному продукційному зв'язку, у певному продукційному відношенні між собою. Капіталіст і найманий робітник — це два полюси того самого капіталістичного продукційного відношення. З'єднання робочої сили з засобами продукції, потрібне для того, щоб процес продукції міг відбуватися, здійснюється в руках капіталіста через купівлю-продаж робочої сили.

Відносини приватної власности на засоби продукції породжують відносини експлуатації безпосередніх продуцентів від власників на засоби продукції та землю. Специфічний історично даний характер цього продукційного відношення безпосередньо залежний від того характеру, який мають відносини власности на засоби продукції. Отож, відносини експлуатації в рабовласницькому суспільстві, у февдальному суспільстві й у суспільстві капіталістичному мають різну суспільну форму, тому що неоднаковий історично-специфічний характер відносин власности на засоби продукції у цих суспільствах.

У рабовласницькому (античному) суспільстві рабовласник є власник як речових чинників продукції, так і її особових чинників — рабів. Раб є власність рабовласника, і рабовласник розпоряджається його робочою силою і його особою. Тому експлуатація при рабському ладі має форму безпосередньої експлуатації особи раба.

У февдальному суспільстві земля належить великим землевласникам-поміщикам. Вони наділяють землею безпосереднього продуцента-селянина, що володіє іншими засобами продукції і є в особовій залежності від поміщика. На цій основі експлуатація набирає форми привласнення додаткової праці в її натуральній формі.

У капіталістичному суспільстві експлуатація має форму привласнення додаткової праці, існування якої затушковується „вільним" продажем робочої сили безпосереднім продуцентом-робітником, що не має засобів продукції.

Відносини приватної власности на матеріяльні умови продукції і побудована на цій основі експлуатація безпосереднього продуцента власниками засобів продукції становлять основу клясового поділу, клясової структури суспільства. Разом із зміною історично даного характеру цих відношень змінюється і специфічний історично даний характер суспільних кляс. Через це різним історичним епохам властиві різні суспільні кляси й різні своєю суспільною формою продукційні віносини між ними. Рабовласник і раб, поміщик і кріпак, капіталіст і робітник — ось основні кляси у згаданих вище антагоністичних, заснованих на боротьбі кляс, суспільствах.

„Клясами звуться великі групи людей, що відрізняються залежно від їхнього місця в історично означеній системі суспільної продукції залежно від їхнього відношення (здебільша закріпленого й оформленого законами) до засобів продукції, залежно від їхньої ролі в суспільній організації праці, а, значить, і від способів одержування та від розмірів тієї частки суспільного багатства, яка дістається в їхнє розпорядкування. Кляси це такі групи людей, що одна з них може привласнювати собі працю другої через те, що неоднакові їхні місця в певному укладі суспільного господарства".[1]

Ми бачимо, що розподіл засобів продукції і людей по галу-

---

[1] *Ленін.* Твори, т. XVI, стор. 249.

зях продукції і розподіл між людьми засобів продукції, скажімо, експропріяція у безпосередніх продуцентів засобів продукції і концентрація їх у руках капіталістів і землевласників, — є водночас підведення людей під певні продукційні відносини, в тім числі — клясові продукційні відносини. Розподіл продуктів суспільної продукції є зворотний бік продукційних відносин.

Продукційні відносини є матеріяльні суспільні відносини, тобто такі, які „складаються,— каже Ленін,— поза волею і свідомістю людей, як (наслідок) форма діяльности людини, спрямованої на підтримання її існування".[1] „Обмінюючись продуктами, люди вступають у продукційні відносини навіть і не свідомі того, що тут є суспільні продукційні відносини".[2]

Товарово-капіталістична продукція являє собою систему продукційних відносин, „що виявляються в мільйонах і мільярдах разів повторюваних явищах обміну" (*Ленін*). Обмін — це єдина „форма суспільного зв'язку" (*Енгельс*) учасників товарової продукції, що робить можливим суспільний процес продукції і репродукції. У формі обміну товарів виявляється продукційний зв'язок поміж простими товаропродуцентами. В капіталістичному суспільстві зв'язок поміж капіталістами і робітниками виявляється у формі обміну, купівлі-продажу робочої сили. У формі обміну виявляється продукційний зв'язок поміж групами капіталістів — поміж промисловими, торговельними і позичковими капіталістами, а також поміж капіталістами й землевласниками. В обміні виявляються найрізноманітніші продукційні відносини, тим то обмін затушковує, приховує їхню специфічну природу, клясову визначеність. Цього не можна випускати з уваги, вивчаючи природу, істотні відміни продукційних відносин товарово-капіталістичної продукції. Адже ми знаємо, що не обмін товарів створює продукційні відносини, а, навпаки, система цих відносин, суспільна структура продукції викликає до життя обмін і визначає його характер.

Меншовик-шкідник Рубін боронив цілком протилежну думку в цьому питанні. Він вважає, що обмін створює продукційні відносини і що з обміну виростають клясові відносини — відносини поміж капіталістами і робітниками, капіталістами і землевласниками. Цим самим Рубін свідомо приховує справжній ґрунт — відносини власности на засоби продукції і відносини експлуатації,— ґрунт, що на ньому виростають кляси і клясова боротьба. Це меншовицько-шкідницьке перекручення економічного вчення Маркса затушковує справжню суть продукційних відносин капіталізму, основу існування і боротьби кляс у капіталістичному суспільстві, приховує шляхи ліквідації їх і тим самим намагається ідейно роззброїти пролетаріят в його боротьбі за знищення капіталізму і побудову безклясового соціялістичного суспільства, а також намагається виобразити радянську систему господарства як різновидність товарово-капіталістичної продукції (Юровський, Ґроман, Базаров та ін.).

---

[1] *Ленін.* Твори, т. I, стор. 70.
[2] Там же, стор. 61.

Ця меншовицька „мінова концепція“, що розглядає обмін як вирішальний фактор капіталістичної продукції, який визначає її суть і внутрішню організацію, править міжнародньому соціял-фашизмові за одне з обґрунтовань контрреволюційної теорії „мирного вростання капіталізму в соціялізм“. К. Ренер, один з оборонців цієї теорії, гадає, що „вростання“ має статися через „соціялізацію обігу“. На його думку, „соціялізація не може початися з продукції. Захоплення фабрик, відчуження підприємства, вигнання фабричної бюрократії — все це... не є шлях до досягнення мети“. Для Ренера, як і для Каутського, Гільфердінґа та інших зрадників з табору II Інтернаціоналу,— „загальна генеральна експропріяція... це загальне генеральне безглуздя“.[1]

§ 8. Розвиток продуктивних сил і продукційних відносин

Продуктивні сили і продукційні відносини — це два моменти, дві сторони одного й того самого суспільного процесу продукції. Продуктивні сили в їхній реальній дії, русі — утворюють матеріяльний зміст суспільного процесу продукції; продукційні відносини є та матеріяльна суспільна *форма*, в якій цей процес відбувається. Отже продуктивні сили й продукційні відносини — це відмінності всередині єдности, зміст і форма одного й того самого суспільного процесу матеріяльної продукції.

Продукційні відносини є форма розвитку продуктивних сил і визначають закони розвитку. Рушійна сила розвитку продуктивних сил у клясовому суспільстві — це суперечність між продуктивними силами й продукційними відносинами, що виявляється у клясовій боротьбі.

Між продуктивними силами й продукційними відносинами відбувається взаємодія. „Це буває в кожному органічному цілому“ (*Маркс*). Розвиток продуктивних сил визначає розвиток продукційних відносин, але й розвиток продукційних відносин і собі впливає також на розвиток продуктивних сил. У цій їхній взаємодії і взаємопройнятті за вирішальне, основне є розвиток продуктивних сил.

„Суспільні відносини щільно пов'язані з продуктивними силами. Набуваючи нових продуктивних сил, люди зміняють свій спосіб продукції[2], а з зміною способу продукції, способу забезпечення свого життя, вони зміняють усі свої суспільні відносини. Ручний млин дає вам суспільство з сюзереном на чолі, паровий млин — суспільство з промисловим капіталістом“.[3]

Продуктивні сили переростають рамки продукційних відносин, що раніш їм відповідали. „На певному щаблі розвитку, — пише Маркс, — матеріяльні продуктивні сили суспільства заходять у суперечність з наявними продукційними відносинами... з форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються в їхні кайдани. Тоді настає доба соціяльних революцій“.

[1] *К. Ренер.* „Теория капиталистического хозяйства“, стр. 319 — 320.

[2] Спосіб продукції — це „сполучення суспільних зв'язків та технічних прийомів“, якими характеризується даний ступінь розвитку суспільного процесу матеріяльної продукції.

[3] *К. Маркс.* „Злиденність філософії“.

Люди ніколи не можуть відмовитися від продуктивних сил, що є продукт діяльности попередніх поколінь і основа існування людей і всієї історії людства. Але це не означає, „що вони ніколи не відмовляються від суспільної форми, в якій завойовані були певні продуктивні сили. Зовсім навпаки. Щоб не позбутися добутих наслідків, щоб не втратити плодів цивілізації, люди мусять, як тільки спосіб їхнього єднання перестає відповідати вже завойованим продуктивним силам, змінити всі традиційні суспільні форми". [1]

Конфлікт між уже завойованими продуктивними силами і продукційними відносинами, що перестали відповідати цим продуктивним силам, — цей конфлікт спроможні розв'язати тільки запеклі клясові битви і насильницькі дії мас, спрямовані проти наявного дотепер суспільного устрою продукції і тієї кляси, що панує, „завідує" цим устроєм. Така природа соціяльної революції.

Такий у загальних рисах зміст загальної закономірности розвитку історії людства, що відкрив Маркс. Але „за загальної закономірности розвитку в усій всесвітній історії, — пише Ленін, — аж ніяк не виключається, а, навпаки, вважається за передумову окремі смуги розвитку, що являють собою своєрідність або форми або послідовности цього розвитку". [2]

Як сказано, продукційні відносини визначаються розвитком продуктивних сил, але в своєму русі продукційні відносини набувають і особливих закономірностей розвитку. Зовсім не будучи пасивним наслідком розвитку продуктивних сил, продукційні відносини в своєму розвитку активно впливають на розвиток продуктивних сил. Бувають такі смуги в історії людства, коли в наслідок революційного ламання продукційних відносин настає період швидкого розвитку продуктивних сил, якісна зміна їх, а потім на цій основі й собі дальше перебудування продукційних відносин.

§ 9. Критика меншовицько-ідеалістичного перекручування розвитку продуктивних сил і продукційних відносин

Не зрозумівши цієї діялектики розвитку продуктивних сил і продукційних відносин, меншовики заперечують соціялістичний характер Жовтневої революції. „Росія, — твердять вони, — не дійшла такої висоти розвитку продуктивних сил, коли можливий соціялізм". „З цим твердженням, — писав Ленін 1923 р. — усі герої II Інтернаціоналу, і в тім числі, звичайно, Суханов, носяться справді як з писаною торбою. Це безперечне твердження вони пережовують на тисячі ладів, і їм здається, що воно є вирішальне для оцінки нашої революції... Щоб створити соціялізм, — кажете ви, — потрібна цивілізованість? Дуже добре. Ну, а чому ми не могли спочатку створити такі передумови цивілізованости у себе, як вигнати поміщиків і вигнати російських капіталістів, а потім уже почати рух до соціялізму?

---

[1] *К. Маркс.* Лист до П. Анненкова.
[2] *Ленін.* Твори, т. XXVII, стор. 399.

В яких книжках прочитали ви, що такі зміни звичайного історичного порядку недозволенні або неможливі?“ [1]

У наслідок Жовтневої революції і встановлення диктатури пролетаріяту виникла переходова від капіталізму до соціялізму радянська система господарства. Продукційні відносини нашого господарства, відмінно від капіталістичної системи господарства, тов. Сталін схарактеризував так:

„1) владу кляси капіталістів повалено і замінено владою робітничої кляси;

2) знаряддя й засоби продукції, землю, фабрики й заводи тощо відібрано у капіталістів і передано у власність робітничій клясі і трудящим масам селянства;

3) розвиток продукції підпорядковано не принципові конкуренції, а принципові планового керівництва й систематичного піднесення матеріяльного та культурного рівня трудящих;

4) розподіл народнього доходу відбувається не в інтересах збагачення експлуататорських кляс, а в інтересах систематичного поліпшення матеріяльного становища робітників і селян і поширення соціялістичної продукції в місті й на селі;

5) систематичне поліпшення матеріяльного становища трудящих і безперервне зростання їхніх потреб (купівельної спроможности), бувши постійно ростущим джерелом поширення продукції, гарантує робітничу клясу від криз перепродукції, зростання безробіття тощо;

6) робітнича кляса є господар країни, що працює не на капіталістів, а на свою власну клясу“.[2]

Наше господарство, отже, являє собою вицу і принципіяльно протилежну відносно капіталізму систему продукційних відносин. Водночас рівнем розвитку продуктивних сил ми відстали від передових капіталістичних країн на 50—100 років. Але переваги радянської, соціялістичної системи господарства такі, що ми можемо розвинути й розвиваємо нечувані в історії капіталізму темпи розвитку продуктивних сил, і ці темпи дають нам реальну можливість за мінімально історичний строк „наздогнати й випередити“ з технічно-економічного погляду передові капіталістичні країни. „Максимум за 10 років ми мусимо перебігти ту відстань, на яку ми відстали від передових країн капіталізму. Для цього у нас є всі „об'єктивні“ можливості“ (*Сталін*).

Величезні успіхи в індустріялізації країни і в технічному переозброєнні сільського господарства просунули нас далеко вперед у розв'язуванні цього завдання. Вже для другої п'ятирічки накреслено таке зростання продуктивних сил нашого господарства, яке забезпечує остаточну ліквідацію капіталістичних елементів в СРСР.

XVII партійна конференція зазначила, „що величезні природні багатства країни, більшовицькі темпи соціялістичного будівництва, чимдалі більша активність широких мас робітників і колгоспників і правильна лінія партії цілком забезпечує таке

---

[1] *Ленін.* Твори, т. XXVII, стор. 399.

[2] *Сталін.* „Питання ленінізму“, третє вид. 1932 р., стор. 501—502.

розгортання продуктивних сил соціялістичного господарства, на о нові якого будуть остаточно зліквідовані капіталістичні елементи в СРСР".[1]

Виявом меншовицького перекручування діялектики розвитку продуктивних сил і продукційних відносин і природи нашої революції є перекручування ними суті останньої стадії капіталізму — імперіялізму — і в зв'язку з ним міжнароднього характеру й значіння Жовтневої революції.

Імперіялізм перетворив окремі національні господарства в „ланки єдиного ланцюга, що зветься світове господарство" (*Сталін*), бо імперіялізм — „всесвітня система фінансового поневолення і колоніяльного гноблення жменькою „передових" країн гігантської більшости людности землі" (*Сталін*). За імперіялізму посилюється зростання обурення робітничої кляси проти основ капіталізму, посилюється зростання обурення колоніяльних народів проти імперіялізму, це робить неминучими на основі чимдалі більшого нерівномірного розвитку капіталізму імперіялістичні війни за переділ вже загарбаних територій між „передовими" країнами й зумовлює неминучість „коаліції пролетарської революції в Европі з колоніяльною революцією на Сході в єдиний світовий фронт революції проти світового фронту імперіялізму" (*Сталін*).

В таких умовах пролетарська революція не обов'язково мусить початися там, де продуктивні сили найбільше розвинені, де найрозвиненіша промисловість, де пролетаріят становить більшість і т. д. Пролетарська революція за доби імперіялізму „є наслідок розриву ланцюга світового імперіялістичного фронту в його найслабшій ланці". 1917 року найслабшою ланкою виявилася Росія, країна з „середньо-слабим" розвитком капіталізму. Далі не виключена можливість, що найслабшою ланкою в ланцюгу імперіялістичного фронту буде, скажімо, Індія, Німеччина або яканебудь інша країна, при чому зовсім не обов'язково така, де капіталізм найрозвиненіший. Вирішальне є те, що система імперіялізму в цілому, як система гниющого, паразитичного капіталізму, достигла й перестигла, перетворилася в кайдани дальшого розвитку продуктивних сил, створила і створює об'єктивні й суб'єктивні передумови світової пролетарської революції. От чому Ленін визначив імперіялізм як переддень соціялістичної революції.

От чому меншовицьке тлумачення „певного рівня" розвитку продуктивних сил як доконечної умови для соціялістичної революції в тій або іншій країні за доби імперіялізму, є теорія, ворожа революційному марксизмові-ленінізмові, є теорія начитників із II Інтернаціоналу, що бояться революції і борються проти неї. Ця меншовицька теорія веде прямим шляхом до теорії „мирного вростання капіталізму в соціялізм", бо розвиток продуктивних сил за цією теорією автоматично має приводити до перетворення системи продукційних відносин. Звідси випливає меншовицьке заперечування доконечности диктатури пролетаріяту за переходового періоду від капіталізму до комунізму.

[1] З резолюції XVII партконференції на доповідь тт. Молотова й Куйбишева.

Це меншовицьке розуміння зв'язку продуктивних сил і продукційних відносин, що обґрунтовує контрреволюційні висновки, просякло писання з політичної економії меншовика-шкідника Рубіна. Продуктивні сили Рубін розглядає не як зміст продукційних відносин, а як їхню „передумову". Продукційні відносини він розглядає як пасивний наслідок продуктивних сил, що пристосовується до них і розвивається тільки під їхнім тиском. У такому розумінні зв'язку продуктивних сил і продукційних відносин є, як показано вище, суть меншовицької контрреволюційної ідеології, що заперечує активну ролю нових продукційних відносин радянської, соціялістичної системи господарства в розвитку продуктивних сил, заперечує можливість збудування і справжнє будівництво соціялістичного суспільства в нашій країні та проповідує неминучість буржуазного переродження радянського ладу. За активного провідника цієї меншовицької контрреволюційної ідеології є також троцькізм, що перетворився на передовий загін контрреволюційної буржуазії.

§ 10. Критика механістичного перекручування марксистсько-ленінського вчення про продуктивні сили й продукційні відносини

Діялектичну єдність продуктивних сил і продукційних відносин перекручують також і механісти. Надто яскраво це виявилося в роботах тов. Бухаріна.

Механістичне розуміння суті суспільного процесу матеріяльної продукції тов. Бухарін переносить також і на продукційні відносини. Тов. Бухарін пише: „Під продукційними відносинами я розумію трудову координацію людей (розглядуваних як „живі машини") в просторі й часі".[1] „... Це є матеріяльне відношення таке саме, як відношення частинок годинникового механізму".[2]

Тов. Бухарін вважає це своє визначення продукційних відносин за єдине матеріялістичне розв'язання питання про матеріяльність цих відносин, і що перед ним ніхто з марксистів точної відповіді на це питання не давав.

Досить згадати подане вище Ленінове розуміння материяльности продукційних відносин, і буде ясно, що тов. Бухарін не має рації. Ленін дав точне марксистське розуміння матеріяльности продукційних відносин у сенсі їхнього об'єктивного, поза залежністю від волі та свідомости людей, існування. І в тому самому творі „Що таке друзі народу..." Ленін критикував механістичну концепцію суспільних відносин, що її розвивав Михайловський. „Філософ цей,— писав Ленін,— чисто метафізично дивиться на суспільні відносини як на простий механічний аґреґат тих або інших інститутів, просте механічне зчеплення тих або інших явищ".[3] Отже Ленін не тільки дав єдино тільки

[1] *М. Бухарін.* „Теорія історичного матеріялізму", вид. „Пролетар", 1929 р., стор. 305.

[2] Там же, стор. 138.

[3] *Ленін.* Твори, т. I, стор. 101.

правильне марксистське визначення матеріяльности продукційних відносин, а й критикував механістичне розуміння їх на кшталт „частинок годинникового механізму", як це робить тов. Бухарін.

Розглядаючи продукційні відносини як трудову координацію людей — „живих машин", тов. Бухарін механізує, технізує ці відносини, змазує їхню специфічну суспільну природу й форму, зводить суспільні явища до явищ механіки, суспільні закони — до законів природи.

Бухарінова механістична концепція продукційних відносин відкидає специфічну суспільну природу співробітництва між людьми в процесі продукції, не кажучи вже про клясові продукційні відносини.

Суспільні продукційні відносини визначають характер співробітництва людей у процесі матеріяльної продукції, тобто з'єднання сил багатьох людей в одному якомусь процесі продукції.

Тут треба розрізняти просте співробітництво (просту кооперацію), коли люди в тому самому процесі продукції виконують однорідну роботу, наприклад, коли підіймають вагу, вантажать тощо, і складне співробітництво (складну кооперацію), коли в тому самому процесі продукції люди виконують різні роботи, як це роблять, наприклад, робітники різної спеціяльности, коли будують будинок або працюють на фабриці тощо.

Співробітництво визначається відносинами власности на засоби продукції. Ці останні визначають як саму змогу співробітництва між людьми, так і його специфічний суспільний характер. Так, в умовах приватної власности поодиноких продуцентів на засоби продукції, тобто за простої товарової продукції, виключається змога більш-менш широкого співробітництва продуцентів. Відносини співробітництва мають за свою передумову або спільне володіння засобами продукції, або, коли маємо товарову продукцію, капіталістичну власність на них. У першому й другому разі співробітництво людей матиме неоднаковий суспільний характер. Так, наприклад, у капіталістичному суспільстві кооперація (у процесі продукції) найманих робітників стає лише за методу висмоктувати з робітника більшу кількість неоплаченої праці. У капіталістичному суспільстві між робітниками встановлюється в процесі продукції співробітництво тільки на підприємстві капіталіста і тільки після того, як вони продадуть йому свою робочу силу.

Цей бік справи зовсім спускає з очей тов. Бухарін. Він розглядає відносини робітників на фабриці як відносини фізичних тіл. Робітників „розстановлено,— каже тов. Бухарін,— на фабриці як певні *фізичні тіла*; тим то вони перебувають у *певних фізичних, матеріяльних відносинах у часі й просторі*".[1]

Ми бачимо, що в механістичну концепцію продукційних відносин не вкладається навіть суспільний характер співробітництва, його суспільна зумовленість.

---

[1] *М. Бухарін.* „Теорія історичного матеріялізму", стор. 82.

Так само механістично трактує тов. Бухарін продуктивні сили та їхню єдність з продукційними відносинами. Для нього продуктивні сили — це засоби продукції і робітники, разом взяті. Він ототожнює продукційні сили з технікою, розвиток продуктивних сил з розвитком техніки. Продуктивні сили розглядає тов. Бухарін поза їхньою специфічною суспільною формою, поза певною системою продукційних відносин. Цей відрив змісту від форми, продуктивних сил від продукційних відносин приводить тов. Бухаріна до недіялектичного уявлення про розвиток продуктивних сил за переходового періоду, уявлення, що не вважає на суспільну форму цього розвитку. Це приводить до того, що „зростання продуктивних сил в умовах диктатури пролетаріяту змальовується метафізично, як зростання багатства *взагалі*, народнього доходу *взагалі*, сільського господарства *взагалі*. Соціяльну форму цього розвитку в різних секторах і його суперечності ігнорується. Доконечність зростання продуктивних сил саме в соціялістичних формах змазується. Боротьбу проти капіталістичних тенденцій за розвиток соціялістичних форм *протиставляється* кінець-кінцем розвиткові продуктивних сил нашої країни“.[1]

Тому, наприклад, і виставляли 1928-1929 рр. праві опортуністи (Фрумкін) вимогу розв'язати зернову проблему на рейках розвитку куркульського господарства. Нам, твердили праві, потрібен хліб, і байдуже, хто його дасть — чи куркуль, чи середняк, оскільки хліб потрібен зараз, а радгоспи й колгоспи як постачальники хліба — справа далекого майбутнього й досить фантастична. Отже, на думку правих, конче треба сприяти розвиткові куркульського господарства і геть відкинути навіть і думки про допомогу й заохочування колгоспного господарства й радгоспного будівництва.

Цілком очевидно, що ігнорування суспільної форми розвитку продуктивних сил, її активного впливу на розвиток цих сил — неминуче приводило тов. Бухаріна до недооцінювання переваг радянської системи господарства, до невіри у високі темпи індустріялізації, нечувані за капіталізму, до замазування клясової боротьби в СРСР та її ваги для розвитку продуктивних сил нашого господарства в соціялістичних формах.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Суспільно-економічні формації

§ 1. Суть суспільно-економічних формацій

Попередній виклад показав нам багатовідмінний зміст суспільного процесу матеріяльної продукції. Ми з'ясували діялектику (розвиток через боротьбу суперечностей) продуктивних сил і продукційних відносин і тим самим з'ясували загальну закономірність історичного процесу розвитку суспільного процесу матеріяльної продукції, основи існування та розвитку

[1] „Большевик“, № 2, 1930 р. стаття Мілютіна й Бориліна.

суспільства. Ми з'ясували також ідеалістично-меншовицьке й механістичне перекручування марксизму-ленінізму в усіх цих питаннях. Все це дає нам потрібні передумови для того, щоб перейти до конкретнішої аналізи процесу історичного розвитку суспільства.

Марксизм-ленінізм розглядає суспільство як живий, що постійно розвивається, соціяльний організм. Суспільство завжди існує на певному щаблі свого історичного розвитку з характеристичним й специфічно-історичними рисами. Тим то нема суспільства взагалі, тобто суспільства незмінного, без специфічних історичних особливостей на тій чи тій стадії розвитку історії людства.

Маркс дав своє розуміння суспільства в його специфічно-історичній визначеності в таких словах: „Сукупність відносин продукції становить те, що зветься суспільними відносинами, суспільством, і утворює суспільство певного історичного щабля розвитку, з певним, йому одному тільки властивим характером. Античне суспільство, суспільство февдальне й суспільство буржуазне являють собою сукупності продукційних відносин, при чому кожна з цих сукупностей одночасно характеризує й окремий щабель розвитку історії людства" (*Маркс*).

Цю Марксову думку розвинув далі Ленін, відзначивши, що діялектична, наукова метода вивчення суспільного розвитку є в тому, що „суспільство розглядають як живий, що в постійному розвитку перебуває, організм (а не як щось механічно зчеплене, тому таке, що дозволяє всілякі довільні комбінації поодиноких суспільних елементів), для вивчення яких потрібна об'єктивна аналіза продукційних відносин, що утворюють дану суспільну економічну формацію, дослідження законів функціонування її та розвитку... Вся справа сходить до того, щоб розглядати соціяльну еволюцію як природно-історичний процес розвитку суспільно-економічних формацій".[1]

Суспільно-економічні формації, економічні епохи в розвитку людського суспільства розрізняються між собою способом поєднання безпосереднього продуцента з засобами продукції. „Хоч би які були суспільні форми продукції, робітники й засоби продукції завжди є його чинники. Але, перебуваючи в стані відокремлення одних від одних, і ті і ті є його чинники лише в можливості. Щоб взагалі продукувати, вони мусять поєднатися. Той особливий характер і спосіб, як здійснюється це поєднання, розрізняє окремі економічні епохи соціяльної структури" (*Маркс*).

Античне суспільство, февдалізм, капіталізм є, отже, особливі історично визначені суспільно-економічні формації, системи продукційних відносин, що характеризують певний історичний *щабель розвитку* суспільного процесу матеріяльної продукції. Розвиток суспільно-економічних формацій є природно-історичний процес, тобто такий процес, яким керують закони, незалежні від волі та свідомости людей. Кожна суспільно-економічна формація, як особливий соціяльний організм, має свої особливі

---

[1] *Ленін*. Твори, т. I, стор. 82

закони руху. Кожна суспільно-економічна формація є „особливий соціяльний організм, що має особливі закони свого зародження, функціонування та переходу у вищу форму, перетворення в інший соціяльний організм".[1]

Ми бачимо, що марксизм-ленінізм кладе в основу визначення суспільно-економічних формацій специфічно-історичну систему продукційних відносин, яка відповідає певному щаблеві розвитку продуктивних сил суспільства.

Продукційні відносини, що встановлюються між людьми в процесі матеріяльної продукції незалежно від їхньої волі та свідомости, становлять собою основу, на якій виростають усі інші суспільні відносини, що характеризують дану суспільно-економічну формацію.

„Сукупність продукційних відносин становить економічну структуру суспільства, реальну базу, на якій підноситься юридична й політична надбудова і якій відповідають певні форми суспільної свідомости. Спосіб продукції матеріяльного життя зумовлює соціяльний, політичний і духовний процес життя взагалі. Не свідомість людей визначає їхнє буття, а, навпаки, їхнє суспільне буття визначає їхню свідомість" (*Маркс*).

Отже, вивчаючи систему продукційних відносин, економічну структуру даної суспільно-економічної формації, ми тим самим відкриваємо собі шлях до розуміння всієї сукупности суспільного, політичного й духовного життя цієї формації. Дослідження даної суспільно-економічної формації не може бути обмежене рамками її економічної структури. Треба з'ясувати, хоч би в загальних рисах, усі інші сторони суспільного життя і їхній зворотний вплив на економічну структуру даної суспільно-економічної формації і на розвиток продуктивних сил. Зразок такого всебічного вивчення суспільно-економічної формації дав Маркс. Ленін підкреслює, що Маркс, вивчавши капіталізм, „економічною теорією" в звичайному розумінні слова не обмежився, що, „пояснюючи" побудову й розвиток даної суспільної формації „виключно" продукційними відносинами, він, проте, скрізь і постійно простежував відповідні до цих продукційних відносин надбудови, надаючи кістякові тіла й крови". Маркс,— пише Ленін,— показав у „Капіталі" „всю капіталістичну суспільну формацію як живу — з її побутовими сторонами, з фактичним соціяльним проявом властивого продукційним відносинам антагонізму кляс, з буржуазною політичною надбудовою, що охороняє панування кляси капіталістів, з буржуазними ідеями волі, рівности тощо, з буржуазними родинними відносинами".[2]

Цей всебічний підхід Маркса до вивчення капіталістичної суспільної формації доводить, що марксизмові чуже механічне розуміння суспільного розвитку, чужа уява про суспільний розвиток як про автоматичну дію продуктивних сил на продукційні відносини, а продукційних відносин — на всі суспільні надбудови. Марксизм розглядає суспільно-економічну формацію як єдність

---

[1] *Ленін* Твори, т. I, стор. 284.
[2] Там же, стор. 62.

багатьох моментів, що перебувають у взаємодії й розвитку на основі економічної доконечности. „Справа зовсім не така, що тільки економічне становище є *одна тільки активна причина*, а решта є тільки пасивні чинники. Ні, тут взаємодія на основі економічної доконечности, яка *кінець-кінцем* виявляється".[1]

Винятково глибоку аналізу діялектичної єдности всіх явищ суспільного життя та їхньої взаємодії на основі економічної доконечности Енгельс дав у листі до К. Шмідта (1890 р.). Там він відзначає, що держава, ідеологічні погляди, релігія, філософія, як залежні від економічної структури суспільства, у межах цієї залежности мають відносну самостійність руху, над яким панує економіка, але який і собі зворотно впливає на економічний розвиток суспільства. Енгельс відзначає, що Маркс у „Капіталі", в розділах про робочий день і первісне нагромадження дає конкретну аналізу зворотного впливу політичної надбудови, законодавства на економічний розвиток капіталістичної суспільної формації. Енгельс виділив особливу ролю державної влади як чинника, що впливає на економічний розвиток суспільства. Енгельс підкреслює, що „сила (тобто державна влада) — це теж економічна могутність", при чому така могутність, що може прискорювати або затримувати напрям економічного розвитку. „Зворотна дія державної влади на економічний розвиток, — пише Енгельс, — може бути потрійна. Вона може діяти в тому ж таки напрямі, — тоді справа йде швидше; вона може діяти навпаки, — тоді в теперішній час у кожного великого народу вона зазнає на протязі більш-менш тривалого періоду краху, або вона може ставити економічному розвиткові в певниху, напрямах перепони і штовхати вперед в інших напрямах".[2] Марксизм-ленінізм вказує, що робітнича кляса, керована комуністичною партією, б'ється за державну владу, політичну диктатуру пролетаріяту, бо вона є визначувальна сила революційного перетворення капіталізму на соціялізм.

Ленін під час дискусії про профспілки з нищівною критикою виступив проти Троцького та Бухаріна, що відривали політику від економіки і протиставляли їх як два самостійні, незалежні чинники. Ленін тоді говорив: „Політика є концентрована економіка. Політика не може не мати першости над економікою... бо питання стоїть (і, по-марксистському, *може* стояти) *лише* так: без правильного політичного підходу до справи дана кляса не вдержить свого панування, *отже* й не зможе розв'язати і *свого виробничого завдання*".[3] Ленінська конкретизація та дальший розвиток вчення Маркса — Енгельса про співвідношення політики і економіки в епоху диктатури пролетаріяту відіграє величезну ролю в боротьбі партії проти троцькістських, правоопортуністичних і „лівацьких" настанов у питаннях соціялістичного будівництва в СРСР.

---

[1] *Ф. Енгельс.* Лист до Штаркенбурга (1894 р.).
[2] *Ф. Енгельс* Лист до К. Шмідта (1890 р.).
[3] *Ленін,* т. XXVI, стор. 126.

§ 2. Розвиток суспільно-економічних формацій

На світанку історії людства скрізь виникає суспільство у формі первісного родового комунізму. Характеристичні риси цього суспільства є поділ людей на родові групи, спільне володіння землею і спільне, комуністичне господарство. Бідних і нужденних у цьому суспільстві нема — комуністичне господарство й рід забезпечує існування ще або вже непрацездатних своїх членів. Всі члени суспільства рівні й вільні. Спори й суперечки розв'язує рід сукупно. Суддів, поліції, тюрем тощо нема. Устрій суспільного життя роду був для кожного його члена вищою владою, якій він підлягав беззаперечно. Первісний родовий комунізм мав за свій ґрунт малий розвиток продуктивних сил, і, відповідно до цього, рідку людність та майже цілковите підлягання людини навколишній природі. Первісно-родовий комунізм — безклясове суспільство. Тут нема власників засобів продукції, так само нема й людей, що не мають засобів продукції. Тут нема тому експлуататорів і експлуатованих, кляси гнобителів і кляси пригнобленої. Клясова диференціяція з'являється в первісній комуністичній громаді тоді, коли продукційні сили виростають остільки, що уможливлюють мати певні залишки понад потрібне для життя, бо тільки тоді виникає можливість загарбання цих залишків певними родинами і тоді є змога держати рабів та зароджується приватна власність на засоби продукції. Розклад первісної комуністичної громади іде і з боку обміну.

Різні родові групи, громади потрапляли в різні суспільні умови, тому мали різні засоби продукції і випродуковували різні засоби існування. Дотичення цих родових груп породжувало обмін продуктами між ними. Обмін, бувши спочатку випадковим, в міру зростання продуктивних сил перетворюється на регулярний як між громадами, так і між окремими членами всередині громад. Розвиток обміну зворотно, розкладово впливав на устрій суспільного життя роду, бо з розвитком обміну з'являлася й розвивалась приватна власність, що розкладала зсередини первісно-родовий комунізм. Процес цього розкладу посилювався тим, що розвиток обміну розвивав ненажерливість, скупість, штовхав на розбійницьке привласнення суспільного майна. Якщо війни раніш провадили для того, щоб відбити ворога, то тепер провадять їх задля грабіжництва й поневолення одного роду другим.

З розкладом первісно-родового комунізму починається поділ суспільства на кляси, на маючих і немаючих, на експлуататорів і експлуатованих. З того часу історія суспільства стала історією боротьби кляс, і ця боротьба „щоразу кінчалась революційним перетворенням усього суспільства або спільною загибеллю кляс, що боролися". [1]

З розкладом безклясової первісної суспільно-економічної формації — первісно-родового комунізму — історія людства пішла

[1] *К. Маркс і Ф. Енгельс.* „Комуністичний маніфест".

шляхом розвитку антагоністичних, заснованих на боротьбі кля . суспільно-економічних формацій. Маючи на увазі цей дальший розвиток історії людства, Маркс пише:

„У загальних рисах азіятський, античний, февдальний і сучасний буржуазний способи продукції можна визначити як прогресивні епохи економічної формації суспільства. Буржуазні продукційні відносини являють собою останню антагоністичну форму суспільного процесу продукції... Цією суспільною формацією завершується тому передісторія людського суспільства".[1]

У поданих вище словах Маркс виразив у загальних рисах справжню послідовність розвитку всесвітньої історії до перемоги Жовтневої революції в Росії. Але дійсність історичного розвитку цим не вичерпується. З одного боку, нинішня капіталістична дійсність являє собою строкату картину одночасного співіснування й боротьби капіталістичної формації з рештками попередніх до неї суспільно-економічних формацій. З другого боку, боротьба між гниючим у лещатах загальної кризи капіталізмом і переможно будованим соціялізмом в СРСР є основна рушійна сила нинішнього етапу всесвітньої історії.

Аналізуючи економічну структуру світового капіталістичного господарства, програма Комінтерну констатує, що є такі країни, які перебувають на різних щаблях суспільно-економічного розвитку: країни високорозвиненого капіталізму — ПАСШ, Німеччина, Англія тощо; країни з середнім рівнем розвитку капіталізму і з чималими рештками напівфевдальних відносин у сільському господарстві — Еспанія, Португалія, Польща, Угорщина, балканські країни тощо; країни з переважанням февдально-середньовічних відносин і відносин „азіятського" способу продукції — колонії, напівколонії (Китай, Індія тощо) і залежні країни (Аргентіна, Бразілія тощо); країни, де більшість людности живе в умовах племенного побуту і де залишилися рештки первісно-родового комунізму. Ця строкатість суспільно-економічної структури, створена в наслідок нерівномірного розвитку капіталізму, що загострилося в період імперіялізму,— зумовлює різноманітність умов революційного процесу, різноманітність шляхів і темпів завоювання диктатури пролетаріяту, „а потім і різноманітність форм будованого соціялізму в окремих країнах" (з програми Комінтерну).

Боротьба за світову диктатуру пролетаріяту, боротьба за перемогу світового комунізму ставить перед пролетаріятом і його авангардом — комуністичною партією — завдання вивчити природу різних суспільно-економічних формацій, закони виникнення їх, розвитку та загибелі; вивчити специфічні умови існування та розвитку решток попередніх суспільно-економічних формацій у межах економічного й політичного панування імперіялізму; вивчити відмінність шляхів і форм розвитку світової пролетарської революції та будування соціялізму в окремих країнах.

Капіталістична суспільно-економічна формація є остання формація, заснована на антагонізмі кляс, на клясовій боротьбі, на

[1] *К. Маркс.* Передмова до „До критики політичної економії".

боротьбі пригнобленої, експлуатованої кляси пролетаріяту проти панівної кляси - експлуататора — буржуазії. Ця клясова боротьба на певному щаблі свого розвитку перетворюється в пролетарську революцію, в якій пролетаріят скидає буржуазію і засновує своє панування через установлення диктатури пролетаріяту.

Економічний устрій капіталізму виріс з економічного устрою февдалізму. Буржуазна революція звільняє елементи економічного устрою капіталізму, що розвинулися в надрах февдалізму. Капіталізм створює матеріяльні передумови соціялізму, розвиває продуктивні сили, в тім числі й найбільшу продуктивну силу — революційну клясу, пролетаріят, що є „інтелектуальний і моральний рушій, фізичний виконавець" (*Ленін*) революційного перетворення капіталізму в соціялізм. Але в надрах капіталізму не може виникнути економічний устрій соціялізму, бо він з самого початку означає заперечування всякої приватної власности на засоби продукції, отже заперечування священних принципів капіталізму — монопольної власности капіталістів на засоби продукції і політичного панування буржуазії. Економічний лад соціялізму може виникнути тому не в надрах капіталізму, а на його руїнах, тобто з експропріяцією капіталістів і заміною диктатури буржуазії диктатурою пролетаріяту.

„Між капіталістичним і комуністичним суспільством,— писав Маркс у „Критиці Ґотської програми",— лежить період революційного перетворення першого в друге. Цьому періодові відповідає й політичний переходовий період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, як тільки революційною диктатурою пролетаріяту". Диктатура пролетаріяту є доконечна „для цілого *історичного періоду*, що відділяє капіталізм від „суспільства без кляс", від комунізму" (*Ленін*).

Міжнародній соціял - фашизм відкидає диктатуру пролетаріяту, її неминучість і доконечність за переходового від капіталізму до комунізму періоду. Він заперечує основне Марксове твердження про те, що диктатура пролетаріяту є доконечна основа й величезна сила економічного перетворення суспільства на нових, соціялістичних засадах.

Проводирі II Інтернаціоналу, відіграючи ролю контрреволюційної сили в перебігу міжнародньої революції, розкладають волю пролетаріяту до революційної боротьби за повалення капіталізму своєю проповіддю „мирного вростання капіталізму в соціялізм". Борючися проти революційного Марксового вчення про знищення капіталізму запеклою клясовою боротьбою і встановленням диктатури пролетаріяту, проводирі соціял - фашизму приковують пролетаріят до колісниці імперіялізму. На позиціях міжнароднього соціял - фашизму в питанні оцінки ролі диктатури пролетаріяту за переходового від капіталізму до комунізму періоду стоїть і контрреволюційний троцькізм.

Загальну характеристику суті й закономірности розвитку безклясової комуністичної суспільно - економічної формації дали клясики марксизму. Вони підкреслюють, що саме опанувавши політичну владу, пролетаріят перетворює за допомогою цієї

влади в суспільну властивість експропрійовані у капіталістів і землевласників засоби продукції і землю.

„З переходом засобів продукції у суспільну власність,— пише Енгельс,— усувається товарову продукцію, а разом з тим панування продуктів над продуцентами. Анархія суспільної продукції заміниться організацією її за заздалегідь обміркованим пляном. Закінчиться боротьба поодиноких осіб за існування. Можна сказати, що таким способом людина остаточно виділиться з царства тварин і з тваринних умов існування перейде в умови справді людські. Життєві умови, що оточують людство і що досі панували над ним, попадуть під владу і контроль людей, які вперше стануть справжніми й свідомими владарями природи, і саме тією мірою, якою вони стануть владарями своїх власних суспільних відносин. Закони їхніх власних суспільних дій, що протистояли людям досі як чужі, що панували над ними, закони природи, застосовуватимуть тоді цілком свідомо, і, отже, вони, ці закони, підлягатимуть їхньому пануванню. Суспільний лад, що досі є для людей начебто дарований зверху, природою й історією, буде тоді їхньою власною вільною справою. Об'єктивні, вищі сили, що панували над історією, надійдуть під контроль людини... І тільки тоді люди почнуть цілком свідомо сами творити свою історію. тільки тоді суспільні причини, що їх вони приводять до руху, матимуть чималою і чимраз більшою мірою бажані чинності. І це буде стрибок людства з царства доконечности в царство свободи".[1]

У цих словах Енгельс відбив принципіяльні, відмінні риси розвитку соціялістичного суспільства, де *„соціяльні еволюції* перестануть бути *політичними революціями"* (*Маркс*), всупереч усім попереднім суспільно економічним формаціям, що базуються на існуванні кляс і клясовій боротьбі.

Ми бачимо, що марксизм-ленінізм розглядає розвиток людського суспільства як закономірний процес постання, розвитку і революційного перетворення однієї суспільно-економічної формації в іншу. Основою суспільно-економічних формацій — первісно-родового комунізму, рабовласницького ладу, февдалізму, капіталізму й комунізму — є історично визначена система продукційних відносин, що відповідає певному рівневі розвитку продуктивних сил. Перехід однієї суспільної формації до іншої відбувається революційним шляхом, через гвалтовне знищення наявних продукційних відносин, що не відповідають більше розвиненим продуктивним силам, через гвалтовні дії мас проти наявного ладу суспільної продукції та панівної в ній кляси. Капіталізм є остання антагоністична, заснована на боротьбі кляс, формація, з революційним знищенням якої закінчується передісторія людства. Історія людства розвиватиметься в межах комуністичного суспільства, в якому немає кляс і клясової боротьби. Тому з розвитку комуністичного суспільства виключається соціяльну революцію.

Учення марксизму-ленінізму про суспільно-економічні формації є єдине наукове узагальнення історичного процесу розвитку

[1] *Ф. Энгельс.* „Анти-Дюринг", вид. Гиз, 1928 р., стор. 268.

людства, що викриває закономірності цього розвитку та його революційний характер.

Буржуазні вчені висувають різні теорії послідовности історичного розвитку суспільства. Найстарша буржуазна теорія розмежовує історичні доби за родом вироблюваних продуктів і встановлює такі ступені розвитку: мисливське, пастуське, рільниче й промислове господарство. Гільдебранд кладе в основу розмежування історичних епох обмін і встановлює три форми суспільної продукції: натуральне, грошове і кредитове господарство. Маркс розкрив наукову неправильність такого поділу.[1] Бюхер кладе в основу розмежування історичних періодів розвитку довжину шляху, що його проходить продукт від продуцента до споживача, і встановлює такі щаблі розвитку: замкнуте, міське і народне господарство; Шмоллер зробив цей поділ дрібнішим і розрізняє міське-районове, територіяльно-державне, національно-державне і світове господарство.

Ми бачимо, що буржуазна наука висуває різні випадкові, не вирішальні ознаки, як основу для розмежування епох у розвитку людського суспільства, цілком не викриває дійсної закономірности розвитку, замазує клясову природу й переходовий характер капіталізму, намагається увічнити його, подаючи капіталізм як останній шабель розвитку людського суспільства.

Соціял-фашизм став на позиції буржуазно-апологетичної науки в питаннях історії розвитку людства. Наприклад, Кунов заперечує існування первісно-родового комунізму, відкидає науку Маркса про революцію, намагаючись подати суспільний розвиток як еволюційний процес і тим самим угрунтувати теорію „мирного вростання капіталізму в соціялізм".

Учення марксизму-ленінізму про суспільно-економічні формації перекручував Богданов, який в основу поділу історичного процесу на періоди кладе характер організаторської ролі окремих суспільних елементів, чим, за Богдановим, визначається будування суспільної організації. Він зображає суспільний розвиток як еволюційний процес, цілком викидає з нього революційні переходи, „стрибки".

Тов. Бухарін, виходячи з механістичної методології, залишає в тіні, в суті відкидає вчення про суспільно-економічні формації та береться встановлювати закони розвитку суспільства „взагалі", виходячи з богданівської теорії рівноваги й співвідношення суспільства та оточення.[2]

Тов. Дубровський в результаті механістичного розуміння продукційних відносин, як „розставлення" людей в продукції, дійшов висновку, що існує десять формацій. Він, приміром, виділяє як окремі формації,— перехововий період, соціялізм і комунізм. Це суперечить основам марксизму-ленінізму, що розглядає соціялізм і комунізм як щаблі розвитку однієї і тієї самої безклясової комуністичної формації, а переходовий період розглядає не як формацію, що склалася, а як період револю-

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. II, кінець IV розділу.
[2] Див. „Теорія історичного матеріялізму".

ційного перетворення капіталізму на соціялізм період успішної боротьби б\дованого соціялізму з капіталістичними елементами, період перетворення клясового суспільства на безклясове.

Кавтськіянець М. Спектатор розрізняє щаблі суспільн го розвитку за формою привласнення неоплаченої праці [1]; з його схеми зовсім випадає комунізм як щабель суспільного розвитку, не кажучи вже про інші перекручення.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Марксистсько-ленінське розуміння предмету політичної економії

Ленін визначив предмет політичної економії так: „Її предмет,— пише Ленін,— зовсім не „продукція матеріяльних цінностей", як часто кажуть (це — предмет технології), а — суспільні відносини людей у продукції". Тільки розуміючи продукцію як простий процес праці, а не як суспільний процес продукції, — можна виділити з нього окремо розподіл. „Якщож ми,— пише Ленін,— послідовно дивитимемося на „продукцію" як на суспільні відносини в продукції, то і „розподіл", і „споживання" втратять всяке самостійне значіння. Раз з'ясовано відносини в продукції,— *тим самим* з'ясувалася й частка в продукті, що припадає окремим клясам, отже, „розподіл" і „споживання"... Ні про споживання, ні про розподіл автор (йдеться про Маркса. *О. А.*) і не ставить окремо питання; але і те і те з'ясовувалося цілком само собою після того, як доведено до кінця аналізу продукції". „Політична економія студіює зовсім не „продукцію", а суспільні відносини людей щодо продукції, суспільний устрій продукції" (*Ленін*).

Ми вже знаємо, що суспільний процес матеріяльної продукції є водночас продукція матеріяльних благ і продукція та репродукція продукційних відносин. Продукція матеріяльних благ — це рух, діяльність продукційних сил за певних продукційних відносин. Ленінова вказівка на те, що за предмет політичної економії не є продукція матеріяльних благ, не означає того, що політична економія відриває продукційні відносини від продуктивних сил.

Марксистсько-ленінська політична економія не відриває продукційних відносин від усієї сукупности суспільних явищ і не замикає вивчення цих відносин їхніми власними рамками. Марксизм-ленінізм розглядає ту чи ту суспільно-економічну формацію як діялектичну єдність продуктивних сил, продукційних відносин, суспільного, політичного й духовного життя суспільства. Вирвати з цього органічного цілого продукційні відносини та вивчати їх ізольовано від усіх інших явищ суспільного життя — це значило б поставити вивчення їх на метафізичні рейки. Тут доречно згадати надзвичайно глибоку Гегелеву думку, яка,

---

[1] *М. Спектатор.* „Введение в изучение мирового хозяйства", стор. 25 — 26

бувши застосована до проблеми, яку ми трактуємо, викриває наукову неспроможність такого уявлення про предмет політичної економії.

Гегель пише: „Члени й органи живого тіла треба розглядати не тільки як його частини, бо вони являють собою те, що вони являють собою, тільки в єдності і зовсім не ставляться байдуже до останньої. Простими частинами стають ці члени й органи тільки під рукою анатома, але він тоді вже має справу не з живим тілом, а з трупами".[1]

Марксистсько-ленінська політична економія не розриває діялектичної єдности продуктивних сил і продукційних відносин, а розглядає продукційні відносини як форму розвитку продуктивних сил. Продукційні відносини розглядається, далі, як реальну базу, над якою підносяться надбудови суспільного життя, які й собі впливають на розвиток продукційних відносин. Інший підхід до вивчення продукційних відносин неминуче перетворював би їх у „трупи", без життя й розвитку.

Ленін підкреслював, як ми вже знаємо, що Маркс у „Капіталі", поставивши перед собою завдання вивчити економічну структуру, систему продукційних відносин капіталістичної формації в їхньому виникненні, розвитку й загибелі, цим не обмежився, а подав цю суспільну формацію як живу, з усім її суспільним, політичним і духовним життям.

Саме така діялектична метода вивчення продукційних відносин є єдина тільки наукова. Зразки дальшого розвитку й застосування діялектичної методи до вивчення економічного розвитку суспільства ми маємо в роботах Леніна й Сталіна, в постановах нашої партії й Комінтерну.

§ 1. Політична економія в широкому й вузькому розумінні

Енгельс в „Анти-Дюрінґу" писав, що „політична економія в широкому розумінні слова є наука про закони, які керують продукцією і обміном матеріяльних життєвих благ у людських суспільствах. „З цього визначення політичної економії випливає, що вона не обмежує свого досліджування якоюнебудь однією економічною формацією,— навпаки, за предмет досліджування її є різні суспільно-економічні формації, „людські суспільства". Подруге, завдання політичної економії є вивчити закони суспільного процесу матеріяльної продукції в „людських суспільствах". Закони ці, як ми вже знаємо, лежать у межах продукційних відносин. Політична економія, вивчаючи закони виникнення, розвитку та загибелі продукційних відносин, розкриває тим самим закони, які керують продукцією та обміном матеріяльних благ у „людських суспільствах".

Політична економія не встановлює загальних законів, однаково придатних для всіх країн і історичних епох. Кожна окрема суспільно-економічна формація має свої окремі закони, що керують суспільним процесом матеріяльної продукції. Тому

[1] *Гегель.* Сочинения, т. I, стор. 227.

Енгельс пише: „Хто побажає об'єднати загальними законами економіку Вогняної землі і економіку сучасної Англії, той очевидно не витягне на світ божий нічого, крім самих тільки банальних і загальних місць. Таким чином політична економія в самій суті своїй — *історична наука.* Вона має справу з *історичним*, тобто таким, що безперервно змінюється, матеріялом; вона насамперед досліджує окремі закони кожного окремого щабля розвитку продукції й обміну, і лише наприкінці цього дослідження може встановити небагато, застосовуваних до продукції й обміну, цілком загальних законів".

З'ясувавши предмет вивчення політичної економії, перейдімо тепер до розгляду історичного змісту марксистсько-ленінської політичної економії.

К. Маркс у „Капіталі" обмежив своє дослідження політичною економією у вузькому розумінні слова, поставивши перед собою основне завдання — вивчити капіталістичний устрій суспільної продукції, її виникнення, розвиток і загибель. „Він дав наукове пояснення йому, зводячи цей сучасний устрій, різний у різних европейських і неевропейських державах, до загальної основи — до капіталістичної суспільної формації, закони функціонування і розвитку якої він піддав об'єктивній аналізі... Тією самою „об'єктивною" аналізою капіталістичного устрою довів він „доконечність" перетворення його в соціялістичний" (*Ленін*).

Вивчити капіталістичну суспільну формацію було основне завдання Маркса, головна тема „Капіталу". Але цим не обмежується значіння „Капіталу" й інших економічних досліджень Марксових. Він, вивчивши капіталістичну суспільну формацію, дослідив також у загальних рисах передкапіталістичні суспільні формації і, порівнювавши їх з капіталістичною формацією, з'ясовував специфічно-історичні риси останньої. З цього приводу Енгельс пише: „Щоб завершити цілком... критику буржуазної економії, недосить було обізнатися з капіталістичною формою продукції, обміну та розподілу. Треба було також, хоч би в загальних рисах, дослідити й притягти до пор вняння форми попередні або поруч неї існуючі в менш розвинених країнах. Таке дослідження і порівняння в загальних рисах є покищо в працях тільки Маркса, і тому тільки йому ми завдячуємо тим, що зроблено досі, щоб з'ясувати основні засади буржуазної політичної економії".

Маркс вивчав передкапіталістичні суспільні формації не тільки в їхньому послідовному історичному розвитку і не тільки для того, щоб порівняти їх з капіталістичною формацією і з'ясувати таким способом специфічні історичні особливості її. Маркс вивчав також рештки передкапіталістичних формацій, які існують водночас з панівною капіталістичною системою продукції, щоб з'ясувати основні риси процесу розкладу цих решток під впливом капіталізму, з'ясувати шляхи їхнього капіталістичного перетворення в таких умовах.

Маркс, базуючися на глибочезній аналізі капіталізму, яким завершується передісторія людського суспільства, підняв завісу історії людського суспільства, розкрив основні закони виник-

нення соціялістичного суспільства, його природу й основні умови переходу його в комуністичне суспільство. Маркс створив таким чином основи наукової економічної теорії переходового періоду від капіталізму до комунізму і економічної теорії комунізму — його першої й вищої фази.

Порівняння й протиставлення капіталізму попереднім і поруч нього існуючим рештка передкапіталістичних формацій, з'ясування особливостей розвитку останніх в умовах панування капіталізму, а також порівняння та протиставлення соціялізму капіталізмові становить характеристичну рису Марксової політичної економії.

Ця „порівняльна метода" (*Енгельс*) дослідження, що її застосовує Маркс, особливого значіння й актуальности набуває для нас тепер, коли капіталістична й соціялістична системи господарства реально протистоять одна одній, як принципіяльно протилежні системи.

Цими ж особливостями, що випливають із самої суті діялектичної методи дослідження, відзначаються твори Енгельса, в яких ми й знаходимо загальну аналізу розвитку людського суспільства, починаючи від первісно-родового комунізму аж до аналізи в загальних рисах закономірностей розвитку безклясової, комуністичної суспільно-економічної формації.

Ленін розвинув далі вчення Маркса — Енгельса про розвиток передкапіталістичних суспільних формацій, далі розвинув вчення про особливості розвитку їхніх решток в умовах панування капіталістичної системи господарства, підніс на вищий щабель вчення Маркса — Енгельса про закони виникнення, розвитку й загибелі капіталізму, створив теорію імперіялізму — останньої стадії капіталізму, розвинув далі й конкретизував вчення Маркса — Енгельса про переходовий період від капіталізму до комунізму і про будування соціялізму в умовах боротьби капіталістичної й соціялістичної систем господарства.

У роботах тов. Сталіна, постановах нашої партії та Комінтерну економічне вчення марксизму-ленінізму в усій його діялектичній єдности й багатовідмінности змісту набуло дальшого розвитку в нових умовах розвитку капіталізму, боротьби капіталістичної й соціялістичної систем господарства, будування соціялізму в нашій країні й боротьби пролетаріяту за світову революцію. Цей дальший розвиток економічного вчення марксизму-ленінізму неперивно зв'язаний з непримиренною боротьбою нашої партії і Комінтерну на чолі з тов. Сталіном проти буржуазних теорій, соціял-фашизму, контрреволюційного троцькізму, люксембургіянства, проти правого опортунізму — головної небезпеки на нинішньому етапі, „лівого" опортунізму, примиренства й гнилого ліберализму.

Ця непримиренна боротьба проти клясово ворожої пролетаріятові ідеології є невід'ємна, складова частина і характеристична риса марксизму-ленінізму і відзеркалена в ньому з перших кроків його розвитку. У цьому виявляється революційна суть марксизму-ленінізму, що відзеркалює боротьбу пролетаріяту і озброює його в боротьбі за повалення капіталізму

й перемогу соціялізму, боротьбу пролетаріяту проти експлуататорських кляс і їхніх явних і замаскованих ідеологічних оборонців. Марксизм-ленінізм у самій суті своїй є теорія критична й революційна.

Отже, ми бачимо, що економічне вчення марксизму-ленінізму являє собою аналізу розвитку суспільно-економічних формацій, починаючи від первісно-родового комунізму й кінчаючи безклясовою комуністичною суспільною формацією. Ця аналіза включає в себе як вивчення розвитку суспільних формацій в їхній загальній в історії людства послідовності розвитку, так і вивчення особливостей розвитку решток передкапіталістичних формацій в умовах панування капіталізму, а також в умовах боротьби капіталістичної й соціялістичної систем господарства.

Політична економія вивчає закони виникнення, розвитку й загибелі суспільно-економічних формацій, відмислюючися від окремішностей їхнього конкретного історичного розвитку в тій чи тій країні. Виділення продукційних відносин як економічної структури суспільства, яка становить реальну базу всього суспільного життя, виділення, далі, певної системи продукційних відносин, що характеризує той чи той щабель розвитку суспільного процесу матеріяльної продукції як основу, що утворює суспільно-економічну формацію,— уможливило поставити аналізу економічного розвитку суспільства на наукові рейки. „Тільки таке узагальнення,— пише Ленін,— і уможливило перейти від описання... суспільних явищ до точної наукової аналізи їх, яка виділяє, скажімо для прикладу, те, „що“ відрізняє одну капіталістичну країну від другої, і досліджує те, „що“ загальне всім їм“ (*Ленін*).

Понад 50 років тому Енгельс писав про зміст політичної економії ось що: „Те, що дає нам тепер економічна наука, обмежується майже виключно генезою і розвитком капіталістичного способу продукції: вона починає з критики решток февдальних форм продукції й обміну, зазначає потребу замінити їх капіталістичними формами, далі розвиває закони капіталістичного способу продукції і відповідних йому форм обміну з позитивного боку, тобто, як вони відповідають інтересам усього суспільства, і закінчує соціялістичною критикою капіталістичного способу продукції, тобто викладенням його законів з негативного боку, зазначенням на те, що цей спосіб продукції, шляхом власного свого розвитку, прагне тієї точки, де він стає неможливий“. [1]

Відколи Енгельс писав ці рядки, економічна теорія марксизму далеко поширилася за межі цих „вузьких“ рамок. Економічні дослідження Маркса, Енгельса, потім Леніна, Сталіна, постанови нашої партії й Комінтерну розвинули далі економічне вчення марксизму як у напрямі вивчення передкапіталістичних суспільно-економічних формацій, так і в напрямі вивчення законів переходового періоду від капіталізму до комунізму і будування соціялізму.

---

[1] *Ф. Энгельс.* „Анти-Дюринг“, стор. 139.

До переможної Жовтневої революції в Росії за основну ланку економічного вчення марксизму-ленінізму було вчення про закони виникнення, розвиток і революційне знищення капіталістичної формації.

Після перемоги Жовтневої революції за основну ланку економічного вчення марксизму-ленінізму стало: 1) вивчення капіталізму за періоду його загальної кризи, 2) вивчення боротьби двох систем — капіталізму й соціялізму, 3) вивчення законів будування соціялізму за переходового від капіталізму до комунізму періоду.

Партія, провадячи непримиренну боротьбу проти контрреволюційного троцькізму, правого й „лівого" опортунізму, забезпечивши участь у соціялістичному будівництві мільйонових трудящих мас, — домоглася величезних успіхів у справі будівництва соціялістичного суспільства СРСР: досягнено вирішальних успіхів у справі індустріялізації країни, в царині відбудови й реконструкції промисловости та соціялістичної реконструкції сільського господарства на базі швидкого розвитку радгоспів, МТС, успіхів суцільної колективізації та ліквідації на її основі куркульства як кляси. „Радянський союз з країни дрібного і найдрібнішого рільництва перетворився на країну найбільшого в світі рільництва" (XVII партконференція). Друга п'ятирічка має за своє основне завдання збудувати безклясове соціялістичне суспільство.

За цими успіхами нашої практичної боротьби і роботи „не встигає теоретична думка", вона недосить висвітлює шляхи боротьби за перемогу соціялізму. Тов. Сталін у своїй історичній промові „До питань аґрарної політики в СРСР" підніс на принципіяльну височінь питання теоретичного вивчення радянського господарства, підкреслив величезне значіння теорії радянського господарства для практичної роботи, велике значіння з'ясування ріжниці між нашою економікою і економікою капіталізму не тільки для нас самих, але й для усього міжнароднього революційного руху.

Ленінська теорія імперіялізму і дальший розвиток її в боротьбі проти соціял-фашистського, зокрема троцькістського, а також люксембурґіянського і правоопортуністичного перекручення теорії імперіялізму, — є на сучасному етапі революційної боротьби, поруч теорії радянського господарства, найважливіша ланка марксистсько-ленінської політичної економії.

Марксизм-ленінізм — не догма, а керівництво до дії, і це непоривно зв'язує його „з певними завданнями доби, що можуть мінятися за кожного нового повороту історії" (*Ленін*). Завдання революційної боротьби пролетаріяту і його авангарду — комуністичної партії — ось що виділяє основні ланки економічного вчення марксизму-ленінізму, що на розробленні їх треба зосередити головну увагу економістів-марксистів. Цілком зрозуміла виняткова марксистсько-ленінська глибина і принципіяльність тієї загальної оцінки недавньої теоретичної дискусії серед економістів, яку дав тов. Сталін у розмові з свердловцями.

Тов. Сталін сказав: „... У суперечках між економістами є багато схоластичного й надуманого. Коли відкинути геть лушпиння

суперечок, то основні помилки сторін, що суперечалися, є такі: а) жодна з сторін не зуміла застосувати як слід методу боротьби на два фронти: як проти „рубінізму", так і проти „механізму"; б) обидві сторони відхилилися від основних питань радянської економіки і світового імперіялізму в галузь талмудизованих абстракцій, змарнувавши таким чином два роки роботи на абстрактні теми, звісно, на догоду й вигоду нашим ворогам".

Є помилкове тлумачення політичної економії в широкому розумінні слова: її тлумачать як механічну сукупність окремих політичних економій, що з них кожна вивчає окремо взяту суспільно-економічну формацію. Помилковість цього погляду в тому, що він механічно розриває діялектичну єдність розвитку суспільних формацій у загальному історичному процесі економічного розвитку суспільства. Цей погляд відгороджує одну суспільно-економічну формацію від другої китайським муром і неспроможний пояснити справжні закони виникнення й загибелі якої-небудь суспільно-економічної формації, бо розглядає кожну суспільно-економічну формацію механістично, ізолюючи її від попередньої формації, з якої вона виникає, і від наступної формації, в яку вона революційним шляхом перетворюється.

§ 2. Критика механістичного та меньшовицько-ідеалістичного перекручування історичної суті й предмету політичної економії

Марксистське розуміння історичности предмету політичної економії, як це ми стисло виклали вище і як зформулював Енґельс в „Анти-Дюрінґу", підпало ревізії від вульґарно-механістичного, меншовицько-ідеалістичного і зокрема троцькістського перекручування марксизму-ленінізму.

Вульґарно-механістичне перекручування марксизму-ленінізму є в роботах тов. Бухаріна і його учнів (Марецький, Айхенвальд і ін.), а також у роботах тт. Кона, Безсонова та інших. Вони твердять, що політична економія вивчає *тільки* „неорганізоване соціяльне господарство", тобто товарово-капіталістичну систему господарства, а інші суспільно-економічні формації не є об'єкт її вивчення. Таке обмеження предмету політичної економії зазнало рішучої відсічі від Леніна.

В книзі „Экономика переходного периода" тов. Бухарін писав, що „теоретична політична економія є наука про соціяльне господарство, засноване на продукуванні товарів, тобто наука про неорганізоване соціяльне господарство". Ленін на берегах цієї книги Бухаріна проти такого визначення політичної економії зауважив: „Дві неправильності: 1) визначення крок назад проти Енґельса, 2) товарове господарство є теж „організоване господарство"... Там, де тов. Бухарін пише „політична економія вивчає тільки товарове господарство",— Ленін зауважує: „не тільки". На твердження тов. Бухаріна: „Кінець капіталістичного товарового господарства буде кінцем політичної економії",— Ленін заперечує: „Неправильно. Навіть у чистому комунізмі, хоч би відношення I v + m до II c ? і нагромадження?"

Цими зауваженнями Ленін викрив неправильність обмежувати політичну економію рамками товарово-капіталістичної системи господарства, а також зазначив наукову неспроможність аргументації цього обмеження, яка виходить з „неорганізованости" товарового господарства. Насправді товарове господарство є господарство стихійно організоване, всупереч свідомо організованому соціялістичному господарству.

Р. Люксембург теж обстоювала думку, що політична економія вивчає лише капіталізм. Вона писала: „Перемога сучасної робітничої кляси і здійснення соціялізму означає тим самим кінець політичної економії як науки".[1]

Ленінова критика Бухарінового розуміння предмету політичної економії цілком стосується також і до меншовицько-ідеалістичного і контрреволюційно-троцькістського перекручування марксизму-ленінізму.

Меншовик-шкідник Рубін також обмежував предмет політичної економії рамками капіталістичного способу продукції. Він не згоден був з тов. Бухаріном тільки в аргументації цього обмеження. На думку Рубіна, це обмеження треба уґрунтовувати тим, що економічні категорії в капіталістичному господарстві мають речовий характер (товаровий фетишизм), а не тим, що це господарство є неорганізоване, як це роблять тт. Бухарін, Гільфердінґ та інші. Це зовсім не означає, що Рубін не згоден з ними в тому, що це господарство неорганізоване. Суттю своєю аргументація Рубіна не відрізняється від аргументації тов. Бухаріна, Гільфердінґа та інших, бо „неорганізованість" і товаровий фетишизм однаково притаманні товаровому господарству й неподривно зв'язані між собою.

Є. Преображенський у своїй троцькістській книзі „Новая экономика" дав визначення політичної економії, що цілком збігається своїм змістом і аргументацією з Бухаріновим трактуванням цього питання. Твердження Маркса — Енгельса — Леніна про політичну економію в широкому розумінні слова Преображенський вважає за неправильне, і винний у цьому, на його думку, Енгельс, що в „Анти-Дюрінгу" дав „два-три неточні формулювання" в цій справі.

Механістична й меншовицько-ідеалістична ревізія економічної теорії марксизму-ленінізму виявилася не тільки в перекручуванні історичної суті цієї теорії, але також і в перекручуванні марксистсько-ленінського розуміння самого предмету політичної економії.

Механістичний напрям (Безсонов, Кон та інші) вважав, що за предмет політичної економії є на рівних засадах продуктивні сили й продукційні відносини.

Меншовик-шкідник Рубін метафізично обмежував предмет політичної економії продукційними відносинами, розглядаючи їх як нематеріяльну суспільну форму, відірвану від продуктивних сил.

Обидва напрями зовсім ігнорували діялектичний зв'язок продукційних відносин з суспільним, політичним і духовним жит-

[1] *Р. Люксембург.* „Введение в политическую экономию", 1925 р., стор. 63.

тям суспільства. Механіцизм і рубінщина своїми антимарксистськими методологічними настановами відривали марксистсько-ленінську економічну теорію від практичної боротьби міжнародного пролетаріяту і від проблем соціялістичного будівництва, перетворювали це революційне вчення в безплідну схоластичну гру поняттями.

Спроба Богданова і Степанова створити підручник політичної економії у формі характеристики послідовного розвитку суспільно-економічних формацій закінчилася невдачею, тому що автори, виходячи з механістично-енергетичної концепції суспільства, всупереч вимогам марксистсько-ленінської методології, вдалися до вигадування надісторичних законів економічного розвитку, однаково застосовних до першої-ліпшої суспільно-економічної формації, не з'ясували корінних рис останніх і діялектики їхнього розвитку.

Ленін вважав, що початкові підручники з політичної економії саме й треба викладати „у формі характеристики послідовних періодів економічного розвитку, саме: періоду первісно-родового комунізму, періоду рабства, періоду февдалізму й цехів і, нарешті, капіталізму". Проте Ленін підкреслював, що „все завдання підручника з політичної економії є в тому, щоб дати тому, хто вивчає цю науку, основні поняття про різні системи суспільного господарства і про корінні риси кожної системи; все завдання в тому, щоб людина, яка засвоїла собі початкового підручника, мала в руках певну керівну нитку для дальшого вивчення цього предмету, щоб вона набула інтересу до цього вивчення, зрозумівши, що з питаннями економічної науки безпосередньо зв'язані важливіші питання нинішнього суспільного життя".[1]

Неправильне, помилкове розуміння основних питань марксизму-ленінізму, перекручування цього вчення неминуче приводять до політичних помилок, до неправильної політичної позиції в революційній боротьбі. Механістична система поглядів тов. Бухаріна про природу суспільства і його розвиток привела його свого часу на правоопортуністичні позиції у питаннях міжнароднього революційного руху, теорії імперіялізму і в питаннях соціялістичного будівництва, клясової боротьби в нашій країні. Механістична концепція тов. Бухаріна лишилася теоретичною основою правого опортунізму — головної небезпеки на нинішньому етапі соціялістичного будівництва й міжнароднього революційного руху. От чому треба якнайрішучіше, непримиренно боротися проти механістичних поглядів у питаннях політичної економії.

Рубін — агент соціял-фашизму, активний контрреволюціонер — свідомо перекручував економічне вчення марксизму-ленінізму, щоб зробити з нього непридатну зброю пролетаріяту в революційній боротьбі і відхилити увагу економістів-комуніст в від вивчання проблем радянської економіки і світового імперіялізму. Тому треба не менш рішуче й непримиренно боротися проти

[1] *Ленін*. Твори, т. II, стор. 372.

меншовицько-ідеалістичного перекручування політичної економії Маркса — Леніна.

Треба піддати знищувальній критиці економічну теорію соціял-фашизму і зокрема троцькізму — передового загону контрреволюційної буржуазії, який черпає свою методологію з меншовицько-ідеалістичного й механістичного перекручування марксизму-ленінізму, а також напівменшовицькі помилки Р. Люксембург, що їх використовують контрреволюційні троцькісти та праві ренегати комунізму в боротьбі проти нашої партії та Комінтерну.

Такі чергові політичні й методологічні завдання, що стоять перед економічним вченням робітничої кляси і її авангарду — комуністичної партії. Розв'язання цих завдань треба пов'язати з позитивним розробленням на основі марксистсько-ленінської економічної теорії проблем радянського господарства, світового імперіялізму в боротьбі двох систем у світовому господарстві. „Без непримиренної боротьби проти буржуазних теорій на базі марксистсько-ленінської теорії не можна домогтися повної перемоги над клясовим ворогом“ (*Сталін*).

„Ми зовсім не дивимося,— каже Ленін,— на Марксову теорію як на щось закінчене й недоторкненне: ми переконані, навпаки, що вона поклала тільки наріжні камені тієї науки, яку соціялісти *повинні* посувати далі в усіх напрямах, якщо вони не хочуть відстати від життя“.[1]

Наша партія й проводир її тов. Сталін поставили перед економістами-марксистами пряму вимогу — розвивати вчення марксизму-ленінізму про радянське господарство, про будування соціялізму і про імперіялізм, освітлювати революційною теорією шлях героїчної боротьби світового пролетаріяту й робітничої кляси СРСР за перемогу соціялізму в нашій країні і в світовій пролетарській революції, непримиренно борючися проти ворожих пролетаріятові теорій, бо тільки в непримиренній боротьбі проти них можна перемогти клясових ворогів комунізму.

[1] *Ленін.* Твори, т. II, стор. 491 — 492.

ТЕМА ПЕРША

ТОВАР

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Товар як вихідний пункт аналізи капіталістичного суспільства

§ 1. Загальні методологічні зауваження

У „Вступі“ ми з'ясували, що завдання політичної економії капіталізму є „досліджувати продукційні відносини даного, історично визначеного суспільства в їхньому виникненні, розвитку й занепаді“.[1]

Система економічних відносин капіталізму в процесі її конкретного руху виступає в надзвичайно складному переплетенні і багатовідмінності різних її сторін, явищ, зв'язків тощо. Ми бачимо членів капіталістичного суспільства в ролі продуцентів, споживачів, продавців і покупців, подибуємо купівлю-продаж товарів, найману працю, спостерігаємо зміну цін, рух доходів різних кляс — заробітну плату, зиск, ренту, процент, є свідки запеклої конкуренції між капіталістами, бачимо, як бушує світова економічна криза. У цім суспільстві відбуваються найзапекліші клясові битви праці з капіталом, розгортається пролетарська революція, що вже перемогла капіталізм на одній шостій частині світу (СРСР).

З чого ж треба почати вивчати таку строкату тканину капіталістичної дійсности, щоб правильно розв'язати поставлене завдання?

Ясно, що нинішня вульґарна буржуазна економія, що „систематизує банальні самовдоволені уявлення буржуазних діячів продукції про їхній власний світ“ (*Маркс*), не ставить і не може ставити такого завдання, як дослідити виникнення, розвиток і неминуче знищення капіталізму. Її завдання сходять до всілякого прикрашування капіталізму, до „доказування“ його „вічности“, і тому вона тупцює „тільки в галузі зовнішніх залежностей“ (*Маркс*).

Марксистсько-ленінська діялектика вчить, що пізнати таку складну „єдність у багатовідмінності“, як капіталізм можна тільки через особливий „мікроскоп“ — силу абстракції, що розчленяє „конкретне дане в уявленні“ на простіші визначення і

[1] *Ленін.* Твори, т. XVIII, 3 рос. вид., ст. 15.

допомагає тим самим вивчити всяке явище в його найчистішому виді. Ця абстракція, звичайно, має свої межі. Найпростіше визначення повинне мати в собі в зародковому виді дійсність того суспільства, що його вивчають. Це не абстракція „взагалі", а матеріялістична абстракція.

Отже, заходжуючися вивчати капіталізм, треба знайти його „найабстрактніші визначення... категорії, що утворюють внутрішню організацію буржуазного суспільства і що на них ґрунтуються основні кляси".[1]

Таке, найзагальніше, просте продукційне відношення капіталізму є відношення *обміну товарів*. „У Маркса в „Капіталі",— пише Ленін,— спочатку аналізується найпростіше, звичайне, основне, наймасовидіше, найзвичайніше, що мільярди разів трапляється, *відношення* буржуазного (товарового) суспільства, обмін товарів".[2]

Отже, ми починаємо вивчати капіталізм як систему, що ґрунтується на продукції товарів, систему, в якій зв'язок між членами суспільства може здійснюватися тільки через обмін товарів. Але „що то є товари? Продукти, випродуковані в суспільстві більш чи менш роз'єднаних приватних продуцентів, тобто насамперед приватні продукти. Але ці приватні продукти тільки тоді стають товарами, коли їх продукують не для споживання самих продуцентів, а для споживання інших, тобто для суспільного споживання; вони вступають у суспільне споживання через обмін. Таким чином приватні продуценти перебувають у суспільному зв'язку між собою, утворюють суспільство".[3]

Товар як „найпростіше економічне конкретне явище" розглядається не як одиничний екземпляр ізольовано від усіх інших товарів, а як елементарна форма суспільної, товарової продукції і розвиненого її виду, капіталістичної продукції товарів взагалі: „Істотні ознаки капіталізму, за його (Марксовим. *Ред.*) вченням, є: 1) товарова продукція як загальна форма продукції. Продукт набирає форми товару в найрізноманітніших суспільних продукційних організмах, але тільки в капіталістичній продукції така форма продукту праці є загальна, а не виняткова, не одинична, не випадкова. Друга ознака капіталізму — набування товарової форми не тільки продуктом праці, але й самою працею, тобто робочою силою людини".[4]

Тому Маркс і починає своє досліджування капіталізму в перших рядках „Капіталу" з товару, бож „товарова форма продукту праці... є форма економічної клітинки буржуазного суспільства", виступає як носій найпростіших відносин останнього.

Розчленувавши систему продукційних відносин капіталізму, ми виділили найзагальніші відносини членів даного суспільства, відносини простого обміну між ними, розглядаючи їх (членів) як *безпосередніх* продуцентів товарів. Ми знаємо, що в капіта-

---

[1] *Маркс.* „К критике политический экономии", стор. 31.

[2] XII Ленінська збірка, стор. 324. Тут, як і далі, незастережений курсив належить цитованому авторові.

[3] *Ф. Энгельс.* „Анти-Дюринг", стор. 292.

[4] *Ленін.* Твори, т. I, стор. 287—288 (укр. вид.).

лістичному суспільстві: 1) вирішальну масу товарів продукують на великих підприємствах, засобами продукції, що є в монопольній власності капіталістів, які експлуатують найману працю робітників; 2) останні, як безпосередні продуценти товарів, мають один тільки товар — робочу силу, і не мають зовсім хоч би яких засобів продукції. Алеж на першій стадії аналізи ми розглядаємо тільки одну сторону капіталістичного суспільства. На цій стадії воно виступає перед нами просто як товарова продукція, а капіталіст — в ролі безпосереднього продуцента й споживача товарів.

Цілком природно постає питання, наскільки можна, вивчаючи капіталізм, абстрагуватися від його основної, клясової ознаки? Наскільки допустимий *такий* ступінь абстракції, чи не веде вона нас за межі реальности капіталістичних відносин? Але, перед тим як перейти до угрунтування доконечности й допустимости такої абстракції капіталізму, нам треба, хоч би *попередньо, в загальних рисах*, обізнатися з економічною характеристикою *простої* товарової продукції, про що мовиться. У даному зв'язку обмежимося тільки коротким *описанням* найзагальніших умов простої товарової продукції, щоб до *аналізи* їх, до законом р-ностей повернутися далі.

§ 2. Характеристика загальних умов простої товарової продукції і її співвідношення з капіталізмом

Проста товарова продукція складається з безлічі дрібних підприємств, що належать юридично незалежним, вільним товаропродуцентам (кустарям, ремісникам, селянам — біднякам і середнякам). Ці товаропродуценти працюють за допомогою своїх примітивних знарядь продукції, не вдаючися до чужої, найманої праці, використовуючи тільки працю своєї родини. Кожен простий товаропродуцент, як правило, спеціялізується в певній професії (швець, кравець тощо) на виготовленні певних продуктів. Обмінюючися виготовленими продуктами-товарами з іншими товаропродуцентами, кожен товаропродуцент може таким чином задовольняти свої різноманітні потреби на різні товари, що їх він набуває, обмінюючи на випродуковані товари. Перший-ліпший товаропродуцент вільний вибирати професію, може вільно порядкувати своїми засобами продукції і своєю працею, може робити що завгодно з продуктами своєї праці, не питаючися ні поради, ні дозволу у суспільства. Але насправді ця незалежність є лише формальна, позірна, бо кожен товаропродуцент зв'язаний тисячами ниток з усіма іншими, залежачи в задоволенні своїх потреб від тих товарів, що вони продукують. Якби, наприклад, усі товаропродуценти раптом вирішили, виходячи з своєї незалежности і свободи, заходитися продукувати взуття, то ясно, що таке товарове суспільство не могло б проіснувати і кілька днів. Всі товаропродуценти зв'язані суспільним розподілом праці, працюють фактично один на одного, але цей зв'язок їм не видний, він затушковується їхньою зовнішньою незалежністю й можливістю на свій страх і риск вибирати собі

першу ліпшу професію, продукувати які завгодно товари. Отже, як юридично рівноправні, перебуваючи в однакових умовах праці, прості товаропродуценти водночас є економічно взаємозалежні, зв'язані поділом праці в єдиний, суцільний суспільний організм.

Відмінність товарового суспільства є і в тому, що фактичний суспільний зв'язок його членів у процесі суспільної продукції заховується, затушковується, жодними суспільними органами заздалегідь не регулюється; члени товарового суспільства можуть реалізувати свій зв'язок лише посередньо, через обмін продуктами своєї особистої праці, перетвореними в товари. Проілюструймо сказане на прикладі середньовічного суспільства.

„У суспільстві, що його продукція,—пише Енгельс,—ґрунтується на природно зрослому, що поступінно розвивався, без жодного пля у, поділі праці, продукти неминуче набирають форми *товарів*, обмін яких, купівля й продаж, дає окремим продуцентам змогу задовольняти свої різноманітні потреби. Так і було за середніх віків. Селянин, наприклад, продававши ремісникові продукти рільництва, купував у нього продукти ремісництва...

За середньовічної продукції товарів питання про те, кому мусять належати продукти праці, не могло навіть і постати. Їх виробляв кожен окремий продуцент із свого матеріялу, що його часто він же сам випродуковував, власними знаряддями і власними руками або руками родини. Такому продуцентові не було потреби привласнювати собі свої продукти, вони належали йому самою суттю справи. Значить, право власности на продукти базувалося *на особистій праці*. Навіть там, де в продукції була стороння допомога, вона здебільшого відігравала тільки другорядну ролю і винагороджувалась не самою тільки заробітною платою: цеховий учень і підмайстер працювали не стільки заради оплати або утримання, скільки заради власного навчання і підготови до звання самостійного майстра".[1]

У наслідок того, що трудовий зв'язок м ж простими товаропродуцентами може здійснюватися лише обміном товарів і суспільство свідомо, пляново його не регулює, він, поперше, має стихійний характер, і, подруге, як ми переконаємося далі, товари набувають суспільної властивости, функції зв'язування продуцентів в єдине суспільне ціле, і тим самим набирають влади над самою працею.

Абстрагуючися на першій стадії аналізи капіталізму від клясових відносин капіталістів і робітників, ми логічно виділяємо з системи продукційних відносин капіталізму відносини типу простого товарового господарства, доходячи тим самим абстракції його. На цій стадії аналізи ми абстрагуємося також від величезних масивів господарств з натуральним способом продукції, в яких продукування на ринок і понині посідає не істотне місце. Далі, ми абстрагуємося від того, що проста товарова продукція поєднувалась і донині поєднується з елементами натурального господарства (перша - ліпша селянська родина продукує частину

[1] *Ф. Энгельс.* „Анти - Дюринг", стор. 254 — 255.

засобів продукції і споживання для внутрішнього споживання, а не для ринку); а ми уявляємо їх як продуцентів продукт в, призначених *тільки* для обміну (такі в суті і є нинішні капіталістичні підприємства, але *такі* історично не існували і не існують прості товаропродуценти). [1]

У капіталістичній формації лишилися рештки попередніх діб розвитку.

Отже, бажаючи пізнати закономірності товарового господарства в їхньому чистому вигляді, ми повинні абстрагуватися від решток натурального господарства (що їхня питома вага й донині чимала), що затемнюють і перекручують іманентні закони саме товарового господарства.

Реальність абстракції відносин капіталізму як відносин простої товарової продукції, що становлять *логічний* вихідний пункт нашої аналізи, потверджується тим, що й історично відносини простих товаропродуцентів передували відносинам капіталізму, тим, що капіталізм виникав і виникає на основі відносин простої товарової продукції. „Товарова продукція взагалі є і логічно і історично prius відносно капіталізму". [2] Правда, *логічне* (тобто взяте в теоретичному розрізі) і *історичне* не збігаються, але ці відмінності в жодному разі не означають розриву між ними. „В суті воно (логічне дослідження *І. Г.*) мало відрізняється від історичного, тільки було позбавлене історичної форми і порушних випадковостей. Чим починається історія, тим самим мусить починатися й логічний хід думок, і його дальший розвиток буде не що інше, як відзеркалення в абстрактній і теоретично послідовній формі історичного процесу, виправлене відзеркалення, але виправлене відповідно до законів, що їх нас вчить сама історична дійсність, бо логічний спосіб дослідження уможливлює вивчити кожен момент розвитку в його найдостиглішій стадії, в його класичній формі". [3]

Наша абстракція — товарове господарство, в якому *всі* продукти праці є товари, — є водночас історична абстракція капіталізму, бо тільки за капіталізму товар стає *загальною* формою продуктів праці. До капіталізму простої товарової продукції як *самостійної* системи продукції не було, а тільки окремі її елементи були вкраплені в пори передкапіталістичних формацій. І тільки но постали відповідні історичні умови в надрах феодалізму (зростання торговельного капіталу, розвиток світового ринку тощо) саме на основі цих елементів дрібної товарової продукції неминуче почав зростати капіталізм в умовах феодалізму; що його розкладав торговельний капітал, бо „дрібна продукція *породжує* капіталізм і буржуазію постійно, щоденно, щогодинно, стихійно і в масовому маштабі". [4]

---

[1] Цілком зрозуміло, що між тією абстракцією, яка фігурує у нас, і конкретним простим товаровим господарством нема тієї якісної різниці, яка є між нею і конкретним капіталізмом, бо в конкретному капіталізмі є класові суперечності праці й капіталу.

[2] ІІ Ленінська збірка, стор. 73.

[3] „Энгельс о книге Маркса" у „К критике политической экономии" К. Маркса, вид. 1932 р.

[4] *Ленін.* Твори, т. XXV, 3 вид., стор. 173.

Ми зараз не спиняємося на конкретно-історичному процесі виникнення капіталізму (це завдання дальших тем), що прокладав собі шлях через потоки насильства, грабіжництва, масових вбивств тощо.

„За докапіталістичної ери, принаймні в Англії, існувала дрібна продукція на основі приватної власности працівника на засоби продукції. Так зване початкове нагромадження капіталу було в експропріяції цих безпосередніх продуцентів, тобто в розкладі приватної власности, що базувалася на праці власника. Це стало можливе тому, що вищезгадана дрібна продукція сполучна тільки з обмеженим тісними природними рамками станом продукції та суспільства, і тому, на певній височині свого розвитку, сама створює матеріяльні засоби для свого власного знищення. Це знищення, перетворення індивідуальних і роздрібнених засобів продукції в суспільно-сконцентровані утворює передісторію капіталу“.[1]

Тому що логічний хід дослідження починається з того, з чого починається історія (а дальше дослідження її є не що інше, як відображення в теоретичній формі історичного процесу), то, *отже, вже в простій товаровій продукції, в товарі як елементарній клітинці, є в зародковому вигляді суперечності капіталізму, що їх треба викрити аналізою.*

„Після цього стане, звичайно, ясно, чому Маркс на початку першої книги, де він виходить з простої товарової продукції, що є для нього історична передумова, щоб потім, у дальшому викладі перейти від цієї бази до капіталу, — чому він при тому починає саме з простого товару, а не з форми, логічно і історично другинної, не з товару, вже капіталістично модифікованого“.[2]

Методологічне значіння абстракції капіталізму, що її ми висунули, буде виправдане лише в тому разі, коли з її допомогою ми зможемо „освоїтися з матеріялом, проаналізувати різні форми його розвитку, простежити їхній внутрішній зв'язок“.[3]

У чому є основа руху, розвитку кожного предмету речі, явища? Діялектика вчить нас, що основу розвитку треба шукати в самих явищах, що всякому явищу притаманне джерело „саморуху“, що за це джерело править єдність і боротьба протилежностей, що є в речі, в явищі. „Умова пізнання всіх процесів світу,— пише Ленін, — в їхньому „саморусі“, в їхньому спонтанному розвитку, в їхньому житті, є пізнання їх як єдности протилежностей. Розвиток є „боротьба протилежностей“... Єдність (збігання, тотожність, рівночинність) протилежностей умовна, тимчасова, минуща, релятивна. Боротьба протилежностей, що взаємно себе виключають, абсолютна, як абсолютний розвиток руху“.[4]

Капіталізм — суперечлива, антагоністична в своїй єдності система, що розвивається на основі суперечностей між суспільним характером продукції і приватним, капіталістичним привласненням, що виявляється в суперечності між буржуазією і проле-

---

[1] *Ф. Энгельс.* „Анти-Дюринг“, стор. 121.
[2] *Ф. Енгельс.* Передмова до III тому „Капіталу“, стор. XVI.
[3] *К. Маркс.* Післямова до „Капіталу“.
[4] XII Ленінська збірка, стор. 323 — 324.

таріятом, у клясовій боротьбі між ними. Пізнати капіталізм — це значить вивчити *постання* притаманних йому суперечностей, і насамперед між суспільним характером продукції і приватним привласненням (як ми це зформулювали у „Вступі"), простежити *розвиток і загострення* цих суперечностей — відповідно до клясової боротьби між буржуазією і пролетаріятом, і, нарешті, викрити *неминучість вибуху* капіталізму на тій стадії розвитку, коли його суперечності перетворюються в пута дальшого розвитку. Це значить пізнати неминучість революційного знищення капіталізму і заміни його соціялізмом. Маркс прихильно цитує рецензію Кауфмана на перше російське видання „Капіталу", в якій автор визначає наукову мету „Капіталу" у „з'ясуванні тих спеціяльних законів, яким підпорядковані постання, існування, розвиток, смерть даного соціяльного організму і заміна його іншим, вищим"[1].

Отже завдання в тому, щоб уже в „клітинці" буржуазного способу продукції — в товарі, як носії найзагальнішого простого відношення останнього — обміну товарів — викрити внутрішню „пружину" руху капіталізму. І справді,— підкреслює з крайньою чіткістю Ленін,— „аналіза викриває в цьому найпростішому явищі (у цій „клітинці" буржуазного суспільства) *всі* суперечності (respective), зародки *всіх* суперечностей нинішнього суспільства. Дальший виклад показує нам розвиток (*і* зростання *і* рух) цих суперечностей і цього суспільства, в сумі його окремих частин, від його початків до його кінця".[2]

Розвиток „клітинки" - товар відображає порядок розвитку товарової продукції, що перебігає кілька історичних стадій. Свій початок товарове господарство бере у випадковому обміні між громадами, що провадять натуральний спосіб продукції і обслуговують свої потреби без допомоги ринку обміну. Але, раз поставши на гранях громад, обмін із зовнішнього чинника перетворюється у внутрішній, сприяє розкладові громади, відбросковує від неї окремих членів, що перетворюють чимдалі більшу частину своєї продукції в продукти, призначені вже тільки для обміну на ринку. Проста товарова продукція, заперечуючи натуральне господарство, й собі заперечується вищою формою товарової продукції — капіталізмом.

„1) Тільки капіталістична продукція робить товар загальною формою всіх продуктів.

2) Товарова продукція конче приводить до капіталістичної продукції, тільки но робітник перестав бути частиною умов продукції (рабство, кріпацтво) або за базу не лишається первісна громада (Індія), з того моменту, як сама робоча сила скрізь стає товаром.

3) Капіталістична продукція усуває базу товарової продукції, відокремлену незалежну продукцію і обмін товаровласників або обмін еквівалентів. Обмін капіталу й робочої сили стає формальний".[3]

---

[1] „Післямова" К. Маркса до другого видання „Капіталу", стор. XLVIII, вид. 1923 р.

[2] XII Ленінська збірка, стор. 323 — 324.

[3] *Маркс.* З неопублікованого рукопису. „Большевик", № 5 за 1932 р., стор. 121.

Проте й на сьогоднішній день капіталізм не знищив і не може знищити величезних масивів некапіталістичних простих товаропродуцентів; коли ігнорувати, забувати це, постають величезні небезпеки для революційної стратегії й тактики пролетаріяту як у процесі боротьби за повалення капіталізму, так і після завоювання влади в процесі будування соціялізму (СРСР).

Неодноразово відзначавши це, Ленін гостро боровся проти механістичних антимарксистських тверджень (Бухаріна, Люксембург, що ігнорували в поставі питання про світову пролетарську революцію величезні масиви некапіталістичних продуцентів, надто простих товаропродуцентів, неодноразово пояснювавши, що капіталізм без цих велетенських шарів (некапіталістичних продуцентів) ніколи не існував і не існуватиме. Ці твердження Ленін вважав за найважливіші програмові настанови щодо стратегії й тактики Комуністичного Інтернаціоналу. Так, на VIII з'їзді партії, коли обговорювали програму, Ленін виступавши проти Бухаріна, сказав: „Минуле нас тримає, хапає тисячами рук... тільки зважуючи дійсність, ми можемо розв'язати такі питання, як от, скажімо, ставлення до середнього селянства. Але справді, зв дки міг узятися середній селянин за доби чистого імперіялістичного капіталізму?"[1] У темі „Критика антиленінських теорій імперіялізму" ми докладно обізнаємося з концепціями так званого „чистого імперіялізму", що лежать в основі низки найважливіших політичних помилок.

Меншовицький ідеалізм (контрреволюційна рубінщина в СРСР), ві риваючи логічний хід дослідження від історичного процесу розвитку, відмовляється від *справжнього вивчання розвитку капіталізму*; нехтуючи аналізою умов його постання, тим самим свідомо відмовляється від вивчення його *загибелі*, а, значить, прагне його апологетичного „увічнення".

Рубін твердить, що „теорія трудової вартости є теорія простого товарового господарства не в тім сенсі, що вона описує (? *І. Г.*) тип господарства, який *передував* капіталізмові, а в тім сенсі, що вона описує тільки одну сторону капіталістичного господарства, а саме продукційні відносини між товаропродуцентами, що характеризують кожне товарове господарство".[2]

Таким чином, просте товарове господарство, за Рубіном, що являє собою „абстрактніший, спрощеніший модель, потрібний для розуміння складнішої форми явища, як воно відбувається в капіталістичному суспільстві"[3], є тільки теоретична, фікція, яка, виходить, не відповідає ні в минулому, ні тепер реальним відносинам продукції.

Не бачачи в товаровій продукції жодних стадій розвитку, Рубін разом з тим вилущує клясово-антагоністичний характер капіталізму, ототожнюючи фактично свій „абстрактний модель" з капіталізмом, приписуючи капіталізмові свої „рубінські" суперечности. За Рубіном, „продукційне відношення між капіталістом і

[1] Стенографічний звіт VIII з'їзду РКП(б), стор. 44—45.

[2] *И. Рубин.* „Очерки по теории стоимости Маркса", 3 вид., стор. 275, перше підкреслення наше.

[3] Там же.

робітниками відбувається у формі відношення між рівноправними товаропродуцентами, автономними суб'єктами господарства".[1] Цілком усупереч марксизмові-ленінізмові Рубін вважає робітників за „рівноправних, автономних суб'єктів капіталістичного господарства". Це твердження є лише переспів загального соціял-фашистського мотиву, що веде до наскрізь апологетичної концепції про „мирне вростання" капіталізму в соціялізм на основі співробітництва капіталістів і робітників. Як відомо, ця „концепція" спрямована проти ленінської теорії пролетарської революції.

З другого боку, заперечуванням рельности існування простого товарового господарства Рубін перекручує справжні процеси постання й розвитку капіталізму. Ленін в одній із своїх ранніх робіт підкреслював, що „головних стадій розвитку капіталізму три: дрібна товарова продукція — капіталістична мануфактура — фабрика. Факти цілком ясно показують, що основна тенденція дрібного товарового господарства є в розвитку капіталізму, зокрема в утворенні мануфактури, а мануфактура перед нашими очима з величезною швидкістю переростає у велику машинову індустрію" (*Ленін*).

Ігноруючи початки, джерела капіталізму, рубінці тим самим заперечують і його кінець, загибель, перетворюють капіталізм у „вічну систему". До цих висновків можна ще додати, що ігнорування реального існування простої товарової продукції означає відвертання пролетаріяту капіталістичних країн від завдань здійснення керівництва і спілки з сотнями мільйонів дрібних продуцентів передових капіталістичних і колоніяльних країн, перетворення цих мас у резерви пролетаріяту в спільній боротьбі за знищення капіталізму. Така „вартість" соціял-фашистського перекручування питання про співвідношення простої товарової продукції і капіталізму в умовах революційної боротьби міжнароднього пролетаріяту.

§ 3. Проста товарова продукція в умовах СРСР

Ми з'ясували, що проста товарова продукція, ґрунтуючися на приватній власності на засоби продукції, є продукція, з одного боку, однотипова з капіталістичною продукцією, а з другого боку — відмінна від неї як така, що її провадять товаропродуценти на основі особистої праці, без допомоги чужої, найманої праці. Прості товаропродуценти, як приватні власники, разом з тим не експлуатують найманої чужої праці. Стосовно до основного масиву простих товаропродуцентів — бідного й середнього селянства — це означає, як неодноразово з'ясовував Ленін, що треба „розрізняти, розмежовувати селянина трудящого від селянина власника, селянина працівника від селянина крамаря, селянина трудівника від селянина спекулянта".[2]

Перекручування марксистсько-ленінського вчення про природу простої товарової продукції взагалі і її розвиток в умо-

[1] *И. Рубин.* „Очерки по теории стоимости Маркса", стор. 102.
[2] *Ленін.* Твори, т. XXIV, стор. 511.

вах СРСР зв'язане з позиціями контрреволюційного троцькізму і правого опортунізму, являючи собою одне з теоретичних угрунтовань їхньої боротьби проти генеральної лінії партії.

Контрреволюційний троцькізм ототожнює простих товаропродуцентів (середнє селянство) з капіталістичними елементами (куркулями), бачачи в середньому селянстві тільки власника і не бажаючи бачити трудящого. Троцький, як і меншовики, не тільки до Жовтня, а й після захоплення влади заперечував, що середнє селянство є спільник пролетаріяту, здатний і готовий за правильної політики пролетаріяту підтримувати соціялістичну перебудову в країні. Троцький писав: "... російська революц я, перед якою безпосередньо стоять буржуазні завдання, не зможе, однак, на них зупинитися. Революція не зможе розв'язати свої найближчі буржуазні завдання інакше, як передавши владу пролетаріятові. А цей останній, взявши до своїх рук владу, не зможе обмежити себе буржуазними рамками в революції. Навпаки, саме для того, щоб забезпечити свою перемогу, пролетарському авангардові доведеться вже на початку свого панування робити найглибші забіги не тільки у февдальну, а і в буржуазну власність. До того ж йому доведеться *мати ворожі сутички* не тільки з усіма угрупованнями буржуазії, що підтримували його на початку його революційної боротьби, але і з *широкими масами селянства*, з допомогою яких він захопив владу. Суперечності в становищі робітничого уряду у відсталій країні з переважною більшістю селянської людности можна розв'язати *лише* в міжнародньому маштабі на арені світової революції пролетаріяту (див. вищезгадане „Передне слово" до книжки Троцького „1905 год").[1]

Заперечуючи соціялістичний характер нашої революції, твердячи тим самим про капіталістичний характер розвитку селянства через кооперацію, троцькізм відкидав Ленінів кооперативний плян соціялістичного перероблення дрібних товаропродуцентів, висуваючи „теорію пожирання" їх високим оподаткуванням і високими цінами на промтовари, ведучи тим самим до розриву змички з селянством, а, значить, і до зради революції. Своє перекручене розуміння природи селянства троцькізм обстоює й донині, заперечуючи соціялістичний характер колективізації. Так, зовсім недавно Троцький писав, що визнання соціялістичного характеру колгоспів означає „маскування внутрішніх колгоспних куркулів", що „колгоспи неминуче виділятимуть новий шар селян-експлуататорів, усередині колгоспів розвиватиметься новий шар куркульства".

Цими твердженнями троцькізм сполучається із знахабнілими ворогами пролетаріяту — куркульством і буржуазією, як усередині СРСР, так і поза ним.

Для правого опортунізму, цієї головної небезпеки в партії на даним етапі, характеристичне протилежне троцькізмові перекручування природи середнього селянина, ролі і шляхів розвитку його в умовах диктатури пролетаріяту в СРСР. Заперечуючи

[1] *Сталін.* „Питання ленінізму", третє вид. 1932 р., стор. 77.

неминучість зростання капіталістичних елементів з-посеред середнього селянства, відданого стихійному процесові розвитку, підмінюючи властиву селянству „товарово-капіталістичну тенденцію розвитку“ (*Ленін*) класово-беззмістовною „товарово-анархічною тенденцією“ (*Бухарін*), правий опортунізм у суті стирав грані між куркулем і середняком, але тим, що забував куркуля, ототожнюючи куркульське, експлуататорське господарство з господарством середняцьким, дрібнобуржуазним. Заперечування „товарово-капіталістичної тенденції селянства“ приводило правих опортуністів до твердження про „*самоплив-ний*“ розвиток селянства шляхом капіталізму або соціялізму, залежно тільки від того, який уклад в економіці є провідний — капіталістичний чи соціялістичний.

Як проти троцькістського ототожнювання середнього селянства з куркульством, так і проти „теорії“ самопливного вростання селянства в соціялізм, проти заперечування правими опортуністами керівної ролі пролетаріяту в соціялістичному перероблені біднішого й середнього селянства невтомно й рішуче боролися Ленін і Сталін. Згубного удару завдав усім цим „теорійкам“ тов. Сталін у своїй історичній промові на всесоюзній конференції аграрників-марксистів:

„Нема сумніву, що провідна роля соціялістичного міста щодо дрібноселянського села велика і неоціненна. На цьому саме й будується перетворчу ролю індустрії щодо сільського господарства. Але чи досить цього чинника, щоб дрібноселянське село само пішло за містом у справі соціялістичного будівництва? Ні, недосить. За капіталізму село йшло стихійно за містом, бо капіталістичне господарство міста й дрібнотоварове господарство селянинове є в суті *однотипове* господарство. Звичайно, дрібноселянське товарове господарство не є ще капіталістичне господарство, але воно є своєю основою однотипове з капіталістичним господарством, бо спирається на приватну власність на засоби продукції. Ленін тисячу разів має рацію, коли говорить у своїх нотатках з приводу книжки тов. Бухаріна „Экономика переходного периода“ про „товарово-*капіталістичну* тенденцію селянства“ в противагу *соціялістичній* тенденції пролетаріяту. Цим саме й пояснюється, що „дрібна продукція *породжує* капіталізм і буржуазію постійно, щоденно, щогодинно, стихійно і в масовому маштабі“ (*Ленін*). Отже, чи можна сказати, що дрібнотоварове селянське господарство в своїй основі однотипове з соціялістичною продукцією в місті? Очевидно, що не можна цього сказати, не пориваючи з марксизмом. Інакше Ленін не казав би, що „поки ми живемо в дрібноселянській країні, для капіталізму в Росії є міцніша економічна база, ніж для комунізму“. Отже теорія самопливу в соціялістичному будівництві є теорія гнила, антиленінська. Виходить, щоб дрібноселянське село пішло за соціялістичним містом, треба ще, крім усього іншого, *насаджувати* в селі великі соціялістичні господарства — радгоспи та колгоспи — як бази соціялізму, що можуть *повести* за собою на чолі з соціялістичним містом основні маси селянства.

Справа ясна. Теорія „самопливу“ в соціялістичному будівни-

тві є теорія антимарксистська. Соціялістичне місто повинне *вести* за собою дрібноселянське село, насаджуючи в селі колгоспи та радгоспи і перебудовуючи село на новий, соціялістичний лад". [1]

З „теорії" самопливу, як бачимо, випливає заперечування суцільної колективізації, цієї вищої ланки Ленінового кооперативного пляну. Взагалі ж Леніновому кооперативному плянові, що становить з політикою соціялістичної індустріялізації нашої країни непоривну єдність генеральної лінії партії на збудування соціялізму в СРСР, праві опортуністи протиставляли Бухарінів кооперативний плян, що відкидав потребу соціялістичного перероблення бідняцько-середняцьких селянських господарств через виробниче усуспільнення їх,— з одного боку, і боролися проти політики партії в індустріялізації СРСР — з другого.

Стоячи фактично на ґрунті увічнення дрібної товарової продукції в сільському господарстві, сприяючи розвиткові капіталізму, заперечуючи доконечність боротьби пролетаріяту проти капіталістичних елементів у нашій економіці, заперечуючи провідну ролю і активну політику пролетаріяту в справі соціялістичного перероблення дрібної товарової продукції, — правий опортунізм фактично поєднувався з шкідниками-реставраторами типу Кондратьєва — Ґромана, що проповідували в теорії неминучість стихійного капіталістичного шляху розвитку радянського села, підпорядкування цьому шляхові і соціялістичного сектора, а на практиці прагнули зміцнити позиції куркуля, зірвати соціялістичне будівництво, реставрувати капіталізм в СРСР інтервенцією.

Виходячи з марксистсько-ленінського вчення про диктатуру пролетаріяту, партія твердила про можливість переможного будування і збудування соціялізму навіть в одній, порівняно відсталій проти передових, країні при умові збереження спілки робітничої кляси з дрібними товаропродуцентами (основними масами селянства), за здійснення провідної ролі й керівництва пролетаріяту в цій спілці і боротьби проти капіталістичних елементів. Розуміння двоїстої природи дрібного товаропродуцента як власника засобів продукції і як трудівника, що не визискує чужої праці, створює змогу для пролетаріяту, що розвиває соціялістичну індустріялізацію, за правильної, обережної політики до дрібних продуцентів (селян, кустарів), соціялістично переробляти господарства їх на велику усуспільнену соціялістичну продукцію.

Зафіксована у формі Ленінового кооперативного пляну ця економічна політика пролетаріяту відносно селянства на основі генеральної лінії нашої партії і боротьби проти ухилів від неї підвела нашу країну до успіхів всесвітньо-історичного значіння — до завершення фундаменту соціялістичної економіки, до розв'язання питання „хто — кого" на користь соціялізмові, до абсолютного переважання соціялістичних продукційних відносин не тільки в промисловості, транспорті, а і в сільському господарстві (що лише кілька років тому проваджено на основі продукції

[1] *Сталін.* „Питання ленінізму", вид. третє 1932 р., стор. 416 — 417.

понад двох десятків мільйонів дрібних селянських господарств). Єдність правильної революційної теорії і практики уможливлює партії на основі досягнених вже успіхів накреслювати в другому п'ятирічному пляні завдання остаточно соціялістично реконструювати народнє господарство на новій технічній основі, завершити суцільну колективізацію і машинізацію сільського господарства. „Основне політичне завдання другої п'ятирічки є остаточно зліквідувати капіталістичні елементи й кляси взагалі, цілком знищити причини, що породжують клясові відмінності й експлуатацію, і подолати рештки капіталізму в економіці та свідомості людей, перетворити всю трудящу людність країни на свідомих і активних будівників безклясового соціялістичного суспільства".[1]

Керуючися Леніновим вченням, партія відкинула і розбила ворожі троцькістські й правоопортуністичні теорії, домігшися справжніх, в есвітньо-історичних успіхів „у боротьбі проти буржуазної теорії троцькізму про неможливість побудувати соціялізм в одній країні і неминучість реставрації капіталізму,— троцькізму, що перетворився тепер на передовий загін буржуазної контрреволюції.

Партія домоглася цих успіхів у боротьбі проти правого опортунізму, що його лінія була не тільки в зриванні політики соціялістичного наступу, а і в безпосередній капітуляції перед куркульнею та буржуазними елементами.

Тільки в рішучій боротьбі проти „лівого" і проти правого опортунізму та проти примиренства до них за генеральну лінію нашої партії ВКП(б) забезпечила *утворення передумов для виконання першої п'ятирічки за чотири роки, розгром клясового ворога та перемогу соціялізму в СРСР.*"[2]

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Товар (два фактори товару: споживна вартість і вартість)

З того, що сказано в передущому розділі, випливає, що, не виявивши за допомогою матеріялістичної абстракції справжньої, основної „клітини" буржуазного способу продукції — товару, не можна теоретично правильно „освоїтися з матеріялом, проаналізувати різні форми його розвитку, простежити їхній внутрішній зв'язок". Отож завдання в тому, щоб простежити на розвитку товару порядок історично-послідовного розвитку продукційних відносин капіталізму, властивих йому суперечностей, переходи та перетворення одних форм суперечностей в інші, їхнє ускладнення та загострення. Починаючи вивчати з товару, ми тим самим розгортаємо на його основі величну будівлю Марксової політичної економії, що відзеркалює в своїй логічній побудові і розвитку „без випадковостей" історичний перебіг розвитку капіталізму.

[1] З резолюції XVII партконференції на доповіді тт. Молотова і Куйбишева.
[2] Звідти ж.

Ми, починаючи вивчати товар з зовнішньої форми, в якій він виявляється на поверхні капіталістичної дійсности, вже з першого кроку виявляємо його двоїстість. Аналізуючи товар спершу в тій формі, в якій він виявляється, „я знаходжу,— пише Маркс,— що, з одного боку, товар у своїй натуральній формі є *річ споживання* або *споживна вартість*, а з другого боку — *носій мінової вартости*, і з цього погляду він є мінова вартість“ [1].

Проаналізуймо спершу натуральну форму, в якій виступає товар, тобто споживну вартість його.

§ 1. Споживна вартість товару

„Товар,— пише Маркс,— є передусім зовнішній предмет, річ, яка своїми властивостями задовольняє ті або інші людські потреби. Природа цих потреб, чи походять вони, приміром, від шлунку, чи від фантазії, ані трохи не змінює справи. Тут також не в тому справа, як саме річ задовольняє людську потребу: чи безпосередньо, як засіб існування, тобто як предмет споживання, чи обхідним шляхом, як засіб продукції.

Кожну корисну річ, як от залізо, папір тощо, можна розглядати з подвійного погляду: з погляду якости і з погляду кількости. Кожна така річ є сукупність багатьох властивостей, і тому може бути корисна з різних боків. Викрити ці різні боки, а, значить, і різноманітні способи вживання речей,— це справа історичного розвитку. Такий характер має й винахід суспільних мір для кількости корисних речей. Різниця в товарових мірах походить почасти з неоднакової природи вимірюваних предметів, почасти — з угоди.

Корисність якоїсь речі робить її споживною вартістю. Але ця корисність не висить у повітрі. Зумовлена властивостями товарового тіла, вона не існує без цього останнього. Тому саме товарове тіло, як от залізо, пшениця, діямант тощо, є споживна вартість, або добро. Цей його характер не залежить від того, чи присвоєння його споживних властивостей коштує людині багато чи мало праці. При розгляді споживних вартостей певну кількість їх завжди приймається за наперед визначену, приміром: тузінь годинників, метр полотна, тонна заліза тощо. Споживні вартості товарів дають матеріял для осібної науки — товарознавства. Споживна вартість реалізується лише в уживанні або споживанні. Споживні вартості становлять речовий зміст багатства, хоч яка була б його суспільна форма.“ [2]

За джерело чималої кількости речей споживання є безпосередня природа поза зв'язком з витратами людської праці (морська вода, незайманий ґрунт і ліси, вітер тощо). Але за невеликим винятком все таки речі не можуть стати споживними вартостями, коли не прикласти до них людської праці. „Споживні вартості: сурдут, полотно тощо, коротко — товарові тіла, є сполуки двох елементів: природної речовини і праці. Коли

[1] *К. Маркс.* Рецензія на книгу А. Вагнера. „Архив Маркса и Энгельса“, кн. 5, стор. 393.

[2] *К. Маркс.* „Капітал“, т. I, стор. 3 — 4.

відлічити загальну суму всіх різних корисних праць, що містяться в сурдуті полотні й ін., то завжди лишатиметься матеріяльний субстрат, даний природою без участи людини. Людина може оперувати в своїй продукції лише так, як сама природа, тобто може лише змінювати форми матерії. Більше за те, в самій цій праці формування людину постійно підтримують сили природи. Отже, праця не є однісіньке джерело продукованих нею споживних вартостей, матеріяльного багатства. Праця є його батько, як каже Вільям Петті, а земля — його мати".[1]

Тут же постає таке питання: що зумовлює виступ речей споживання у вигляді товарів, чи не їхня споживна вартість?

Споживна вартість продукту праці за таку причину, проте, бути не може, бо, поперше, історично існували суспільства, в яких речі споживання гуртом продуковано, розподіляно і споживано без потреби вдаватися до обміну їх через ринок (наприклад, у первісних громадах). Так само в розгорненому соціялістичному суспільстві не буде ринку, обміну товарів, хоч суспільство муситиме продукувати корисні речі, споживні вартості, оскільки праця як процес обміну речовин між суспільством і природою є доконечна умова існування першого.

Подруге, споживна вартість виражає відношення людини до речі і, значить, не може бути за причину специфічно-суспільного відношення обміну товарів, так само, як за цю причину не може бути безпосередньо доцільна людська діяльність, спрямована на продукування споживних вартостей.

Не може бути за цю причину й припущення, що продукують споживні вартості безпосередньо продуценти *не для себе, а для задоволення чужих потреб.* Аджеж ми, наприклад, знаємо, що в рабовласницькому суспільстві — раби, у февдальному — кріпаки продукували різні речі для споживання февдалів, рабовласників, що привласнювали ці речі в наслідок особистої залежности безпосередніх продуцентів, проте ці речі зовсім не були товари. Значить, самий тільки факт продукування споживних вартостей не для власного споживання, а для інших, ще не зумовлює перетворення їх у товари.

Такі перелічені причини звичайно висувають буржуазні економісти з явно апологетичною метою, щоб угрунтувати вічність товарового суспільства (раз вічна споживна вартість, то вічний товар), а значить, і капіталізм.

Річ, як споживна вартість, перетворюється в товар не в наслідок своїх природних властивостей, а на основі тільки специфічної системи суспільної організації праці, що відповідає історично минущій економічній структурі суспільства. Як сказано в першому розділі в загальних рисах, споживна вартість набирає товарової форми лише в умовах суспільства, що складається з автономних, формально незалежних товаропродуцентів, що володіють на правах приватної власности засобами продукції. А що в товаровому суспільстві суспільна праця і засоби продукції роздрібнені між поодинокими продуцентами, що працюють на

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 8.

свій страх і риск, то й виробничий зв'язок між ними, задоволення потреби кожного продуктами праці всіх інших може реалізуватися лише *в обміні* продуктами своєї індивідуальної праці. Ця індивідуальна праця є в суті складова частина сукупної суспільної праці, реалізація загальної робочої сили сукупного суспільного організму. Обмін спосереднює, отже, внутрішню залежність членів товарового суспільства, прихований виробничий зв'язок їх в являється лише в процесі обміну продуктів праці. От чому недосить сказати, що товар — річ, випродукована для інших, а треба додати: для обміну на продукти чужої праці. „Річ може бути корисна й бути продуктом людської праці не будучи товаром. Хто задовольняє своїм продуктом власну свою потребу, той, правда, створює споживну вартість, алеж не товар. Щоб випродукувати товар, він мусить продукувати не тільки споживну вартість, але споживну вартість для інших, суспільну споживну вартість. І не тільки просто для інших. Середньовічний селянин продукував чиншевий хліб для февдальних панів, а десятину для попів. Але ні чиншевий хліб, ні десятина не ставали товаром через те, що їх продуковано для інших. Щоб стати товаром, продукт мусить через обмін перейти до когось іншого, що для нього він служить за споживну вартість".[1]

Із сказаного випливає, що споживна вартість як споживна вартість *товару* набирає історично-зумовленого характеру. Проте часто цей історичний характер трактують дуже обмежено, неповно, отже й неправильно. Споживну вартість як історичну категорію трактують тільки в тому сенсі, що вона виражає відношення суспільної людини до природи, відношення, що змінюється в історичному русі. Безперечно, що в перебігу розвитку суспільства змінюється суспільна людина, змінюється і її відношення до природи. В міру розвитку суспільства з'являються, з одного боку, нові потреби, а значить, і споживні вартості, а з другого — „відкриваються" різні боки, отже й багатовідмінні способи вживання речей. Наприклад, природні властивості нафти були тисячі років тому такі самі незмінні, як і тепер, але тільки недавно, після винайдення рушія внутрішнього горіння, нафту почали використовувати як паливо, і крок по кроку почали „розкриватися" її властивості: з нафти тепер добувають гас, бензину, мазут, дьоготь тощо (те саме, звичайно, стосується і до тисячі інших предметів — дерева, вугілля, металю тощо).

Проте як історична категорія у цьому природному сенсі споживна вартість зовсім не є предмет нашого економічного вивчення, бо природні властивості товарів вивчає окрема наука — товарознавство. Але зовсім не випливає, що споживна вартість вигнана з політичної економії. „Бути за споживну вартість — це неодмінна передумова для товару, бути ж за товар — таке означення для споживної вартости є зовсім не обов'язкове. Споживна вартість у цій своїй байдужості щодо економічної форми свого означення, себто споживна вартість як споживна вартість, лежить поза колом дослідів політичної економії. В коло цієї

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 7.

останньої вона входить тільки там, де вона сама означає форму. Безпосередньо вона є матеріяльна база, що на ній виявляється певне економічне відношення, мінова вартість".[1]

У своїй рецензії на книгу А. Вагнера Маркс, відкидаючи винувачення буржуазної критики, ніби він „вигнав" споживну вартість, підкреслює, що визначенням *економічної* форми споживна вартість стає лише в умовах товарового суспільства. „Я підкреслив, — пише Маркс, — *характеристичну форму*, в якій тут є споживна вартість, продукт праці, а саме: річ може бути корисністю й продуктом людської праці... Щоб випродукувати товар, *він* (товаропродуцент. *І. Г.*) *мусить випродукувати не просто споживну вартість, але споживну вартість для інших, суспільно-споживну вартість*... в розвитку *форми товарової вартости*, кінець-кінцем її грошової форми, тобто *грошей, вартість* одного товару виражається в *споживній вартості*, тобто в натуральній формі іншого товару, що сама додаткова вартість виводиться із специфічної *споживної вартости робочої сили*, притаманної тільки останній, і т. д., що, отже, у мене споживна вартість відіграє зовсім іншу важливу ролю, ніж у колишній політичній економії, але — і це треба взяти до уваги — вона входить у дослідження (Betsacht) лише тоді, коли таке дослідження випливає з аналізи даних економічних форм (Gestaltungen), а не з мудрувань з приводу понять і слів „споживна вартість" і „вартість"...[2])

Отже тільки в згаданому сенсі споживна вартість набирає специфічно-історичної зумовлености і входить у коло вивчення політичної економії.

§ 2. Вартість

Проаналізувавши товар як споживну вартість, вдаймося до нього як до мінової вартости. У конкретній дійсності кожен товар протистоїть безпосередньо грошам, виражаючися в певній кількості їх у вигляді своєї ціни (див. перший-ліпший товаровий прайскурант). Але, йдучи за Марксом, ми на даній стадії аналізи абстрагуємося від грошового виразу товарів, розглядаючи їх у безпосередньому міновому відношенні один до одного як мінові вартості. „Мінова вартість — це насамперед *кількісне відношення*, в якому споживні вартості обмінюються одна на одну. У такому відношенні творять вони одні й ті самі мінові величини. Так, том творів Проперца і 8 унцій тютюну можуть бути однакової мінової вартости, не зважаючи на неоднакові споживні вартості тютюну й елегії. Як мінова вартість одна споживна вартість варта того самого, що й друга, якщо тільки їх узято у правильній пропорції. Мінова вартість палацу може бути виражена в якомусь числі коробок вакси для чобіт. Лондонські фабриканти цієї вакси, навпаки, виразили мінову вартість своїх помножених коробок вакси у палацах. Отже, цілком незалежно від природного способу існування і не зважаючи на специфічну природу потреби, що для неї вони служать споживними

[1] *К. Маркс.* „До критики політичної економії", стор. 46.
[2] *К. Маркс.* „Рецензия". „Архив Маркса и Энгельса", кн. 5, стор. 334 і 345

вартостями, товари покриваються в певних кількостях, заступають один одного в обміні, вважаються за еквіваленти і, не зважаючи на свій перістий вигляд, являють собою одну й ту саму суть". [1]

Неодмінно напл вають з процитованого два питання: 1) що то є *„суть"*, яка схована за натуральною формою якісно різнорідних споживних вартостей і зумовлює *рівність*, прирівнювання т ких відмінних своєю природою речей, і 2) чому обмін споживних вартостей має за передумову прирівнювання *визначено зумовленої* кількости однієї споживної вартости до *визначеної* кількости іншої. Іншими словами ми формулюємо по тавy питань: нам тр ба розв'язати, поперше, якісну сторону обміну товарів, з'ясувавши загальну суть їх, що захована за міновою вартістю, і, подруге, кількісну сторону обміну — проблему кількісно-конкретних мінових відношень товарів.

Розгляньмо спочатку пер шу проблему. „Візьмімо далі д а товари, приміром пшеницю й залізо. Хоч яке буде їхнє міно е від ошення, його завжди можна виразити в рівнанні, де якась дана кіл кість пшениці буде прирівняна до якоїсь кількости заліз , приміром: 1 квартер пшениці = *а* центнерам заліза. Що каже це рівнання? Що в двох різних речах, в 1 квартері пшениці і в *а* центнерах заліза, є щось спільне, однакової величини. Отже, обидві ці речі рівні чомусь третьому, яке саме собою не є ані перша, ані друга річ. Отже, кожна з цих двох речей, оскільки вона є мінова вартість, мусить сходити до цього третього.

Пояснімо це простим геометричним прикладом. Щоб вимірювати й порівнювати поверхні всіх простолінійних фігур, їх розкладають на трикутники. Самий трикутник зводять до виразу, цілком одмінного від його видимої фігури,— до половини здобутку його основи та його висоти. Так само треба звести мінові вартості товарів до чогось спільного для них, з чого вони репрезентують більшу або меншу кількість.

Цим чимось спільним для них не може бути геометрична, фізична, хемічна або якабудь інша природна властивість товарів. Їхні тілесні властивості взагалі розглядається лише остільки, оскільки вони роблять їх корисними, отже, споживними вартостями. Але, з другого боку, якраз абстрагування від їхніх споживних вартостей і є те, що виразно характеризує мінове відношення товарів. У межах мінового відношення товарів одна споживна вартість має таку саму вагу, як і всяка інша, коли тільки вона є в належній пропорції. Або, як каже старий Барбон: „Один ґатунок товару є такий самий добрий, як і кожний інший, коли їхні мінові вартості мають однакову величину. Між речами однакової мінової вартости нема ніякої ріжниці або відмінности". Як споживні вартості товари мають насамперед різну якість, як мінові вартості вони можуть різнитися лише щодо кількости, отже, не містять ані атома споживної вартости.

Коли залишити осторонь споживну вартість товарових тіл, то в них зостається ще тільки одна властивість, а саме та, що

[1] *К. Маркс.* „До критики політичної економії", стор. 46.

вони є продукти праці. Однак і самий продукт праці вже також набрав у нас іншого вигляду. Абстрагуючися від його споживної вартости, ми тим самим абстрагуємося й від його тілесних складових частин і форм, які роблять його споживною вартістю. Це вже не стіл або дім, або пряжа, абож інша корисна річ. Всі його почуттєво сприймані властивості зникли. Це вже й не продукт столярської, будівничої або ткацької праці, або взагалі якоїбудь певної продуктивної праці. Разом з корисним характером продуктів праці зникає й корисний характер втіленої в них праці, отже, зникають і різні конкретні форми цих праць; їх вже не можна відрізнити, але всі вони зведені на однакову людську працю, абстрактно-людську працю.

Розгляньмо тепер той Residuum, що лишається від продуктів праці після цього зведення. Від них не залишилося нічого іншого, крім однакової для них усіх примарної предметности (Gegenständlichkeit), простого згустку невідрізнюваної людської праці, тобто затрати людської робочої сили, незалежно від форм її затрати. Ці речі виявляють тепер тільки те, що на їхню продукцію затрачено людську робочу силу, нагромаджено людську працю. Як кристалі цієї спільної їм суспільної субстанції, вони є вартості — товарові вартості.

У самому міновому відношенні товарів їхня мінова вартість з'явилася перед нами як щось цілком незалежне від їхньої споживної вартости. Якщож ми дійсно абстрагуємося від споживної вартости продуктів праці, то маємо їхню вартість, як її щойно визначено. Отже, те спільне, що виявляється в міновому відношенні або в міновій вартості товару, є його вартість. Дальший дослід знову приведе нас до мінової вартости як доконечного способу виразу або доконечної форми виявлення товарової вартости: останню, однак, спочатку треба розглянути незалежно від цієї форми".[1]

Отже, вартість, що виступає перед нами на поверхні явищ нібито як „природна" властивість речей, насправді виражає заховану за зовнішньою нерівністю речей внутрішню рівність їх, фізіологічну однорідність різноманітних форм доцільної людської праці. Інакше сказати, вартість виражає не „природні" властивості речей, а є зречевлення фізіологічно-однорідної, специфічно-суспільної праці в товаровому суспільстві, тобто праці абстрактної. Чому затрати загальнолюдської праці набирають у товаровому суспільстві специфічної форми абстрактної праці,— на цьому ми спинимося далі.

Сказане уможливлює нам легко розв'язати друге поставлене питання, на якому ми в даному зв'язку спинимося дуже коротко. Як речові носії вартости різні товари в своїй якісній однорідності відрізняються лише кількістю затраченої на продукування їх суспільної робочої сили, і тому відношення першого-ліпшого товару до другого виражається в певній пропорції кожного з них. На аналізі кількісної сторони праці, що продукує вартості й величини вартости, ми спинимося докладніше далі.

---

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 4—5.

§ 3. Товар як єдність протилежностей

Аналізуючи товар, ми виявили його двоїстість як споживної вартости і мінової вартости, а розглянувши останні, „натрапили на слід" захованого в них змісту — затрати людської праці. Ми з'ясували, що *товарова* форма продуктів праці не зумовлена працею як доцільною затратою у продукуванні споживних вартостей. Отже, нам лишилося шукати „ключ" до товарової форми в аналізі мінової вартости. Ми знайшли, що 1) вона є форма вияву загальної суті товарів — вартости, і що 2) рівність і прирівнювання якісно різнорідних споживних вартостей у товаровому суспільстві, їхня співвимірність зумовлюються їхнім буттям як продуктів однорідних затрат суспільної робочої сили, їхнім буттям як вартостей. Отже, вартість виступає як речовий вираз специфічно-суспільної праці в товаровому суспільстві.

Зовнішня суперечність між споживною вартістю і міновою вартістю стала як внутрішня суперечність споживної вартости й вартости, яка є в товарі. Споживна вартість і вартість, виступаючи як дві сторони товару, є водночас діяметрально-протилежні явища. Споживна вартість, визначаючися природними властивостями товару, виражаючи відношення суспільної людини до речей і зумовлюючи їхню відмінність, властива кожному суспільству. А вартість, навпаки, „не маючи в собі ані атома природної речовини" (*Маркс*), виражаючи суспільні відносини людей одного до одного і зумовлюючи їхню рівність, однорідність, властива тільки товаровому суспільству. Річ, маючи лише споживну вартість, але не маючи вартости, виступає тільки як корисний предмет, зовсім не бувши товаром. Але зате кожен товар, маючи вартість, не може не мати споживної вартости, бо, не будучи предметом споживання, хоч яка річ є безкорисна для суспільства, а, „коли вона безкорисна, то й затрачена на неї праця безкорисна, не вважається за працю, а тому не утворює жодної вартости" (*Маркс*).

Отже, споживна вартість товару, будучи речовим носієм вартости, виступає водночас як її неодмінна умова. Але разом з тим хоч який товар, виготовлений для обміну, становлячи вартість для продуцента, що його виготував, проте мусить бути позбавлений своєї споживної вартости для нього, інакше бо не буде ним відчужений. І в той же час товар, як суспільна споживна вартість, позбавляється для тих, хто бажає його набути, саме свого вартісного значіння, бо покупця інтересує лише його споживна вартість. Маркс викриває внутрішню суперечність товару з крайньою ясністю, формулюючи її так: „Всі товари є неспоживні вартості для своїх посідачів, і вони є споживні вартості для своїх непосідачів. Отже вони мусять всебічно переходити з рук до рук. Але цей перехід становить їхній обмін, а обмін ставить їх один до одного у відношення вартостей і реалізує їх як вартості. Тому товари мусять реалізуватися як вартості раніш, ніж вони зможуть реалізуватися як споживні вартості". [1]

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 35.

Суперечність між споживною вартістю і вартістю товару є й собі вираз глибшої суперечности — двоїстого характеру праці, що створює товари, як праці приватної й суспільної, до розгляду чого ми й перейдемо.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Двоїстий характер праці, що створює товари

У своєму листі з 8 січня 1868 р. до Енґельса, викладаючи „три найважливіші й зовсім нові елементи" „Капіталу", Маркс писав: „З уваги всіх економістів без винятку випала та проста річ, що коли товар являє собою щось двоїсте, а саме споживну вартість і вартість мінову, то і втілена в товарі праця мусить мати двоїстий характер, тоді як проста аналіза праці sans phrase (без дальшого визначення) як у Сміса, Рікардо тощо, неминуче наражається завжди на незрозумілі пункти. У цьому справді вся таємниця критичного розуміння питання".[1] Перед тим як розпочати розглядати характер праці в товаровому суспільстві, спинімося на характеристиці її в інших суспільних формаціях.

§ 1. Характеристика суспільної праці в інших суспільних формаціях

Як ми знаємо (див. „Вступ"), матеріяльна продукція можлива і є лише в суспільстві, відбуваючись на тому чи тому щаблі розвитку його в зумовленій, конкретно-історичній формі. „Людина — суспільна тварина" (*Маркс*), і незалежно від конкретної суспільної форми продукції кожен член суспільства непоривно зв'язаний з ним системою суспільної організації праці; індивідуальна праця кожного члена суспільства є складова частина суспільної праці, його індивідуальна робоча сила — складова непоривна частина суспільної робочої сили. „Раз люди так чи інакше працюють одно на одного, їхня праця набирає тим самим суспільної форми" (*Маркс*).

В усіх суспільних формаціях, як ми вже знаємо, суспільство доходить задоволення своїх життьових потреб, продукуючи корисні предмети, споживні вартості. З одного боку, суспільна праця у своїй доцільній формі, створюючи певні, відмінні одна від одної споживні вартості, „визначається своєю метою, характером операцій, їхнім предметом, засобами й наслідком... і є праця конкретна та осібна, яка, відповідно до вимог форми й матерії, розбивається на безмежні різні роди праці".[2] Отже ми виточнюємо нашу характеристику праці, що створює споживні вартості у визначенні її як *праці конкретної*. З другого боку, всі конкретні види праці є водночас частини загальнолюдської праці, частини фізіологічної однорідної затрати суспільної робочої сили. „Хоч би які відмінні були окремі види корисної праці, або

[1] Собр. соч. Маркса и Энгельса, т. XXIV, стор. 6.
[2] *К. Маркс.* „К критике политической экономии", стор. 49, вид. 1923 р.

продуктивної діяльности, з фізіологічного боку вони в кожному разі є функції людського організму, і кожна така функція, хоч би які були її зміст і її форма, є в суті своїй витрата людського мозку, нервів, мускулів, органів почуттів тощо".[1] „Вартість товару,— пише Маркс,— лише виражає в історично розвиненій формі те, що існує також, хоч і в *іншій формі*, в усіх інших історичних суспільних формах, *а саме суспільний характер праці*, оскільки праця існує як *затрата суспільної робочої сили*".[2]

Різноманітність потреб, що їх треба задовольняти навіть у найпримітивніших суспільних формах, зумовлює потребу поділу праці між членами суспільства. „У сукупності різноманітних споживних вартостей або товарових тіл виявляється сукупність так само різноманітних щодо гатунку, роду, родини, підроду й відміни різних корисних праць,— виявляється суспільний поділ праці. Він є умова існування товарової продукції, хоч товарова продукція, навпаки, не є умова існування суспільного поділу праці".[3] Отже, *характер* суспільного поділу праці в кожному суспільстві визначається конкретно-історичною структурою його. У передкапіталістичних суспільних формаціях за панування в них натурального способу продукції (наприклад, первісна комуна) низький рівень розвитку продуктивних сил, природно, позначається і на недостатній диференціяції праці, зумовлюючи малий ступінь поділу праці. У суспільних формах з натуральним способом продукції (первісна комуна, патріярхальна селянська родина, рабовласницька лятифундія, февдальне помістя) конкретна праця з самого початку виступає як безпосередньо-суспільна праця, кожна фізіологічна затрата індивідуальної робочої сили вже в процесі продукції виступає безпосередньо як частина затрат сукупної суспільної робочої сили.

Візьмімо, наприклад, таку форму господарства, як розросла патріярхальна селянська родина, що часом охоплює понад сотню членів. Ця родина, для власних потреб продукує хліб, худобу, пряжу, полотно, одежу і т. ін. Ці різні речі являють собою для цієї родини різні продукти її родинної праці, але вони не є одна проти одної товаром. Різні праці, що витворюють ці продукти, хліборобство, скотарство, прядільництво, ткацтво, кравецтво і т. ін.— є суспільні функції у своїй натуральній формі, бо це функції родини, яка має свій власний природно виросліий поділ праці так само, як і товарова продукція. Різниця статі й віку, а також зміни природних умов праці зумовлені зміною пір року, регулюють розподіл праці між членів родини й робочий час поодиноких членів родини. Але витрата індивідуальних робочих сил, міряна часом її тривання, вже від самого початку з'являється тут як суспільне визначення самих праць, бо індивідуальні робочі сили від самого початку функціонують тут лише як органи спільної робочої сили родини".[4]

---

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 26—27.

[2] „Рецензия на книгу А. Вагнера". „Архив К. Маркса и Ф. Энгельса", кн. 5, стор. 400.

[3] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 7.

[4] Там же, стор. 51.

У соціялістичному суспільстві, де усуспільнено засоби продукції, які є колективною власністю суспільства загалом, а процес продукції заздалегідь плянує і регулює суспільство через його спеціяльні органи, праця кожного продуцента, незалежно від одмінностей специфічно-корисного характеру окремих видів праці, виявляє свій суспільний характер безпосередньо в конкретній формі продуктів праці. „Тільки но суспільство вступає у володіння засобами продукції і застосовує їх у безпосердньо усуспільненій продукції — праця кожної окремої особи, хоч би який різний був її специфічно-корисний характер, стає сама собою і безпосередньо суспільною працею“.[1]

Ясно, що ця характеристика праці в основному поширюється і на соціялістичний сектор в СРСР, надто на підприємства послідовно-соціялістичного типу, що належать у цілому пролетаріятові СРСР як клясі і роблять за єдиним пляном пролетарської держави.

Якою формою виявляється суспільний характер праці в тих антагоністичних формаціях, що їхні суспільні осередки (рабовласницька латифундія, февдальне поміcтя) провадять замкнене, натуральне господарство, яке базується на тому, що рабовласники, февдали експлуатують безпосередніх продуцентів — рабів, кріпаків-селян? У февдальному суспільстві „особиста залежність характеризує тут суспільні відносини матеріяльної продукції так само, як і інші, збудовані на ній сфери життя. Але саме тому, що відносини особистої залежности становлять основу даного суспільства, праці та її продуктам не треба набирати відмінної від їхньої реальности фантастичної форми. Вони увіходять у кругобіг суспільного життя як натуральні служби і натуральні повинності. За безпосередню суспільну форму праці є тут її натуральна форма“.[2]

Отже, у всіх перелічених суспільних формах праця, розчленована на основі визначеного розділу між продукційними індивідами, свою суспільну значеність виявляє безпосередньо в конкретній, натуральній формі осібних видів праці. Праця поодинокого продуцента не протистоїть суспільній праці в цілому; перший-ліпший осібний вид корисної конкретної праці не тільки не протистоїть, а, навпаки, є вираз байдужо-фізіологічної затрати загальної суспільної робочої сили“.[3]

---

[1] *Ф. Энгельс.* „Анти-Дюринг“, стор. 295.

[2] *К. Маркс.* „Капітал“, т. I, стор. 30.

[3] У зв'язку з сказаним треба відзначити помилкове твердження про суперечливість праці в усіх суспільних формах, що набирає, мовляв, специфічного характеру в товарово-капіталістичному суспільстві, що висунув тов. Бухарін у своєму нещодавньому виступі (в лютому 1932 р.) на сесії Академії наук. Так, тов. Бухарін каже, що „процес праці в усіх суспільних історичних формаціях виявляє... *двоїстий* характер, викриваючи при тому внутрішні суперечності (?) різних типів, у ньому закладених“, при чому бачить відмінності в змісті останнього від праці в товарово-капіталістичному суспільстві лише в тому, що в цьому суспільстві „двоїстість праці має осібну, зовсім специфічну форму“ (*Н. Бухарин.* „Техника и экономика современного капитализма“, стор. 2). Тов. Бухарін механістично розриває форму і зміст, деклярующи про єдиний суперечливий зміст праці в усіх суспільних формаціях, що „міняє“ тільки в товарово-капіталістичному суспільстві свою форму. Як побачимо далі, таке трактu-

А що кожне з перелічених суспільств мусить зважати і кількість праці, або тієї, що її треба затратити, або затраченої на продукування якісно різних предметів, воно вдається до вимірювання окремих робіт безпосередньо в одиницях суспільного робочого часу (у грубих, приблизних одиницях обліку у передкапіталістичних формаціях, у досконалих, точних, науково-перевірених одиницях обліку в розгорненому соціялістичному устрою). Саме, „щоб визначити в такому разі кількість суспільної праці, що є в продукті, не треба тепер вдаватися до посереднього шляху: щоденний досвід безпосередньо вказує, скільки її треба пересічно. Суспільство може просто обчислити, скільки годин праці втілено в паровій машині, у гектолітрі пшениці останнього врожаю, у ста квадратових метрах сукна певної якости. Йому не може спасти на думку тому виражати вміщені в продуктах кількості праці, які йому тоді безпосередньо й абсолютно від мі, ще крім цього, через відносну, невизначену й недостатню, хоч і таку, що раніш була неминуча як крайній захід, міру, отже, виражати їх у третьому продукті, а не в їхній природній, адекватній, абсолютній мірі, в *робочому часі*. Це так само було б безкорисно, як хемікові виражати атомну вагу різних елементів посереднім способом в їхньому відношенні до атома водню, в тому разі, якби він умів виражати вагу атомів абсолютно, в їхній адекватній мірі, саме в їхній справжній вазі, в більйонних, або в квадрильйонних частинах грама".[1]

§ 2. Суспільний поділ праці в товаровому суспільстві

Система суспільної організації праці в товаровому суспільстві в корені відмінна від тієї системи, що ми її розглянули в суспільствах з натуральним способом продукції, а також і в соціялістичному суспільстві. Насамперед ця відмінність щодо характеру й ступеня розвитку суспільного поділу праці. Ще в своїх ранніх творах, зокрема в своїй клясичній праці „Розвиток капіталізму в Росії", Ленін блискуче розробив питання про специфічність організації суспільного поділу праці в товаровому суспільстві, надто в товарово-капіталістичному, відмінність його від поділу праці в натуральному господарстві. Відмінно від природно виросло і свідомо регульованого поділу праці в натуральному господарстві, заснованому на єдності дрібного рільництва і домашньої промисловости, поділ праці в товаровому суспільстві характеризується тим, що „обробна промисловість відокремлюється від видобувної і кожна з них поділяється на дрібні види й підвиди, що витворюють у формі товару окремі продукти та обмінюють їх на продукти всіх інших продукцій. Розвиток товарового господарства спричиняє, отже, збільшення числа окремих

вання — наявність двоїстого характеру праці в усіх суспільних формаціях — саме знімає в суті всю специфічність суперечностей товарово-капіталістичного суспільства, поширює її (суперечність) на всі суспільні формації, а тим самим ліквідує історичний характер суперечностей товарово-капіталістичного суспільства.

[1] *Ф. Энгельс.* „Анти-Дюринг", стор. 295.

і самостійних галузей промисловости; тенденція цього розвитку є в тім, щоб перетворити в окрему галузь промисловости продукування не тільки кожного окремого продукту, але й кожної окремої частини продукту; і не тільки продукування продукту, але й окремі операції виготовлення продукту для споживання.

За натурального господарства суспільство складалося з маси однорідних господарських одиниць (патріярхальних селянських родин, примітивних сільських громад, феодальних маєтків), і кожна така одиниця провадила всі види господарських робіт, починаючи від видобування різних видів сировини і кінчаючи остаточним виготовленням їх для споживання. За товарового господарства, навпаки, створюються різнорідні господарські одиниці, більшає число окремих галузей господарства і меншає число господарств, що здійснюють однакову господарську функцію...

Само собою зрозуміло, що згадане відокремлення промисловости обробної від видобувної, мануфактури від рільництва перетворює й саме рільництво в промисловість, тобто в галузь господарства, що продукує товари. Той самий процес спеціялізації, що відокремлює один від одного різні види обробітку продуктів, утворюючи таким чином щораз більше число галузей промисловости, — виявляється і в рільництві, спеціялізуючи райони рільництва (і системи рільництва), і стимулює обмін не тільки між продуктами рільництва і промисловости, а й між різними продуктами сільського господарства...

Отже, суспільний поділ праці є основа всього процесу розвитку товарового господарства і капіталізму".[1]

Товаропродуценти окремих підприємств, що спеціялізуються на продукуванні різних товарів, хоч здаються незалежними один від одного, проте маємо їхню фактичну суспільну залежність, бо продукт, що продукує його кожен із них, втілює в себе працю незчисленної кількости інших продуцентів, як це яскравими фарбами змалював ще наприкінці XVIII століття англійський економіст Адам Сміс, найвидатніший представник клясичної буржуазної економії. „Пригляньтеся до домашньої обстанови більшости простих ремісників і поденників у цивілізованій, що багатіє, країні, — і ви побачите, що не можна навіть обчислити людей, чия праця, хоч би малого розміру, була затрачена на здобуття всього потрібного їм. Вовняна куртка, наприклад що її носить поденний робітник, хоч би яка вона була груба й проста, являє собою продукт поєднаної праці великого числа робітників. Пастух, сортувальник, чухральник вовни, фарбяр, прядільник, ткач, ворсувальник, апретурник та багато інших, — усі мусять поєднати свої різні спеціяльности, щоб виробити навіть таку грубу річ. А скільки, крім того, купців і вантажників мусять бути заняті, щоб приставити матеріяли від одних з цих робітників до других, що живуть часто в дуже далеких частинах країни. Скільки треба було торговельних оборудок і водних перевозів, скільки, зокрема, треба було суднобудівників, матросів, виробників вітрил, кодол, щоб приставити різні матеріяли,

[1] *Ленін.* Твори, т. III, стор. 15 — 16.

що їх вживає фарбяр і що їх часто привозять з найдальших країв землі. А якої різноманітної праці треба для того, щоб виготувати інструменти для цих робітників! Не кажучи вже про такі складні машини, як судно матроса, валюшний млин і навіть верстат ткача,— подумаймо тільки, якої різноманітної праці треба для того, щоб виготувати той дуже простий інструмент — ножиці, якими пастух стриже вовну. Рудокоп, будівник печі для руди, дроворуб, вугляр, що приставляє деревинне вугілля для топильної печі, цегляр, муляр, робітник при топильній печі, будівник заводу, коваль, ножівник, — усі вони повинні поєднати свої сили, щоб виготувати ножиці".[1]

Поділ праці в товаровому суспільстві має стихійний, анархічний характер. Жодні суспільні органи наперед, свідомо не визначають, хто і що має робити; кожен товаропродуцент на свій страх і риск вибирає собі професію, визначає, які товари і скільки йому продукувати, тільки потім довідуючися посереднім способом, через ринок, як суспільству потрібна його праця і скільки суспільство справді його праці потребує. „Поділ праці, — пише Маркс, — є природно виросший продукційний організм, нитки якого ткалося й далі тчеться за спиною продуцентів товарів... Тим то наші посідачі товарів відкривають, що той самий поділ праці, який їх самих робить незалежними приватними продуцентами, робить незалежним від них суспільний процес продукції і їхні власні відносини в цьому процесі, — що взаємна незалежність осіб доповнюється системою всебічної речової залежности".[2]

§ 3. Суперечності між приватним і суспільним характером праці, що продукує товари

Отже проста товарова продукція являє собою систему єдиної суспільної продукції, *роздрібненої на дрібні підприємства*, належні приватним власникам, що привласнюють продукти особистої праці, витворені за допомогою власних засобів продукції. Ми знаємо (див. „Вступ"), що форма суспільної продукції зумовлює і форму зв'язку її членів; приватна подрібнена товарова продукція окремих продуцентів зумовлює їхню форму зв'язку у вигляді обміну продуктами праці через ринок, відмінно від натурального господарства, де, як ми знаємо, зв'язок здійснюється вже *безпосередньо* в самому процесі продукції. Хоч поділ праці може бути й без наявности обміну товарів, проте, „1) не буває обміну без поділу праці, чи як природного, чи як навіть вже історичного наслідку, 2) приватний обмін має за передумову приватну продукцію".[3]

Захований фактичний суспільно-продукційний зв'язок формально незалежних товаропродуцентів може себе виявити тільки поза безпосереднім процесом продукції, на ринку. Отже, суспільний характер праці кожного продуцента може бути

[1] *Адам Смит.* Собр. соч., т. I, стор. 18.
[2] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 47—48.
[3] *К. Маркс.* „До критики політичної економії", стор. 24.

виявлений тільки посередньо, спосередненою його приватною працею, правильніше, продуктом його приватної праці — реалізацією його на ринку. „А що продуценти входять у суспільний контакт лише через обмін продуктів своєї праці, то й специфічно-суспільний характер їхніх приватних праць виявляється лише в межах цього обміну".[1]

Отже в товаровому суспільстві, що його продукція не є під безпосереднім суспільним контролем, постає з самого початку суперечність між приватною і суспільною працею.

У громаді, як і в пляново-організованому суспільстві, „характер громади як передумови продукції перешкоджає праці окремої людини бути приватною працею, а її продуктові бути приватним продуктом; навпаки, громада дозволяє поодинокій праці виявлятися безпосередньо тільки у формі функції якогось члена суспільного організму".[2]

Приватна праця є специфічна категорія товарової продукції і, як така, перебуває в суперечності з суспільною суттю праці в цій продукції. Суть цієї суперечности, в загальних рисах, є в тому, що між кожним товаропродуцентом і всіма іншими є гостра непримиренність інтересів. В умовах стихії, анархії і конкуренції, що панують у товаровому суспільстві, товаропродуцент, не знаючи справжньої суспільної потреби не тільки на певну *кількість* його товару, але іноді й на самий товар, стоїть перед загрозою невизнання його приватної праці за суспільну або цілком або частково. Далі, претендуючи на поширення продукції *своїх* товарів, кожен продуцент тим самим обмежує можливості збуту товарів іншими продуцентами не тільки в межах своєї галузі, а й інших галузей в умовах *даного* суспільно-зумовленого попиту.

Ця суперечливість праці в товаровому суспільстві є основа двоїстости праці як конкретної і абстрактної, що ми її вже виявили. Не викривши її, природно, ніяк не можна з'ясувати суті конкретної і абстрактної праці.

§ 4. Праця конкретна і абстрактна

Ми з'ясували, що в товаровому суспільстві вже в процесі безпосередньої продукції приватні продуценти створюють не просто споживні вартості, а товари, що мають, поруч останніх, і вартості. Праця, що створює товари, виступає в двоїстій формі: створюючи споживні вартості, вона виступає як якісно різнорідна праця, як конкретна праця; створюючи вартості, вона виступає як якісно однорідна праця, як абстрактна праця. „Всяка праця є, з одного боку, затрата людської робочої сили у фізіологічному розумінні, і в цій властивості однакової людської або абстрактної людської праці, вона творить (bildet) вартість товарів. Всяка праця є, з другого боку, затрата людської робочо

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 27.
[2] *К. Маркс.* „До критики політичної економії", стор. 51.

сили в осібній доцільно-визначеній формі, і в цій властивості конкретної корисної праці вона продукує споживні вартості".[1]

Отже, конкретна праця виступає як вираз приватної праці, абстрактна праця — як вираз суспільного її характеру. „Мозок приватних продуцентів відбиває цей двоїстий суспільний характер їхніх приватних праць тільки в тих формах, які з'являються у практичних зносинах, в обміні продуктів; отже суспільно-корисний характер їхніх приватних праць відбивається в тій формі, що продукт праці мусить бути корисний, і то саме для інших людей, а суспільний характер рівности різнорідних праць — у формі спільного характеру вартости цих матеріяльно-відмінних речей, продуктів праці".[2]

Отож запитання, чому в товаровому суспільстві суспільний характер праці товаропродуцентів мусить, відмінно від інших суспільних форм, що ми їх розглянули, набирати своєї специфічної форми виразу в абстрактній праці, а не в тій же конкретній, скажімо, праці, як в інших формаціях?

До розв'язання поставленого питання безпосередньо підводить нас попередня аналіза суперечности приватного і суспільного характеру праці в товаровому суспільстві. Саме соціяльна подрібненість праці між незалежними товаропродуцентами, заснована на розвиненому поділі праці, зумовлює те, що індивідуальна, конкретна праця, втілюючися в товарі, виступає безпосередньо як праця приватна, а товар — як продукт приватної праці. У наслідок цього захований суспільний характер праці приватних продуцентів не може вже себе виявити в конкретній формі праці, що є носій приватної праці.

Постає суперечність, яку можна розв'язати тільки тим способом, що захований суспільний характер праці окремого товаропродуцента шукає собі форми виявлення вже не в своїй власній, конкретній формі, а в інших товарах, тобто в натуральній формі продуктів праці інших продуцентів. Звідси й випливає специфічна форма зв'язку праці приватних продуцентів — обмін продуктами своїх приватних робіт, перетворюваних у товари. Але тому що в обміні товари можуть прирівнюватися лише тому, що вони є згустки зрівненої фізіологічно-однорідної праці, то, отже, свого суспільного виразу приватна, конкретна праця може набути лише в своїй протилежності — в праці абстрактно-загальній. „*Приватна праця*, — пише Маркс — мусить, отже, бути репрезентована безпосередньо, як її протилежність, *суспільна праця*; певним чином застосована праця, як її безпосередня протилежність, абстрактно-загальна праця, яка тому також виражається в загальному еквіваленті. Лише в наслідок її відчуження індивідуальна праця справді репрезентована як її протилежність, абстрактно-загальна праця".[3]

Отже, хоч у якій завгодно суспільній формі, як вже сказано, кожний вид праці в конкретній формі є одночасно і затрата загальнолюдської робочої сили у фізіологічному розумінні, але

[1] *К. Маркс.* „Капітал" т. I, стор. 10.
[2] Там же, стор 28.
[3] *К. Маркс.* „Теории прибавочной стоимости", т. III, стор. 115.

ніде, крім товарового суспільства, загальнолюдська праця не стає формою виразу суспільного характеру праці продуцентів. „Лише для цієї осібної форми продукції, для товарової продукції, має вагу те, що специфічно-суспільний характер незалежної одна від одної окремих праць виявляється саме в їхній рівності як людської праці взагалі, і що він набирає форми вартости продуктів праці".[1]

Лише в товаровому суспільстві стихійно здійснювані затрати фізіологічно однорідної праці продуцентів набирають суспільної значеності, стають суспільною категорією. Отже, абстрактна праця в жодному разі не є природно-фізіологічна категорія, просто „затрата людського мозку, мускулів, нервів, рук тощо", а така затрата, яка є вираз специфічно-суспільної форми праці товарового суспільства.

Ми можемо тепер виточнити наше попереднє визначення абстрактної праці. *Абстрактна праця є затрата суспільної робочої сили відокремленими продуцентами в товаровому суспільстві, яка виявляє в своїй фізіологічній однорідності захована суспільну суть незалежних приватних праць товаропродуцентів, що стихійно реалізують свій суспільний зв'язок через обмін товарів.* Таким чином абстрактна праця є специфічно-історична форма суспільної праці в товаровому суспільстві.

Абстрактна, фізіологічно-однорідна праця, як одна з сторін праці, яка створює товар, прямо протилежна другій стороні його — конкретній праці, а значить, кожна з них заперечує одна одну. Вже в процесі продукції це заперечення виявляється в абстрагуванні першої-ліпшої приватної праці від її конкретної форми, властивостей, виявляється у зведенні всіх видів конкретної праці до праці абстрактної; зокрема перший-ліпший товаропродуцент вже в процесі виготовлення товару оцінює його, прирівнюючи посереднім способом свою працю до праці інших товаропродуцентів, саме на основі їхньої загальної якісної однорідности як праці абстрактної.

У процесі обігу це абстрагування, це зведення конкретно реалізується, як ми далі побачимо, в загальному еквіваленті, в грошовій формі вартости. Зведення, абстрагування не є звичайно, тільки мисленний процес; воно є відображення в свідомості об'єктивних операцій, проваджуваних у товаровому суспільстві стихійно, незалежно від волі, свідомости й бажання товаропродуцентів. „Прирівнюючи один до одного різні продукти, вони (люди) тим самим прирівнюють одну до одної свої різні роботи як людську працю взагалі".[2] „Щоденний досвід показує нам, що мільйони й мільярди таких обмінів прирівнюють постійно всі і всілякі, найрізноманітніші й непорівнянні одна з одною споживні вартості одну до одної".[3]

Конкретна праця як протилежність праці абстрактної набирає в товаровому суспільстві й собі історично-специфічного характеру. Вона виступає не просто як конкретна праця, що ство-

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 28.
[2] Там же.
[3] *Ленін.* Твори, т. XVIII, стор. 16.

рює споживні вартості, а як історично-конкретна праця, що створює „суспільні споживні вартості“ для інших. Розгляньмо для ілюстрації конкретну працю, що продукувала споживні вартості в примітивній громаді. „У примітивних громадах, — пише Маркс,— в яких, наприклад, засоби існування сукупно (gemeinschaftlich) випродуковувано й розподіляно між членами громади, спільний продукт задовольняє безпосередньо життьові потреби кожного члена громади, кожного продуцента, і суспільний (gesellschaftlicher) характер продукту або споживної вартости полягає тут в його *загальнокорисному* (gemeinschaftlicher) характері“.[1] Як бачимо, в примітивних громадах конкретна праця, продукувавши суспільні споживні вартості, виступала водночас як корисна праця і для продуцента, що затратив її. І тільки в товаровому суспільстві конкретна праця набирає своєї специфіки, позбуваючися своїх корисних властивостей як *доцільна* затрата для продуцента, що її безпосередньо затратив, маючи для нього значіння тільки в своїй протилежності як праця абстрактна; ми маємо те саме, що вже відзначали, коли для даного товаропродуцента байдужа конкретна тілесна форма товару, що він випродукував, конкретна споживна вартість, а має значіння тільки наявність останньої як речового носія вартости.

Ми можемо поширити й на конкретну працю, що продукує товари, подані вже вище зауваження про місце споживної вартости в економічній теорії. Як визначення економічної форми і конкретна праця притягається до економічної аналізи, про що буде в дальших темах, коли вивчатимемо процес продукції додаткової вартости, теорії репродукції суспільного капіталу тощо. Годі й казати, що в політичній економії конкретна праця не відіграє ролі своєї протилежности — абстрактної праці, так само як „споживна вартість... певна річ, не відіграє ролі своєї протилежности — „вартости“, яка з першою не має нічого спільного, крім слова „вартість“.[2]

Отже аналіза товару як елементарної клітинки буржуазного суспільства виявила вже на поверхні дійсности його двоїстість як споживної вартости й мінової вартости. Далі, пише Маркс: „Я не спинився на двоїстій формі, в якій він репрезентується, а зараз же переходжу до того, що в цьому двоїстому значінні товару виражається двоїстий *характер праці*, що її продуктом він є: корисної праці, тобто конкретних видів праці, що створює споживні вартості, і абстрактної праці, *праці як затрати робочої сили*, незалежно від того, в якій „корисній“ формі її витрачають“.[3] Разом з тим аналіза виявила, що двоїстий характер праці, що створює товари, є вираз основної суперечности товарового суспільства — суперечности між приватним характером праці відокремлених, незалежних товаропродуцентів і захованою суспільною суттю їхньої праці. Ми з'ясували, що ця суперечність зумовлюється роздрібненням засобів продукції у вигляді дрібної приватної власности автономних товаропродуцентів,

[1] *К. Маркс.* „Рецензия...“. „Архив Маркса и Энгельса“, кн. 5, стор. 395.
[2] Та ж же, стор. 394.
[3] Там же.

визначає розвиток товарового суспільства і, як далі побачимо, переростає в глибшу суперечність капіталізму — в суперечність між суспільним характером продукції і приватним капіталістичним привласненням. Розвиток цієї суперечности між приватною формою вияву праці і суспільною його суттю означає процес переростання простої товарової продукції в капіталістичну, що усуває насильно базу першої — дрібну приватну власність на засоби продукції.

Отже, аналіза двоїстого характеру праці дає нам ключ до зрозуміння справжнього процесу розвитку капіталістичного суспільства,— постання й розвитку його основної суперечности, що приводить кінець-кінцем до загибелі його шляхом соціялістичної революції, що знищує цю суперечність.

Аналітичний шлях дослідження товару, яким ми йшли „від явищ до суті, і від менш глибокої до більш глибокої суті", можна схематично змалювати так: товар — двоїстий характер товару як споживної вартости і вартости — двоїстий характер праці як праці конкретної й абстрактної — суперечність між приватним і суспільним характером праці як основа руху товарового суспільства. Або, коли взяти вирішальну сторону цього ряду (провідну протилежність): мінова вартість — вартість — абстрактна праця.

Але, як ми вже знаємо, порядок слідування ланок у цій схемі просто протилежний справжній їхній (ланок) взаємозалежності. Суть суспільної форми визначається її економічною структурою; конкретно, у вивчаному нами товаровому суспільстві специфічна форма організації продукції зумовлює суперечність між приватною і суспільною працею; ця суперечність неминуче виявляється у двоїстості праці як конкретної і абстрактної; суперечлива єдність праці й собі виявляється в двоїстій природі товару і її зовнішньому виразі — споживній вартості і міновій вартості; якщож знову взяти одну сторону нашого ряду, то матимемо схему: абстрактна праця — вартість, як її речова форма — мінова вартість, як зовнішня форма вияву вартости.

Отже, скориставшися з наслідку аналізи, як з передумови, ми синтетично „способом висходження від абстрактного до конкретного", дали наукове уґрунтування „клітинці" товарового суспільства — відношенню обміну товарів, з'ясували, чому в товаровому суспільстві продукційні відносини його членів неминуче мусять виявлятися в мінових відношеннях продуктів їхньої праці, в обміні товарів. „Аналіза є доконечна передумова генетичного (синтетичного. *І. Г.*) викладу, розуміння справжнього процесу розвитку в його різних формах".[1]

А що суть явищ затемнюється їхньою зовнішньою формою вияву, то тільки правильним поєднанням аналізи й синтези (в процесі вивчення капіталізму), що є в своїй єдности найістотніший момент методи матеріялістичної діялектики, можна справді викрити суть і правильно пояснити видимість, зовнішню її форму вияву.

---

[1] *К. Маркс.* „Теории прибавочной стоимости", т. III, стор. 388.

Критика фізіологічно-механістичного і рубінсько-ідеалістичного перекручування категорій вартости і праці, яка створює товари

У світлі добутих наслідків у досліджуванні товару цілком ясна стає заява Марксова в листі до Енгельса з приводу закінчення першого тому „Капіталу“: „У моїй книзі найкращого: 1) [на цьому базується *все* розуміння facts (фактів)] підкреслений вже в *першому* розділі *двоїстий характер праці*, як до того, чи він виявляється в споживній чи в міновій вартості“.[1]

Отже, хто не розуміє двоїстої природи праці, яка продукує товари, той відрізує собі шлях до зрозуміння закономірностей товарово-капіталістичного суспільства. Свідоме перекручування двоїстого характеру праці є не що інше, як апологетизм, прагнення звести вивчення капіталізму з єдино правильного, наукового шляху, вилущити, а то й просто „скинути з рахівниць“ істотні суперечності капіталізму, а тим самим „увічнити“ його на догоду буржуазії. Нинішня буржуазна економія обороняє інтереси своєї гинущої кляси, і тому нема нічого дивного в тому, що вона відкидає Марксове вчення про двоїстість товару і праці, що продукує його. Але істотні перекручування Марксового вчення в даному питанні є і в нашій економічній літературі від механістичного й ідеалістичного ревізіонізму, що з його загальними основами ми вже обізналися в попередній темі (див. „Вступ“).

Ревізіоністи облудно прикривають свою зраду революційного марксизму твердженням про наміри „доповнити“, „поглибити“, „вдосконалити“ марксистсько-ленінське вчення. Це, зокрема, стосується до всіх ревізіоністських спроб „поглибити“ Марксову теорію вартости. Ще понад 25 років тому Ленін, підкреслювавши доладність і чітку закінченість Марксової теорії вартости і наукову марність всіляких спроб „доповнювати“ її, відзначав, що саме в теорії вартости, „крім натяків і зідхань, вельми туманних, за Бем-Баверком, ревізіоністи не дали тут аж нічого і не залишили тому жодного сліду в розвитку наукової думки“.[2]

Ревізуючи Марксову теорію вартости, і механісти і ідеалісти, не розуміючи історичного характеру конкретної праці, яка продукує товари, „вигнали“ її геть з економічної теорії, перекрутили марксистсько-ленінське розуміння абстрактної праці, позбавивши в суті тим самим працю, яка продукує товари, її основної якости — її двоїстости. Стоячи на діяметрально-протилежних позиціях у трактуванні абстрактної праці, вони, проте, як побачимо далі, в ряді тверджень дуже близькі. Спинімося зразу на механістах.

§ 1. Критика механістичного ревізіонізму

Механісти трактують абстрактну працю як просту затрату фізіологічної енергії людини в процесі продукування, незалежно

[1] Собр. соч. Маркса и Энгельса, т. XXIII, стор. 431.
[2] *Ленін*. „Марксизм і ревізіонізм“.

від суспільної форми його. Так, „родоначальник" механістичного ревізіонізму в нашій економічній літературі А. Богданов твердить, що в усіх економічних формаціях „конкретно-різні види праці треба уявляти собі як зведені до якоїсь загальної одиниці виміру. За таку одиницю виміру для теоретичної аналізи є „абстрактна", або „проста" праця".[1] Тов. Кон, що був в останній економічній дискусії на чолі механістичного фронту, розгорнув ці богданівські позиції. „Треба тільки абстрагуватися, — пише тов. Кон,— від тієї споживної вартости, на створення якої працю спрямовано, і кожна праця виступить як доцільна (?!) затрата фізіологічної енергії... Абстрагуючися від тієї споживної вартости, на створення якої спрямовано даний вид праці, ми зводимо кожну працю до абстрактної праці".[2] І, ніби боячися, що його запідозрять у тому, що абстрактна праця властива тільки товаровому суспільству, тов. Кон підкреслює, що абстрактна праця властива всім формаціям. „Не треба гадати, що поняття абстрактної праці застосовне тільки до мінового суспільства. Скрізь, де постає потреба співзміряти різні види праці, доводиться вдаватися по допомогу до поняття абстрактної праці, до виділення сукупности загальних властивостей кожної праці".[3]

Контрреволюціонер-троцькіст Дашковський так само формулює, що „абстрактна праця взагалі, праця як фізіологічна затрата мускулів, нервів і т. д., є поняття, що виходить за межі внутрішньої організації товарового господарства".[4]

За ці визначення абстрактної праці ухопилися і шкідники Н. Кажанов і Фінн-Єнотаєвський.

У чому основа, суть цього натуралістичного трактування механістами такої суспільної категорії, як абстрактна праця? Основа безпосередньо випливає з того, що механісти ототожнюють суспільні явища з природними, не розуміють категорії „якости", зводять усі складні процеси, явища, специфічно-якісні і відмінні як у природі, так і в суспільстві, до різних кількісних величин простої, безякісної матерії. Механісти не розуміють, що процес розвитку від простого до складного і в природі і в суспільстві не є просто кількісне збільшення або складання простих явищ, речей тощо, а стрибкуватий розвиток, перехід кількости в нову, ускладнену якість, і навпаки. Ці твердження зумовлюють у механістів ігнорування джерела саморуху товарового суспільства (тобто суперечности між приватним і суспільним характером праці), що випливає з того, що вони не розуміють суті діялектики — єдности протилежностей. Трактуючи абстрактну працю тільки як затрату фізіологічної енергії, меха-

---

[1] *А. Богданов и И. Степанов.* „Курс политической экономии", т. II, вип. 4, стор. 34.

[2] *А. Кон.* „Курс политической экономии", 2 вид. 1928 р., стор. 23.

[3] Там же, стор. 20—21. У 3 виданні свого „Курсу" тов. Кон відмовився від своїх тверджень, але не зовсім чітко, тим то чимала частина механістичної спадщини тяжить над ним і досі.

[4] *И. Дашковский.* „Абстрактный труд и экономические категории Маркса". Журнал „Под знаменем марксизма", № 6 за 1926 р., стор. 203.

ності зводять складну історично-суспільну якість, властиву тільки товаровому суспільству, до механічної роботи індивіда в першому-ліпшому суспільстві. Проте ми знаємо, що характеристика абстрактної праці зовсім не вичерпується визначенням її як фізіологічної затрати, бо фізіологічно-однорідні затрати загальної робочої сили лише в товаровому суспільстві набирають суспільної значеності, служать виразом специфічно-суспільної форми праці в останній.

До чого приводить механістичне перекручування категорії абстрактної праці?

Воно приводить, поперше, до заперечування історично-обмеженої двоїстости праці, що продукує товари, а значить, і до заперечування суперечностей товарового суспільства, що зумовлюють цю двоїстість. Тим то невипадково, як ми переконаємося далі, механісти не ставлять за своє завдання вивчити суперечності капіталізму як основи його руху й загибелі, а, навпаки, прагнуть „установити" закони „рівноваги", „регулювання" капіталізму, інакше сказати — закони його „збереження".

Подруге, воно приводить до заперечування історичности категорій вартости як форми абстрактної праці, а значить, і історичности товару, що означає спроби „увічнити" капіталізм.

А ті з механістів, що вважають вартість за історичну категорію (тов. Кон та інші), виявляють тільки своє нерозуміння взаємопройняття форми і змісту і тим самим свою непослідовність у формулюванні історичности вартости. Вартість „проголошують" за суспільно-історичну форму абстрактної праці, отже, за таку, що розвивається, рухому форму, а зміст — абстрактну працю — за незмінний, натуралістичний субстрат. Форма і зміст у механістів відірвані одне від одного, зовсім чужі й байдужі одне до одного, форма „приклеєна" до „вічного" змісту. Замість „боротьби змісту з формою і навпаки, скидання форми, перероблення змісту"[1] як єдино правильного співвідношення їх у механістів ми маємо „мирне" співжиття форми і змісту і ніяк не поясненне (у непослідовних механістів щодо історичности вартости) „чудесне" „перевдягання" незмінного змісту в різні форми на різних стадіях розвитку суспільства.

З такого розуміння співвідношення форми і змісту природно випливає твердження Фінн-Єнотаєвського про те, що „вартість товару... існує не тільки в товаровому світі, а і в натуральному, і що в *товаровому* суспільстві вона набирає лише форми мінової вартости".[2] Ясно, що раз вартість „вічна", то „вічна" і самозростальна вартість — капітал, а значить, „вічний" і капіталізм; отже, соціялізм науково „не угрунтований". А що його все ж таки будують в СРСР, то його (соціялізм) треба знищити як „попсований капіталізм" шляхом інтервенції, забезпечивши тим розвиток нормальному капіталізмові в СРСР на основі „вічних, природних" законів. Від механістичного перекручування абстрактної праці і вартости, що приводить до апологетичного наслід-

---

[1] IX Ленінська збірка, стор. 277.

[2] *Ф. Енотаевский.* „Социалистическое хозяйство", кн. III, 1929 р., стор. 39

ку, як бачимо, відкривається шлях для перекручування соціялістичних закономірностей розвитку СРСР, шлях заперечування їх, шлях для „виправдання" інтервенціоністської практики проти СРСР. Цілком ясно, що своїм натуралістичним, неісторичним трактуванням абстрактної праці і вартости механісти намагаються „перевернути" всю систему марксистсько-ленінської теорії капіталізму, що будується й розвивається на основі теорії вартости саме як суспільної категорії, бож економічна теорія має справу з суспільними відносинами продукції. Механістичний ревізіонізм пориває з марксизмом-ленінізмом і в теорії і на практиці.

§ 2. Критика меншовицько-ідеалістичного ревізіонізму

До апологетики капіталізму й „виправдання" шкідницької практики в СРСР приводить, з другого боку, меншовицько-ідеалістична ревізія Марксового вчення, що її розпочали кілька десятиріч тому теоретики II Інтернаціоналу (Гільфердінґ, Реннер та інші), які нині відверто зрадили марксизм, і що свій послідовний вираз дістала в роботах меншовика-інтервента Рубіна, що стояв на чолі фронту ідеалістичної ревізії марксистсько-ленінської політичної економії в СРСР.

Ще 1904 р. Гільфердінґ писав: „Протилежність визначень товару як споживної вартости й вартости — це лише суперечність способів розгляду".[1] Таке суб'єктивно-ідеалістичне тлумачення двоїстої природи товару, ігнорування її реальної об'єктивности означає в суті відмову від викривання суперечностей товарово-капіталістичного суспільства, вилущує революційний зміст матеріялістичної діялектики.

І це недивно, бо для ідеаліста-ревізіоніста пізнання капіталізму методою матеріялістичної діялектики є „не в змальовуванні (?! — *І. Г.*) реальних клясових суперечностей"... а у виконанні його „специфічної логічної ролі в способі утворення і викладу логічних понять".[2] І от, слідуючи своєму ідеалістичному розумінню діялектики, ревізіоністи вивчають „не *процес* продукції, а насамперед ту суспільну форму, якої набирає процес продукції",[3] інакше сказати, пустопорожньої мислительної „суспільної", беззмістовної форми, відірваної від матеріяльного процесу продукції. З крайньою виразністю це змалював і уґрунтував Рубін у трактуванні абстрактної праці. Рубін не згоден з тим, що у визначення абстрактної праці входить момент фізіологічної затрати робочої сили; він вважає, що „*ця* затрата фізіологічної енергії лишається саме передумовою, а не об'єктом нашого дослідження...", а тому „*цю* передумову економічного дослідження не можна перетворювати в її об'єкт".[4] Для

[1] *Гильфердинг.* „Бем-Баверк как критик Маркса", стор. 13, вид. 1923 р.

[2] *Р. Гильфердинг.* „Исторические предпосылки политической экономии Маркса". Збірка „Основы проблемы политической экономии", стор. 177, вид. 1925 р.

[3] *Гильфердинг.* „Постановка проблемы политэкономии у Маркса". Там же, стор. 79.

[4] *Рубин.* „Очерки по теории стоимости Маркса", 3 вид., стор. 151.

рубінщини „абстрактну працю, що створює вартість, треба розуміти як категорію соціяльну, в якій ми не знайдемо ані атома матерії".[1] Те, що тоді праця, позбавлена матеріяльности, перетворюється з реального процесу в якийсь абсурд, у „працю без праці" — анічогісінько рубінців не бентежить. Ця „абсурдність" має для ідеалістів свій притаманний сенс і призначення.

Перетворюючи абстрактну працю як вміст вартости у беззмістовну, мислительну категорію, рубінці перетворюють і саму вартість як форму у нематеріяльну логічну категорію. Отже, і капітал, і додаткова вартість, а значить, і капіталістична експлуатація „по-доброму" перетворюються в логічні категорії, які, мовляв, жодних реальних суперечностей не відображають. Такий послідовний висновок із суб'єктивістично-ідеалістичного розуміння матеріялістичної діялектики.

Але що ж у рубінців становить зміст абстрактної праці? Абстрактна праця у рубінців є „процес знеособлення або урівнання праці... Урівнання відбувається (але тільки мислівно й попередньо) ще в процесі безпосередньої продукції до акту обміну, але тільки через *посередництво* процесу обміну".[2] Таким чином ми довідуємося, що абстрактна праця зовсім не є матеріяльний процес, а мислівний „процес урівнання", та й то народжується він лише в наслідок обміну. Цей висновок, трохи завуальований у поданій цитаті, чітко зформулював Рубін у другому виданні „Очерков", де він твердив, що абстрактна праця постає в наслідок обміну... народжується тільки в обміні... з'являється тільки в *дійсному акті ринкового обміну*".[3]

Отже Рубін твердить, що вартість, а значить, і додаткова вартість створюються в обміні. Рубін і рубінці ігнорують, звичайно, те, що свого часу ще Маркс розгромив вульгарних економістів, що приписували обмінові невластиве йому значіння. Критикуючи одного з попередників рубінщини на ціле століття — Гарнье, Маркс дошкульно зауважує: „Пан обмін фіксує й визначає щось таке, що вже існувало... Обмін фіксує у власному розумінні цього слова вартість, що вже до нього існувала, подібно як силомір фіксує й визначає, але не створює сили моїх м'язів... У такому разі вартість створюється не обміном".[4]

Вартість створюється, як ми знаємо, у продукції, виявляючись лише в обміні у формі мінової вартости або у формі її грошового виразу — ціни. „Вартість товарів виявляється в їхніх цінах раніш, ніж вони ідуть в обіг; отже вона є передумова обігу, а не його наслідок".[5] „Процес обміну дає товарові, перетворюваному ним у гроші, не вартість, а лише специфічну форму вартости".[6]

Ці Рубінові твердження мають за свою основу так звану „мінову концепцію" в політичній економії — теоретичну зброю

---

[1] *Рубин.* „Очерки по теории стоимости Маркса", 3 вид., стор. 149 — 150.
[2] Там же, стор. 158.
[3] Там же, стор. 103.
[4] *К. Маркс.* „Теорії додаткової вартости", т. I, стор. 204.
[5] *К. Маркс.* „Теорії додаткової вартости", т. II, ч. 1, стор. 132.
[6] Там же, стор. 38.

міжнароднього соціял-фашизму. На всіх засадах „мінової концепції“ ми зможемо спинитися вичерпливо лише в ряді дальших тем. У даному зв'язку важливо підкреслити ось що. Теоретики II Інтернаціоналу протиставляють Марксовій тезі про примат продукції над обміном, розподілом і споживанням, тезі про те, що „обмін, споживання й розподіл продуктів... не мають панівного значіння“ (*Маркс*),— твердження про примат обміну. „Процес обігу,— пише проводир австрійських соціял-фашистів Реннер,— не тільки характеристичний, а й вирішальний момент капіталістичного способу продукції“.

На основі „мінової концепції“ соціял-фашизм будує свою програму „мирного вростання капіталізму в соціялізм“, „соціялізації через обіг“, відмовлення від диктатури пролетаріяту тощо.

Стверджуючи, що обмін — „творець“ вартости, отже і додаткової вартости, міжнародній меншовізм і його загін в СРСР — рубінці — явно заперечують капіталістичну експлуатацію, клясові суперечності між працею й капіталом Випинаючи на передній плян ролю обміну, ринку, меншовізм тим самим висуває і відносини членів капіталістичного суспільства на ринку як основні вирішальні продукційні відносини капіталізму. „З числа продукційних відносин людей,— пише Рубін,— Маркс виділяє осібну групу, що характеризує нинішнє товарово-капіталістичне господарство, а саме — *продукційні відносини обміну між товаровласниками* (і „клясові“ продукційні відносини між капіталістами та робітниками, капіталістами й землевласниками, що виростають на цьому ґрунті). Саме цей тип продукційних відносин людей... і становить об'єкт політичної економії“.[1] З цього цілком ясно випливає, що про жодний клясовий антагонізм за капіталізму й мови бути не може, та й взагалі жодних кляс за капіталізму нема (не випадково слово „клясові“ взято у Рубіна в лапки).

Раз основне відношення є відношення товаровласників на ринку, де вони виступають як рівноправні, незалежні особи, то звідки ж справді взятися експлуатації? У кращому разі продукційні відносини капіталістів, робітників і землевласників, відносини, „що виростають для обміну“, можуть лише свідчити про непримиренність їхніх інтересів як товаровласників, а зовсім не про ворожі непримиренні відносини, що базуються на експлуатації. Одні хочуть дорожче продати, дешевше купити, інші — навпаки, але такі суперечності не загрожують адже основам капіталізму, що зберегти їх так заінтересований міжнародній соціял-фашизм.

Із цих тверджень випливає послідовна проповідь соціял-фашизмом „гармонізації“ капіталізму, „співробітництва кляс“, „клясового миру“ та іншої отрути, що її пропонують робітничій клясі, щоб відхилити її від пролетарської революції, від боротьби за свою диктатуру.

Боротьба проти механістичної та ідеалістичної ревізії марксизму-ленінізму має сугубо важливе значіння, бо „як механі-

[1] *И. Рубин.* „Современные экономисты на Западе“, стор. 188 – 189.

стична, так і ідеалістична концепція у питаннях теоретичної економії, хоч вони здаються протилежні, живляться з одного джерела. Обидві сягають своїм корінням до неокантіянства — офіціяльної ідеології міжнароднього меншовізму; обидві однаково ворожі марксизмові".[1]

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Загальна характеристика товарової форми в СРСР

Перекручене розуміння ролі ринку, обміну в економіці капіталізму, яке базується на „міновій концепції", неминуче призводить до перекручення суті мінових зв'язків, природи продуктів в економіці СРСР.

Раз не „визначена [форма] продукції зумовлює... визначені [форми] споживання, розподілу, обміну й *визначені відносини цих різних моментів одного до одного*",[2] а згідно з „міновою концепцією" — навпаки: відносини обміну визначають відносини продукції, — то досить констатувати в економіці СРСР відносини обміну, щоб „вивести" з них категорії капіталізму — вартість, додаткову вартість тощо. Меншовики-інтервенти, — Рубін, Фінн-Єнотаєвський та інші — проклямували ці ідеї у більш чи менш замаскованій формі, а їхні закордонні колеги з II Інтернаціоналу зовсім одверто проголошують нашу систему господарства за „попсований капіталізм", заперечують соціялістичний характер продукційних відносин у державних і колгоспних підприємствах, сукупно з контрреволюційним троцькізмом проголошують державно-капіталістичний характер наших послідовно-соціялістичних підприємств тощо.[3]

Мета наклепницьких вигадок, що їх фабрикують нинішній соціял-фашизм і його передовий загін — троцькізм на замовлення світового капіталу, цілком ясна: підготувати „священну" війну „прогресивного" капіталізму проти „варварського, більшовицького февдалізму, держкапіталізму" тощо.

Ми виходимо з принципіяльної ріжниці між нашою системою, що з її характеристикою вже обізналися в попередніх частинах книжки, і капіталістичною, з переважання на данім

---

[1] Примітка редакції „Большевика" до статті Мілютіна і Боріліна „К разногласиям в политической экономии", стор. 61 у № 2 за 1930 р.

[2] *К. Маркс.* „К критике политической экономии", стор. 31, вид. 1932 р.

[3] А. Кавтський у своєму паскудному пасквілі „Більшовізм у безвиході" добалакався навіть до... ототожнювання робітничої кляси з февдальним дворянством, наших державних підприємств — з февдальними помістями.

„Наймані робітники, — пише цей соціял-інтервент, — є в радянській Росії свого роду дворянство, шляхта... Наймана праця стала в радянській Росії упривілейованою професією, що її учасники, подібно до кожної упривілейованої верстви, охороняють свої привілеї тим, що закривають стороннім доступ у своє середовище... Там, — пише Кавтський про радгоспи, — де такі господарства створено, їх провадять головно примусовою працею, і вони є не рух уперед, а назадний рух до старого панщанного або плянтаційного господарства, з тією тільки ріжницею, що радянські панські маєтки є у володінні не родин військового дворянства, а комуністичних клік, що набули дворянства в громадянській війні" (цитовано за журналом „Большевик", № 4 за 1931 р., стор. 85 — 89).

етапі соціялістичних продукційних відносин у нашій економіці, що зумовлює принципіяльно інший зміст мінових зв'язків і природи товарової форми порівняно з капіталістичною системою продукції. Отже, і нашу аналізу ми повинні провадити, виходячи з протилежности цих двох систем — СРСР і капіталізму.

В умовах капіталізму за товаровою формою ховаються різні клясові продукційні відносини. На ринку виступають і прості рівноправні товаропродуценти, що продають і купують один у одного товари, випродуковані за допомогою власних засобів продукції особистою працею, і капіталісти як власники товарів, випродукованих на їхніх підприємствах за допомогою найманої праці пролетаріяту, виступають і робітники як власники єдиного товару — робочої сили, основи їхнього існування. *Єдина* товарова форма в умовах капіталізму заховує різний клясовий характер відносин осіб, що виступають в обміні. Існування товарової форми зумовлено роздрібненням суспільної продукції між приватними, незалежними товаропродуцентами, що продукують на свій риск і страх. Вона виражає в умовах простої товарової продукції суперечність між приватним і суспільним характером праці, що переростає за капіталізму в суперечність між суспільним характером продукції і приватним капіталістичним привласненням.

Отже, коли гола абстрактна аналіза мінових актів, товарової форми, не зважаючи на клясовий зміст, недопустима щодо капіталізму, то тим менше вона допустима щодо СРСР як системи, переходової від капіталізму до комунізму.

Про товарову форму в СРСР у політико-економічному значінні слова можна казати лише умовно, бо вона зовсім окрема, специфічна категорія. Справді: які продукційні відносини в СРСР репрезентує зовнішньотоварова форма, які соціяльно-економічні уклади ховаються за міновими актами в радянському товарообігу? Виходячи з трьох основних укладів у нашій економіці (звичайно, зваживши безперервну зміну їхнього співвідношення на користь соціялізмові): соціялістичного, дрібнотоварового й капіталістичного,— ми констатуємо такий зміст мінових актів. У мінових зв'язках виявлялись і виявляються: відносини між соціялістичними підприємствами, відносини між соціялістичними і дрібнотоваровими підприємствами, а на початку непу і приватнокапіталістичними елементами; продаж товарів соціялістичними підприємствами робітникам, службовцям; мінові зв'язки дрібнотоварових підприємств (селяни, кустарі) між собою і приватнокапіталістичними підприємствами, останніх одного з одним, і, нарешті, робітників і службовців з власниками дрібнотоварових і капіталістичних підприємств. Ці мінові оборудки мають різний характер, базуються на різних принципах. Скажімо, купівля-продаж між підприємствами послідовно-соціялістичного типу базується на пляновому замовленні, пляновому постачанні, при чому насамперед задовольняються провідні галузі й підприємства важкої індустрії, ударні будівлі тощо; купівля-продаж між державними й колгоспними підприємствами відбувається на основі контрактації; постачання

засоб'в продукції колгоспам, обслуговуваним МТС, відмінне від постачання необслуговуваним; оборудки між держпромисловістю й споживчою кооперацією базуються на генеральних договорах, між споживчою кооперацією і колгоспами — на основі місцевих договорів, а всі перелічені види оборудок становлять основний зміст радянської торгівлі. Отже, в наших у овах за мінновими зв'язками ховаються як принципіяльно інші клясові відносини, невідомі капіталізмові, так і відносини, властиві капіталізмові, але вже такі, що змінили свою природу, не кажучи про зменшення їхньої питомої ваги.

Ввесь розвиток нашої економіки означає неухильну поширену репродукцію соціялістичних продуктивних сил і продукційних відносин як шляхом зростання й реконструкції підприємств послідовно-соціялістичного типу, так і соціялістичним перероблюванням дрібнотоварових господарств (селяни, кустарі) у боротьбі з капіталістичними елементами — обмеженням їх, витисненням, а потім і ліквідацією. Наша економіка характеризується чимдалі міцнішою ролею плянової засади в ній; плян із провідної сили на початку непу тепер є вже панівна і переважна сила в економіці всієї країни. Цей розвиток плянової засади природно охоплює і товарообіг, в якому позицій пляну досягнено в наслідок безупинної клясової боротьби на ринку радянської торгівлі проти приватного, посередницького, спекулятивного товарообігу.

І тепер радянський товарообіг став абсолютно переважним, охоплюючи понад 90% загальної суми мінових оборудок, відзеркалюючи абсолютну перевагу соціялізму в усій економіці, доводячи, що проблему „хто — кого" вже розв'язано на користь соціялізмові.

Радянський товарообіг відзеркалює отже у своєму розвитку зміни в русі СРСР до завершеного соціялізму, процеси перетворення суспільної праці в працю цілком безпосередньо усуспільнену. В умовах розгорненого соціялізму цілковите усуспільнення праці має за передумову безпосереднє плянування й розподіл засобів продукції, праці, безпосередній облік і контроль праці в одиницях робочого часу, розподіл засобів споживання в натуральній формі відповідно до кількости й якости затраченої праці (у межах першої фази комунізму). „Безпосередня суспільна продукція, як і прямий розподіл, виключає всякий товаровий обмін".[1]

В умовах розгорненого соціялістичного суспільства товар перетворюється в „продукт, що йде на суспільне споживання не через ринок".[2]

Проте на данім етапі ми лише в початковому періоді соціялізму і разом з тим на останній стадії непу, завершивши будування *фундаменту* соціялістичної економіки. У соціялістичному секторі у нас зліквідовано суперечність між суспільним характером продукції і приватним привласненням, а значить, і суперечність між приватним і суспільним характером праці;

---

[1] *Ф. Энгельс.* „Анти-Дюринг", стор. 295.
[2] XI Ленінська збірка, стор. 388.

проте навіть у підприємствах послідовно-соціялістичного типу праця ще не цілком безпосередньо усуспільнена, бож плянова організованість праці не дійшла в своєму розвитку пот ібних меж і не має ще всіх доконечних організаційно-технічних передумов для безпосереднього обліку й контролю; ясно, що ще більшою мірою це стосується до колгоспів, адже в основній їхній формі на данім етапі — сільськогосподарській артілі — члени колгоспу мають ще деяку частку неусуспільнених засобів продукції. Ясно, що усуспільнення праці нема ще в мільйонах дрібнотоварових господарств, які ще є в нашій економіці, хоч у дрібнотоваровому секторі двоїстий характер праці вже й підірвано, бо системою ряду підойм, що з них найважливіша *контрактація*, цей сектор включено в систему планового регулювання і впливу соціялістичної держави. Соціялістична держава фіксує наперед відомі частки приватної праці як безпосередньо суспільної директивами про її застосування у тій чи тій галузі, про виготовлення певних видів продукції, постачаючи засоби продукції, визначаючи наперед ціни, гарантуючи збут продукції. Звідси випливає, що навіть у дрібнотоваровому секторі продукт праці дрібних продуцентів втрачає чималою мірою характер товару в політико-економічному значінні. Щождо соціялістичного сектора, то продукти його не мають ще, на підставі сказаного, форми, в повідної розгорненому соціялістичному суспільству, але водночас „державний продукт — продукт соціялістичної фабрики, обмінюваний на селянське харчування, не є товар у політико-економічному розумінні, у всякому разі не тільки товар, вже не товар, перестає бути товаром“ [1]; тим більше це стосується до „продукту соціялістичної фабрики“, обмінюваного не на „селянське харчування“, а на продукти тієї ж соціялістичної фабрики: скажімо, вугілля, що йде з Донбасу на машинобудівний завод, і машини того заводу, що йдуть у вугільну промисловість.

Цілком зрозуміло, що між товаровою формою продукту дрібних продуцентів і елементами товарової форми продуктів соціялістичного сектора, які ще лишилися, є глибока ріжниця, зумовлювана насамперед відмінностями в характері праці лінією усуспільнення її, в ступені її плянування і обліку. Зв'язок між нашими державними підприємствами дано наперед усім устроєм соціялістичних продукційних відносин і зовсім не потребує суспільного визнання його через випродуковані на них продукти. А в дрібнотоваровому секторі окрем продуценти все ще мусять вдаватися по допомогу продуктів своєї праці, до обміну лишками їх для самоствердження як членів нашої суспільної системи. Але оскільки наша економіка в своєму русі соціялістичним шляхом, не зважаючи на суперечливість і особливі форми боротьби її укладів, базується на єдності процесів поширеної репродукції соціялістичних відносин у ній, оскільки вона в той же час ще не вийшла остаточно з переходового періоду, остільки вона мусить мати *єдині форми зв'язку* не тільки

[1] *Ленін.* Твори, т. XXVI, стор. 370.

між соціялістичним сектором і дрібнотоваровим, капіталістичним, але і всередині соціялістичного сектора, між його частками.

Така єдино можлива форма зв'язку, що відзеркалює двоїстість нашої економіки, і є товарово-грошова форма. Це блискуче розгорнув і уґрунтував тов. Сталін ще 1925 р. „Тов. Сокольників,— каже тов. Сталін,— не розуміє двоїстої природи непу, двоїстої природи торгівлі в нинішніх умовах боротьби соціялістичних елементів з елементами капіталістичними, він не розуміє діялектики розвитку в умовах диктатури пролетаріяту, в умовах переходового періоду, коли методи й зброю буржуазії використовують соціялістичні елементи, щоб перемогти й зліквідувати елементи капіталістичні. Річ зовсім не в тому, що торгівля й грошова система є методи „капіталістичної економіки". Річ у тому, що соціялістичні елементи нашого господарства, борючися проти елементів капіталістичних, опановують ці методи й зброю буржуазії, щоб перемогти капіталістичні елементи, що вони *успішно* використовують їх *проти* капіталізму, *успішно* використовують їх, щоб побудувати соціялістичний фундамент нашої економіки. Річ, отже, в тому, що завдяки діялектиці нашого розвитку функції і призначення цих інструментів буржуазії міняються принципіяльно, ґрунтовно, міняються на користь соціялізмові, на шкоду капіталізмові".[1]

Наявність цієї двоїстости в нашій економіці ще й на данім етапі зумовлює неминучість і на сьогодні товарово-грошової форми, радянської торгівлі, госпрозрахунку, „контролю карбованцем" тощо; крім того, товарово-грошова форма неминуча не тільки тому, що є ще індивідуальний сектор, неусуспільнена частина продукції членів колгоспів, але й тому, що соціялістичний сектор не має ще всіх потрібних організаційно-технічних передумов для натурального виразу й обліку праці, прямого його плянування, розподілу та контролю.

XVII всесоюзна партконференція особливо гостро підкреслила „небільшовицький характер „лівої" фрази про перехід до „продуктообміну", про „відмирання" грошей вже на нинішній стадії соціялістичного будівництва".

Буржуазні й меншовицькі економісти-шкідники типу Кондратьєва — Юровського, Громана — Базарова, заперечуючи соціялістичний характер нашої економіки й розцінюючи її як один із видів капіталізму, заперечували принципіяльно відмінну природу товарової форми в СРСР, ототожнювали її з товаровою формою в умовах капіталізму. Буржуазний реставратор Юровський, наприклад, писав: „Можливо, що клясифікаційним порядком не варт говорити, що товарово-капіталістичне господарство є остання форма товарового господарства, а треба поставити слідом за нею (виділивши з неї монополістичний підвид) товарово-соціялістичну форму".[2] З цих настанов і випливала шкідницько-реставраторська практика згаданих економістів.

---

[1] *Сталін.* „Питання лен'нізму", укр. вид. 1930 р., стор. 224.

[2] *Юровский.* „К проблеме плана и равновесия в советской хозяйственной системе". „Вестник финансов", № 12, 1926 р., стор 17.

До такого розуміння природи товарової форми і мінових зв'язків близький у суті і правий опортунізм.

Праві не розрізняють специфічно-відмінної природи нашої товарової форми, грошей, ринку від природи цих категорій в умовах капіталізму, а тому й не бачили, або, правильніше сказати, не побажали бачити іншого клясового змісту, клясової боротьби пролетаріяту проти капіталізму за використовування цих „капіталістичних метод" на користь соціялізмові, розрахованих на перемогу над капіталізмом. Звідси й випливала механістична постава питання у правих, що в соціялістичному секторі продукт не потребує товарової форми, але що, оскільки є „приватний" сектор, остільки неминуча в ньому типова капіталістична товарова форма й неминуче нав'язування її і соціялістичному секторові. Але тому що праві, базуючись на „теорії" самопливу, вважали, що дрібнотоваровий і капіталістичний сектор стихійно „врасте" в соціялізм, то, на їхню думку, не треба жодного втручання держави в ринкові процеси, товарово-грошова форма сама собою відмиратиме поступінно, в міру зростання процесів „усуспільнення" за „Бухаріновим кооперативним пляном". Не помічаючи двоїстої природи непу, клясової боротьби в нашій економіці і, зокрема, у сфері обміну, настанови правих у суті сходять до того, що вони „хочуть зліквідувати регулятивну ролю на ринку, хочуть „розкріпачити" ринок і відкрити таким способом еру нової волі торгівлі" (*Сталін*).

Економічний теоретик троцькізму Є. Преображенський, подібно до правих механістично трактуючи природу товарової форми в СРСР у своїй книжці „Новая экономика" (в державному секторі продукт без жодної форми, у приватнокапіталістичному продукт має типову капіталістичну форму), робив звідси відповідно до лінії троцькізму протилежні правим висновки про ліквідацію в суті товарово-грошової форми зв'язку своїми пропозиціями „пожерти" дрібнотоваровий сектор і „зліквідувати" капіталістичні елементи ще на відбудовній стадії непу. Ясно, що таке механістичне розуміння категорій нашої економіки в сполученні з троцькістською політикою в наслідок могло породити тільки авантурницькі „рецепти" розвитку нашого господарства, привести його до неминучої загибелі. Надхами троцькізму є „лівацькі" настанови на данім етапі, засуджені, як уже сказано, XVII партконференцією.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Кількісна характеристика праці, що створює вартість (величина вартости)

§ 1. Праця суспільно-потрібна і праця індивідуальна

Попередньою аналізою ми визначили якісну характеристику праці, що створює вартості, як праці абстрактної. Абстрактна праця як основа „субстанції вартости" (*Маркс*) зв'язує в товаровому суспільстві окремих товаропродуцентів в єдиний суціль-

ний суспільний організм. Але для повної характеристики цього зв'язку недосить з'ясувати тільки якісний бік праці, що його формує, бо від кожного продуцента товарів треба не тільки затрати праці як загальноабстрактної, а й затрати певних кількостей цієї праці. „Знають усі, — пише Маркс, — що для відповідних різним масам потреб має продуктів доконечні різні й кількісно-визначені маси суспільної сукупної праці". [1]

Кожне явище має якісний і кількісний бік: явище як певна якість завжди зв'язане, зумовлене певною кількістю, і навпаки, — всяка реальна кількість зумовлена тією чи тією якістю. Отже праця, що створює вартість, для повної своєї характеристики, крім свого якісного визначення як абстрактної праці, потребує ще кількісного визначення, а вартість — додаткового кількісного визначення її величини. Ясно, що кількісна зумовленість вартости товару як форми абстрактної праці залежить від кількости праці, затраченої на продукування товару.

Чим же виміряють величину вартости, що прийнято за одиницю виміру абстрактної праці цієї „субстанції, що створює вартість"? Механісти, трактуючи абстрактну працю як біологічну категорію, як затрату фізіологічної енергії, цілком послідовно пропонують виміряти абстрактну працю, а значить, і вартість, енергетичними одиницями (кальоріями, ергами, кілограмометрами). Проте таку сугубо суспільну категорію, як абстрактну працю, не можна виміряти природними одиницями міри, а тільки суспільними, бо в наслідок такого виміру ми матимемо лише фізичну величину, без жодної соціяльної значеності. „Я гадаю, — писав Енгельс до Маркса, — що виразити економічне відношення у фізичних мірах просто неможливо". [2] А в іншому місці він ще гостріше підкреслює цю думку: „Здається, деякі вчені не від того, щоб перенести термодинамічну категорію роботи назад у політичну економію, як це зроблено в дарвінівській боротьбі за існування, — при чому в підсумку була б тільки нісенітниця. Хай спробують висловити якунебудь skiled labour (кваліфіковану роботу) в кілограмометрах і спробують визначити на підставі цього заробітну плату". [3] Суспільна праця може вимірятися тільки суспільною мірою — саме робочим часом. „Кількість самої праці (абстрактної. *І. Г.*) виміряється її тривалістю, робочим часом, а робочий час знаходить і собі міру у визначених частках часу, які є година, день тощо" (*Маркс*). Отже величина вартости випродукованого товару визначається кількістю годин абстрактної праці, що її затратив продуцент. Тут же постає таке питання: припустімо, що якийнебудь товаропродуцент лінивіший за інших, менш вправний, менш спритний, має гіршу меткість і навички, працює менш досконалими інструментами, на сировині гіршої якости; цілком ясно, що виготовлення одиниці товару потребуватиме у нього більше робочого часу, ніж у інших, що працюють швидше, краще, в кращих умовах.

---

[1] *К. Маркс.* „Лист до Кугельмана" з 11 липня 1868 р.
[2] *Ф. Енгельс.* Лист до Маркса з 19 грудня 1882 р.
[3] *Ф. Энгельс.* „Диалектика природы", стор. 46.

Чи означає це, що величина вартости товару, що його виготував наш продуцент протягом робочого дня, яку суспільство визначить стихійно на ринку і винагородить його шляхом обміну у вартостях інших товарів, збігається саме з кількістю робочого часу, що він витратив?

Ні, не означає, бо незалежно від умов продукції окремих екземплярів товарів, всі вони в процесі обміну виступають як носії однакової кількости вартости, тобто як представники суспільної вартости, а кількість кожної індивідуальної праці виступає лише як *пересічна* кількість абстрактної праці, *потрібної* на продукування даного роду товарів. Яка ж ця пересічна кількість абстрактної суспільно-доконечної праці? Це є затрата праці протягом робочого часу, що є „потрібний на те, щоб виготовити якусь споживну вартість при даних суспільно-нормальних умовах продукції і суспільно-пересічному ступені вмілости та інтенсивности праці. Наприклад, в Англії після заведення парового ткацького верстата, щоб перетворити певну кількість пряжі в тканину, досить було, може, вдвоє менше праці, ніж раніш. Англійський ручний ткач на ділі потребував на це перетворення того самого робочого часу, що й раніш, але продукт його індивідуальної робочої години репрезентує тепер лише половину суспільної робочої години, і через це його вартість зменшилась удвоє проти колишньої.

Отже, величина вартости якоїсь споживної вартости визначається лише кількістю суспільно-доконечної праці або кількістю робочого часу, суспільно-доконечного, щоб виготовити її. Кожен поодинокий товар вважається тут взагалі за пересічний екземпляр свого роду. Тим то всі товари, які містять у собі однакову кількість праці, або які можна виготовити протягом однакового робочого часу, мають однакову величину вартости".[1]

З другого боку, величина вартости якого завгодно екземпляра товару визначається кількістю суспільно-потрібної праці для випродукування товару в нинішніх *даних* умовах суспільної продукції. Якщо, припустімо, на ринок викинули партію товарів (бавовни), випродуковану якийсь час тому (залежалися товари з будь-яких причин), при чому в умовах тодішнього продукування бавовни, щоб випродукувати одиницю товару, треба було, скажімо, дві години суспільно-потрібного робочого часу, а в нинішніх умовах тільки півтори години, то однаково (коли збігається й однаковий попит та подання) кожен екземпляр товару, що залежався, розцінюватиметься лише в півтори години. „Хоч вартість товару, щоправда, визначається кількістю уміщеної в в ньому праці, проте визначення самої цієї кількости має суспільний характер. Коли зміниться робочий час, суспільно-потрібний на продукування товару, а та сама кількість бавовни, наприклад, за несприятливого врожаю має в собі більшу кількість праці, ніж за сприятливого", то це відбивається на старому товарі, що його завжди вважається лише за окремий екземпляр свого роду, і його вартість вимірюють раз-у-раз

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 6.

суспільно-потрібною працею, отже, теж працею, раз-у-раз потрібною серед сучасних суспільних обставин.

Кількість праці, що зумовлює вартість окремого екземпляра товару, набирає своєї специфічної визначеності у вигляді праці суспільно-потрібної. Це випливає з відомого нам твердження, що суспільство розцінює за спиною продуцентів, стихійним шляхом, через обмін товарів, кожну індивідуальну робочу силу лише як пересічний екземпляр загальної робочої сили й лише як такий (пересічний екземпляр), отже сплачує затрату індивідуальної робочої сили. „Всю робочу силу суспільства беруть тут за одну й ту саму людську робочу силу, хоч вона й складається з безлічі індивідуальних робочих сил" (*Маркс*).

Тепер ми можемо виточнити характеристику категорії праці, що становить зміст вартости. Абстрактна праця як якісна характеристика змісту вартости в своїй кількісній визначеності стає працею суспільно-потрібною, отже *соціяльним змістом вартости є праця загальноабстрактна, суспільно-потрібна.*

Як єдність якости і кількости абстрактна суспільно-потрібна праця стає мірою вартости. Як внутрішня міра вартости (відмінно від грошей, що, як побачимо, є зовнішня її міра), праця абстрактна, суспільно-потрібна є причина вартости і тому виступає як *іманентна міра вартости.* „Гроші як міра вартости — лише доконечна форма вияву іманентної (властивої) товарам міри вартости, робочого часу" (*Маркс*). Критикуючи буржуазного економіста Бейлі, Маркс зазначає: „Він гадає, що є нібито різниця між працею як причиною й працею як мірилом, взагалі між *причиною* і *мірилом* вартости. „Причина" вартости є суть вартости і тому також її іманентне мірило"[1]. Процес перетворення приватної праці окремих товаропродуцентів у суспільну працю є, отже, процес перетворення індивідуальної конкретної праці у загальноабстрактну, суспільно-потрібну, — це два боки процесу, один від одного невід'ємні.

§ 2. Продуктивність праці, її інтенсивність і величина вартости

Ми дійшли висновку, що величина вартости товарів вимірюється кількістю робочого часу як її іманентною мірою, визначається кількістю абстрактної суспільно-потрібної праці, що є в кожному екземплярі товару, незалежно від індивідуальних умов і часу його виготовлення. Величина вартости прямо пропорційна кількості праці, що є в товарі, або, інакше сказати, що більший суспільно-потрібний робочий час, витрачений на виготовлення одиниці товару, то більша величина його вартости, і навпаки.

Спинімося тепер на залежності між зміною кількісної сторони вартости і рухом продуктивних сил у товаровому суспільстві. Зміни в суспільних продуктивних силах, у матеріяльному процесі продукування мають своє реальне здійснення у зміні продуктивної сили праці або продуктивности праці (а це в суті одне й те саме).

[1] *К. Маркс.* „Теорії додаткової вартости", т. III, стор. 137 — 138.

„Продуктивна сила праці визначається різноманітними обставинами, між іншим, пересічним ступенем вмілости робітників, ступенем розвитку науки та її технологічного застосування, суспільною комбінацією процесу продукування, обсягом і дієздатністю засобів продукції та природними умовами. Наприклад, однакова кількість праці в сприятливий рік виражається у восьми четвериках пшениці, а в несприятливий — тільки в чотирьох. Однакова кількість праці дає більше металю в багатих, ніж у бідних копальнях і т. ін.“. [1]

Різний напрям у зміні кожного з перелічених чинників може в їхньому загальному поєднанні, комбінації або не відбитися зовсім на зміні продуктивности праці, або спричинити збільшення чи зменшення її. Що сприятливіше складається для продукування поєднання згаданих факторів, то, отже, треба менше робочого часу для випродукування якогонебудь товару, і навпаки. Отже, що більша продуктивність суспільної праці, то меншої кількости суспільно-потрібної праці треба для виготовлення одиниці товару, і навпаки, або, інакше сказати, величини вартости одиниці товару зворотно-пропорційні суспільній продуктивності праці. Коли, наприклад, у будь-якій галузі продукції поліпшала техніка в основній масі підприємств, що постачають вирішальну частину товарів на ринок, у зв'язку з будь-яким винаходом, заведенням нових машин, кращою організацією продукції тощо, то змінені пересічні умови продукції приведуть безперечно до того, що протягом того самого відтинку часу випустять більше товарів, а значить, на продукування окремого екземпляра витратять меншу кількість суспільно-потрібної праці. Ясно, що за незмінної інтенсивности праці вартість усієї маси не зміниться, буде однакова й після поліпшення техніки (бо ми умовилися, що кількість часу для продукування всієї маси товарів не змінилась), але зате вартість окремого екземпляра зменшилася зворотно-пропорційно до збільшення маси випродукованих товарів у наслідок збільшення продуктивности праці. Проілюструймо це.

Припустімо, що у взуттєвій промисловості для випродукування 100 пар чобіт у даних пересічних умовах техніки треба затратити праці 1.000 продуцентів протягом 10 годин; очевидно, що вартість чобіт дорівнюватиме $(1000 \times 10) = 10.000$ годин робочого часу, а в кожній парі чобіт зречевлено, отже, 10 годин суспільно-потрібного робочого часу. Припустімо тепер, що в наслідок підвищення техніки (за незмінної інтенсивности праці) ці 1.000 продуцентів виготовляють протягом 10 годин вже 1.250 пар чобіт. Вартість усієї маси лишилася незмінна — 10.000 годин, але зате вартість кожної пари в зв'язку зі збільшенням продуктивности праці зменшилась до 8 годин $\left(\frac{1000 \times 10}{1.250}\right)$.

Ми ввесь час застерігали незмінність інтенсивности праці, тобто ступінь напруженості робочої сили в процесі продукції, і не випадково. Зміни в інтенсивності праці понад або нижче за пересічно встановленої для даного періоду спричинюють зміни у

[1] *К. Маркс.* „Капітал“, т. I, стор. 6.

НАУК.-ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

величині вартости за певний відтинок часу в тому ж напрямі, тобто величина вартости прямо пропорційна зміні інтенсивности праці. „За незмінної кількости робочих годин інтенсивніший робочий день втілюється у вищій новоствореній вартості, бо ростуща інтенсивність праці має за передумову збільшену витрату праці протягом того самого проміжку часу".[1]

Із сказаного випливає недозволеність сплутувати категорії продуктивности праці і її інтенсивности. Продуктивність праці співвідносна конкретній праці, інтенсивність — праці абстрактній. Збільшення (зменшення) продуктивности праці протягом певного відтинку часу спричинює збільшення (зменшення) маси споживних вартостей, зовсім не зміняючи вартости, створеної за цей проміжок часу; а зміна інтенсивности, як сказано, спричинює прямо пропорційну зміну величини вартости, створеної за даний відтинок часу. „Через те, що продуктивна сила належить до конкретної корисної форми праці, вона, природно, не може вже більше торкатися праці, скоро тільки абстраговано від її конкретної корисної форми. Тому однакова праця дає в однаковий період часу завжди однакову величину вартости, хоч і як змінюватиметься продуктивна сила. Але вона дає в однаковий період часу різні кількості споживних вартостей — більше, коли продуктивна сила підвищується, і менше — коли вона падає".[2]

Проте треба зробити істотне застереження й доповнення до нашого трактування продуктивности праці і її впливу на зміну вартости товарів. Зміна продуктивности праці спричинює зміну суспільно-потрібного робочого часу на продукування одиниці товару лише в тому разі, коли вона поширюється на підприємства цілої галузі або принаймні на ті підприємства, що постачають вирішальну кількість товарів у даній галузі; інакше сказати, якщо ці зміни стають змінами *суспільної* продуктивности праці. Якщож збільшення (зменшення) продуктивности праці відбувається в одному або кількох підприємствах, що не охоплюють продукції вирішальної маси товарів, то це збільшення (зменшення) не відіб'ється на зміні кількости суспільно-потрібної праці для виготовлення одиниці товару, а значить, і на вартості її.[3]

Звідси випливає, що в товаровому суспільстві кількість індивідуальних трудових затрат, вкладених у продукування товарів даного роду, звичайно не збігається з суспільно-потрібною працею, що виявляється у величині вартости цих товарів. „Кожен окремий товар,— пише Маркс, — функціонує в даному разі лише

---

[1] Це розмежування, як виявиться далі, має істотне значіння, коли вивчатимемо процес продукування додаткової вартости. Для капіталізму, надто нинішнього, характеристичне зокрема збільшення норми і маси додаткової вартости не тільки (а тепер і не стільки) способом збільшення продуктивности праці коштом технічних факторів, скільки способом зверхнього натиску й примусу робітничої кляси розвивати максимальну інтенсивність праці за межі можливости нормально функціонівного людського організму.

[2] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 10.

[3] Ця обставина має надзвичайно велике значіння, як побачимо далі, коли вивчатимемо процес продукування відносної додаткової вартости, категорій ринкової вартости й ринкових цін товарів, диференціяльної земельної ренти.

як пересічний екземпляр свого роду". Це означає, що величина вартости одиниці товару дорівнює величині вартости всієї товарової маси, поділеної на число товарових одиниць. У цьому незбіганні закладено суперечність між товаропродуцентами, оскільки для окремих із них у зв'язку зі збільшенням їхньої продуктивности праці постає сприятлива змога привласнювати суспільну працю у вартісній формі, більше, ніж вони фактично витратили на продукування своїх екземплярів, і, навпаки,— для інших несприятливе становище — реалізувати менше усуспільненої праці за зниженої продуктивности її. Вже в цій суперечності в зародковій формі закладено можливість привласнювати чужу працю окремим товаропродуцентам Так, коли товаропродуцент А зміг за збільшення своєї продуктивної сили праці випродукувати товар протягом 8 годин, а вартість його дорівнює 10 годин суспільно-потрібного робочого часу, то, продаючи свій товар за вартість 10 годин, він привласнює 2 години суспільної праці (і навпаки).

Це незбігання властиве лише товаровому суспільству в наслідок історичности категорії суспільно-потрібної праці. Навпаки, в комуністичному суспільстві кількість суспільної праці збігатиметься з сумою індивідуальних трудових затрат, бо праця кожного продуцента виступає як безпосередня суспільна праця, і тому „неправдиве є твердження, що вартість продуктів (йдеться звичайно про умовний вираз суми індивідуально-трудових затрат. *І. Г.*) при заміні капіталістичної продукції асоціяцією лишилась би та сама".[1]

На аналізі категорії суспільно-потрібного робочого часу ми можемо ще раз переконатися неспроможности механістичного й ідеалістичного перекручено о розуміння праці, що створює вартість. Коли тлумачити її механістично, тільки як фізіологічну затрату робочої сили, і виміряти її у природно-біологічних або механічних одиницях, то жодної суспільно-потрібної праці ми не виявимо, зникне суперечність між індивідуальними й суспільно-потрібними затратами; отже, жодної вартости як загальнозначеної категорії не буде, і в кращому разі ми мали б стільки вартостей товарів, скільки окремих продуцентів їх виготовляло. У кожному разі ті механісти (А. Кон та інші), хто визнає існування суспільно-потрібної праці і водночас вважає за можливе виміряти величину вартости фізичними мірами, виявляють лише свою непослідовність, бо вони мусили б відмовитися зовсім від категорії суспільно-потрібної праці в аналізі величини вартости.

Для ідеалістів, рубінців насамперед, проблема величини вартости взагалі відпадає, бож не можна виміряти порожні нематеріяльні форми, як не можна звичайно визначити кількість об'єктивно неіснуючої рубінської „абстрактної праці". От чому Рубін, розуміючи неможливість у наших умовах одверто вигнати суспільно-потрібну працю з своїх економічних робіт, будує схеми, в яких суспільно-потрібна праця, величина

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. III, ч. 2, стор. 201.

вартости зовсім випали, а абстрактна праця сама собою є просто єдність якости й кількости праці, що створює вартість (див., наприклад, „Очерки" Рубіна, 3 вид., стор. 75—79, 134, 169—176, 242, де зокрема подано таку схему: продуктивність праці— абстрактна праця — вартість — розподіл суспільної праці; отож виходить, що зміни продуктивности праці спричинюють зміни не величини вартости, а самої вартости, суті її; як остання конкретно змінюється, що з нею відбувається — про це Рубін не каже й сказати не може, бо його твердження — цілковите безглуздя).

Але це ігнорування рубінщиною кількісної визначености вартости має своє апологетичне підґрунтя: адже без величини вартости не можна вивести ні величини додаткової вартости, ні норми експлуатації тощо, а це ставили за завдання рубінські „дослідження". У Рубіна, звичайно, можна знайти місця, де він вимушено ставить питання про кількісну визначеність вартости, але вони додані до „аналізи", не зв'язані з нею, чужі їй і служать для маскування антимарксистського тлумачення вартости.

§ 3. Праця складна й проста

Проте ми визначенням праці, що створює вартість, як абстрактної суспільно-потрібної праці не вичерпали цілком її характеристики. Справа в тому, що праця різних товаропродуцентів відрізняється, крім своєї конкретної форми (праця кравця, шевця тощо), крім ступеня інтенсивности, вмілости, ще й *складністю*. В межах однієї й тієї самої конкретної форми, однієї й тієї самої професії, щоб виконати різні роботи, треба різної виучки, підготови, або, як кажуть, кваліфікації; наприклад, праця інженера-будівника й праця мурувальника, однакові формою як праці будівників, не відмінні, скажімо, інтенсивністю, все таки відрізняються одна від одної ступенем квалфікованости або складности. Таким чином у конкретній дійсності ми розрізняємо роботи такі, що не потребують жодної підготови й виучки для виконання їх, залічуючи їх до категорії некваліфікованої, або простої праці, і такі, що потребують різною мірою попередньої підготови та виучки продуцентів, і залічуємо їх до категорії праці кваліфікованої, або складної. Коли розглядати ці дві категорії праці як конкретні види праці, то вони відрізняються якісно одна від одної (некваліфікована й кваліфікована праця), а коли взяти їх у формі абстрактної праці, вони позбуваються своїх якісних відмін і як затрати за рівні відтинки часу відрізняються одна від одної лише своєю величиною. „... Вартість товару репрезентує просто людську працю, затрату людської праці взагалі. Як у буржуазному суспільстві генерал або банкір відіграють велику, а проста людина, навпаки, дуже мізерну ролю, так само стоїть тут справа і з людською працею. Вона є затрата простої робочої сили, що її пересічно має в своєму тілесному організмі кожна звичайна людина без особливої підготови. *Проста пересічна праця*, хоч вона й змінює свій характер у різних країнах і в різні культурні епохи,

проте вона є визначена в кожному даному суспільстві. Складна праця — це тільки *піднесена до ступеня*, абож, краще, *помножена* проста праця, так що менша кількість складної праці дорівнює більшій кількості простої праці. Що таке зведення складної праці до простої відбувається постійно, це показує досвід. Один товар може бути продуктом якнайскладнішої праці, його *вартість* ставить його нарівні з продуктом простої праці, і тому саме вона репрезентує лише певну кількість простої праці". [1*]

Отже, тепер ми можемо виточнити наше розуміння одиниці виміру вартости. Вона виступає вже не взагалі як година абстрактної суспільно-потрібної праці, а як година простої абстрактної суспільно-потрібної праці. „За одиницю міри самої праці править пересічна проста праця, характер якої хоч і змінюється в різних країнах і за різних діб розвитку культури, але в даному суспільстві він є визначений" (*Маркс*).

Перейдімо тепер до розгляду причини створення складною працею в одиницю часу більшої вартости, ніж простою працею. Ми визначили кваліфіковану працю як наслідок спеціяльної підготови, навчання. Отже у вартість товару, створену одиницею складної праці, мусить бути включена й відповідна частка тієї праці, яку суспільство витратило з свого трудового запасу на утримання вчителів, на навчальні прилади тощо в процесі готування даної кваліфікованої робочої сили, а також частина робочого часу, що витрачає працівник на підвищення своєї кваліфікації як до вступу його у продукційний процес, так і протягом цього процесу. Якщо, наприклад, кваліфікований робітник протягом свого життя дає суспільству 50.000 годин праці і, крім того, суспільство витратило на його підготову до вступу в продукцію і в самому процесі продукції ще 20.000 годин (праця вчителів, навчальні прилади тощо) та сам працівник витратив 10.000 годин у процесі навчання, то у вартості товарів, що працівник випродукував протягом свого життя, зречевлено фактично 80.000 годин пересічної абстрактної суспільно-потрібної праці і тому кожна фактична година праці робітника є вже складна праця й дорівнює 1,6 години простої пересічної праці.

Ясно, що в умовах стихійного товарового суспільства не провадиться жодного пляномірного обліку суспільних затрат на готування та навчання робочої сили, тим то „різні пропорції, що в них різні роди праці зводяться на просту працю як на одиницю їхньої міри установлюються через суспільний процес за спиною продуцентів і тим то видаються їм даними традицією". [2]

Отже, додатковим включенням категорії складної праці ми збагачуємо якісно-кількісну характеристику праці, що створює

[1*] „Читач повинен мати на увазі, що тут мовиться не про заробітну плату або вартість, яку робітник дістає, наприклад, за один робочий день, а про вартість товарів, в якій його робочий день зречевлюється. Категорія заробітної плати взагалі ще не існує на цьому ступені нашого досліду". (*К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 9).

[2] Там же.

вартість, виточнюємо стихійну одиницю міри вартости в категорії простої абстрактної суспільно-потрібної праці.

Ця характеристика складної праці, що ми виклали відповідно до Марксових поглядів, а також пояснення причини створення складною працею більшої вартости за одиницю часу, підпала дуже чималим перекрученням: наприклад, у трактуваннях Богданова, Любімова, Гільфердінґа, Бауера та інших, що перекручують Марксову поставу питання. Тому що обізнатися майже з усіма цими трактуваннями можна тільки після того, як обізнатися з рядом проблем (теорія заробітної плати, репродукція), ми це в даному контексті обминаємо, а спинимося лише на механістичному перекручуванні Марксових поглядів у А. Богданова.

А. Богданов пояснює ріжницю між простою й складною працею різним ступенем інтенсивности праці, відводячи в суті від розв'язання даної проблеми. „Складніший вид праці,—пише він,— він відає більшому розміркові, простіший — меншому. Але, очевидно, організм розвиненіший при роботі витрачає за однаковий час більше трудової енергії, ніж менш розвинений. Тому працю складнішу треба розглядати як більшу витрату енергії порівняно з менш складною".[1]

Як бачимо, Богданов пробує звести суспільно-історичну категорію складної праці до енергетичної основи, підкреслюючи тим самим ще раз своє неісторичне розуміння вартости й праці, що її створює. Своїм трактуванням Богданов близький до буржуазного економіста, критика Маркса, Л. Буха, який твердить, що „праця простого робітника, як і праця розвиненішого робітника, є для нас зовсім тотожні процеси перетворення потенціяльної енергії спожитої їжі, невидиханого кисня в механічну роботу. Щоправда, праця робітників неоднакова своєю якістю: один робітник за одиницю часу продукує більше механічної роботи, а другий порівняно менше. Інакше, праця робітників різна своєю інтенсивністю".

Така інтерпретація проблеми редукції, зведення складної праці до простої, спростовується навіть з першого погляду практикою товарово-капіталістичного суспільства; коли, наприклад, взяти двох токарів різної кваліфікації — ви окої і низької, то навряд чи ми виявимо будь-яку ріжницю в кількості енергії, що вони витрачають. Швидше так, що менш кваліфікований токар затратить більше енергії, виконуючи грубішу роботу, маючи менше виучки, менше знаючи техніку справи, менше маючи кмітливости тощо. А тим часом ріжниця у вартості товарів, що вони створюють в одну одиницю часу, дуже помітна. Це саме стосується й до ріжниці між розумовою й фізичною працею у межах однієї і тієї ж галузі праці. Що й казати, висококваліфікована розумова праця (інженера тощо) спричинює менше відпливання енергії, ніж, скажімо, праця каталя, вибійника тощо, а проте двох думок про більшу складність розумової праці й бути не може. І методологічно і практично трактування Богда-

[1] *А. Богданов.* „Краткий курс экономической науки", стор. 64, вид. 1920 р.

нова—Буха не витримує критики; своїм трактуванням Богданов і Бух зводять вартість як історичну категорію до затрат енергії продуцентами, вирваними з суспільної продукції.

§ 4. Критика чисто кількісного трактування вартости

Наприкінці нашої аналізи кількісного боку вартости зробімо ще декілька критичних зауважень.

Як бачимо, правильне визначення вартости як форми специфічно суспільного характеру праці в товаровому суспільстві[1] зумовлюється пізнанням її в єдності якісної і кількісної характеристики. Аналізуючи відносини обміну товарів, ми показали, що обмінюваність товарів випливає не з природних властивостей речей, а з того, що вони як вартості є „кристалі спільної їм усім суспільної субстанції"—загальної абстрактної праці. Далі ми з'ясували, що визначені пропорції в обміні однієї кількости товарів на інші також не зумовлюються їхньою різною корисністю або придатністю до споживання, а тільки кількісним співвідношенням вміщеної в товарах вартости, тобто абстрактної, суспільно-потрібної праці.

Без аналізи вартости в єдності її субстанції (абстрактна праця) і величини (суспільно-потрібна, проста праця) ми не маємо змоги, отже, правильно зрозуміти її історично-минущий характер як специфічної форми суспільної праці.

Для буржуазної і псевдомарксистської політичної економії характеристичне ігнорування якісного боку вартости, обмеження її аналізи тільки кількісним боком, тобто щодо величини вартости. Навіть представники наукової буржуазної клясичної політичної економії,[2] що жили за доби ще нерозвинених клясових суперечностей між працею й капіталом, ігнорувавши якісний бік вартости, природно не могли правильно аналізувати і її кількісний бік.

Характеризуючи позиції клясичної політекономії в теорії вартости, Маркс писав: „Щождо вартости взагалі, то клясична політична економія ніде виразно або з ясною свідомістю не розрізняє праці, як вона виражається у вартості, від тієї ж праці, як вона виражається у споживній вартості її продукту. Фактично вона, звичайно, додержує цієї ріжниці, бо в одному випадку розглядає працю кількісно, у другому — якісно. Але їй і не спадає на думку, що за передумову суто кількісної ріж-

---

[1] „Праця, що створює мінову вартість, є специфічно суспільна форма праці" (*Маркс.* „До критики політичної економії", стор. 30).

[2] „Зауважу раз назавжди, що під клясичною політичною економією я розумію всі економічні теорії, які, починаючи від W. Petty, досліджують внутрішні зв'язки буржуазних продукційних відносин, усупереч вульгарній економії, яка обертається лише в межах позірного зв'язку, і щоб дати правдоподібне пояснення, так би мовити, найгрубіших явищ, пристосувати їх до хатнього вжитку буржуа, вона знову й знову переживує матеріял, давно вже поданий науковою економією, а в усьому іншому обмежується на тім, що педантично систематизує банальні й самозадоволені уявлення буржуазних діячів продукції про їхній власний світ — найкращий світ — і оголошує їх за вічну істину" (*К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 32).

ниці у працях є їхня якісна єдність або рівність, отже, зведення їх до абстрактно-людської праці. Рікардо, наприклад, заявляє, що він погоджується з Destutt de Tracy, коли цей каже: „А що справедливо, що наші фізичні та інтелектуальні здібності становлять наше єдине первісне багатство, то й застосовування цих здібностей, праця якогось роду, є наш первісний скарб, і через застосовування їх утворюється всі ті речі, які ми звемо багатством... Так само справедливо й те, що всі такі речі репрезентують лише працю яка утворила їх, і коли вони мають вартість, або навіть дві різні вартості, то ці вартості можуть походити лише від вартости тієї праці, яка утворила їх" (*Рікардо.* „The Principles of Political Economy", 3 rd. ed. London, 1821, p. 334). Зазначимо лише, що Рікардо підсуває Дестютові своє власне глибше розуміння. Щоправда, Дестют, з одного боку, фактично каже, що всі речі, які творять багатство, „репрезентують працю, яка утворила їх", алеж, з другого боку, він каже, що „дві різні вартості" їхні (споживну вартість і мінову вартість) вони дістають од „вартости праці". Таким чином він впадає у пласкість вульгарної політичної економії, яка наперед припускає вартість якогось товару (тут праці), щоб потім через неї визначити вартість інших товарів. Рікардо розуміє Destutt de Tracy так, ніби цей каже, що і споживна і мінова вартість репрезентують працю (а не вартість праці). Але сам він так мало розрізняє двоїстий характер праці, який виражається двояко, що в цілому розділі „Value and Riches, Their Distinctive Properties" він примушений морочити собі голову з тривіяльностями такого добродія, як Ж. Б. Сей. Тим то він, нарешті, всім дивом дивується, що Дестют, вважаючи разом з ним працю за джерело вартости, все ж таки погоджується з Сеєм щодо поняття вартости".[1]

Нерозуміння якісного боку вартости було істотною хибою теорії трудової вартости класичної політекономії. Звідси випливала основна її хиба, „що їй ніколи не вдавалося з аналізи товару і, зокрема, товарової вартости вивести форму вартости, яка саме й робить вартість міновою вартістю. Саме в особі своїх найкращих представників, А. Сміса й Рікарда, вона розглядає форму вартости як щось цілком байдуже або стороннє самій природі товару. Причина цього не лише в тому, що аналіза величини вартости забирає всю її увагу. Ця причина лежить глибше. Форма вартости продукту праці є найабстрактніша, але й найзагальніша форма буржуазного способу продукції, який саме нею характеризується як особний рід суспільної продукції, отже, разом з тим — і історично. Коли ж розглядають буржуазний спосіб продукції як вічну природну форму суспільної продукції, то неминуче не помічають специфічности форми вартости, отже, товарової форми, а за дальшого розгляду і грошової форми, форми капіталу і т. ін."[2].

Отже, ігнорування якісного боку вартости приводить до неісторичного розуміння вартости, до її „увічнення", а значить, і

---

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 32.
[2] Там же.

до тверджень про „вічність“ капіталістичного способу продукції. Ми бачили вже, що механісти, які стоять на цій позиції (ігнорування якісної характеристики вартости), скочуються неминуче до апологетики капіталізму, до заперечування диктатури пролетаріяту в СРСР, соціялістичного характеру нашої економіки (Фінн-Єнотаєвський, Базаров, Ґроман, Кажанов тощо); вони підхопили це для „виправдання“ своєї шкідницько-інтервенціоністської практики. Якщо у буржуазних класиків політичної економії їхня обмеженість випливала з нерозвинености буржуазного способу продукції їхнього часу, що зумовлювало нерозуміння ними історично минущого характеру його, то вже після Маркса ігнорування якісного боку вартости у буржуазних економістів і ревізіоністів пояснюється тільки апологетизмом їх. Це особливо характеристичне для цілої плеяди нинішніх теоретиків соціял-фашизму, що не тільки відмовляються від Марксової теорії вартости, а вперто перекручують те *нове*, що дав Маркс у вивченні вартости порівняно з класичною економією (суперечливість товару, двоїстий характер праці тощо) і на основі чого *Маркс викрив у суперечностях продукції суперечності класс.* Так, соціял-фашистський професор Брауналь пише: „Чималий прогрес, що становить Марксова теорія трудової вартости порівняно з усіма попередніми теоретичними міркуваннями про трудову вартість, є в тому, що загальній і в самій загальності економічній безплідній ідеї про те, що праця визначає вартість товару, він надав кількісної характеристики“.[1] Насправді з вищеподаних Марксових цитат, а також з ряду його інших висловлювань виходить саме навпаки: що класична політична економія „має лише на увазі кількісне визначення вартости, але забуває якісне визначення вартости“. Перекручування соціял-фашистськими „теоретиками“ Марксової теорії вартости ототожнюванням її з теорією буржуазної класичної економії має за своє завдання приписати Марксовій теорії неспроможність теорії класиків у поясненні капіталістичної дійсности, з тим, щоб на тій підставі підмінити революційну Марксову теорію еклектичною юшкою з усяких вульґарних буржуазних теорій, які нібито ближчі до розуміння і пояснення дійсности.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Форма вартости або мінова вартість

§ 1. Вартість і мінова вартість

З того, що вартість товару визначається працею, а величина вартости — кількістю праці, вимірюваної робочим часом, здавалося б можна робити висновок, що вартість товару можна безпосередньо виявити в робочому часі. Такі висновки справді роблять буржуазні й дрібнобуржуазні економісти не лише в те-

[1] *А. Брауналь.* „Сучасне господарство і його закони“, стор. 29 — 30 німецького видання 1930 р.

орії, а й на практиці. У темі „Гроші“ буде змога обізнатися з відповідними теоріями й практикою. Зараз же треба якнайпевніше сказати, що такі висновки аж ніяк не випливають із теорії вартости.

З усієї попередньої аналізи товару випливає, що вартість є суспільне відношення, а тому й виявити себе вона може як суспільне відношення одного товару до одного.

Вартість товару не виявляється безпосередньо в робочому часі, в кількості годин, днів і т. д., а у відношенні одного товару до другого. Відношення це говорить лише про рівність праці, затраченої на обидва товари, але не показує абсолютної кількости праці.

Мінове відношення товарів було вихідним моментом в аналізі товару. „...ми виходили з мінової вартости або мінового відношення товарів, щоб натрапити на слід прихованої в них вартости. Тепер ми мусимо повернутися до цієї форми виявлення вартости“[1].

Мінове відношення, мінова вартість — це явище безпосереднє. Та справжня теорія не може заспокоїтися лише на цій безпосередній формі вартости. „...Товар є, з одного боку, споживна вартість, а з другого боку — „вартість“, а не мінова вартість, бо сама тільки форма вияву не становить власне змісту його“.[2]

А що таку аналізу вартости вже дано в попередніх розділах, завдання наступних розділів є збагатити наслідками цієї аналізи мінову вартість, а саме показати, що мінова вартість не є щось зовнішнє, формальне, а є змістова форма вияву вартости. Завдання сходить до того, щоб довести, що продукційні відносини, як вони виявлені в абстрактній формі вартости, визначають собою і відповідну форму обміну продуктів праці, а далі, що всі суперечності, вкриті при аналізі товару, виявляються і мусять виявлятися і назовні, та, насамкінець, що на поверхні, в світлі явищ, все це відбивається часто-густо в перекрученому вигляді, що затемнює справжні відносини, справжній характер продукційних відносин товарово-капіталістичного суспільства.

Буржуазні й соціял-фашистські економісти трактують відношення між вартістю й міновою вартістю зовсім перекручено. Більшість їх задовольняється тільки міновою вартістю, заперечуючи цілком категорію вартости. Для них вартість „є мінове відношення товарів, і тому вона не є щось відмінне від цього відношення“.[3] Інші, як, наприклад, російські соціял-фашисти Фінн-Енотаєвский і Кажанов, розривають насильно доконечний зв'язок між вартістю й міновою вартістю, визнаючи власне за товарово-капіталістичним суспільством лише категорію мінової вартости. Зміст вартости у них набирає такого значіння, що не включає в собі мінової вартости як відповідної форми вияву.

„Підсумовуючи,— пише шкідник Кажанов,— весь попередній розгляд проблеми трудової вартости як вартости щодо її змісту

---

[1] *К. Маркс.* „Капітал“, т. I, стор. 11.
[2] „Архив Маркса и Энгельса“, кн. V, стор. 382.
[3] *К. Маркс.* „Теорії додаткової вартости“, т. III, стор. 119.

та мінової вартости як форми вартости, що відбиває ту чи ту історичну структуру суспільства, ми природно повинні дійти висновку, що вартість щодо її змісту Маркс залучує до галузі матеріяльних продуктивних сил, а форму вартости розглядає як елементарний вираз, зумовлений розвитком продуктивних сил, продукційних відносин або економічної структури суспільства".[1]

Та не тільки у вульгарних економістів, що плазують на поверхні явищ, нема розуміння взаємовідношення між вартістю й міновою вартістю. Такого розуміння не було і в клясичній школі політичної економії. І клясична школа в її найкращих представниках, як Рікардо, хоч і намагалась не ототожнювати зверхні форми вияву з суттю, проте внутрішньої залежности між вартістю й міновою вартістю вона не засвоїла. Захоплена величиною вартости і ігноруючи якісний бік вартости, клясична школа в політекономії не розуміла й не могла розуміти форми вартости, грошей і цілої низки інших категорій товарово-капіталістичного суспільства.

Безпосередньо „відчутною" самостійною формою вартости товарів є їхня грошова форма. Але аналізу форми вартости Маркс починає не з готової, грошової форми вартости, а з найпростішого відношення вартости, з відношення якогось товару до одним-одного товару іншого гатунку,— з простої або випадкової форми вартости. Така метода досліджування, коли за вихідний момент править не готова форма вартости — грошова, не тільки уможливлює краще зрозуміти вартість як речову форму продукційних відносин людей, але на розвитку форм вартости показує історичний процес розгортання товарової продукції на основі внутрішніх її суперечностей. „Проаналізувавши докладно двоїстий характер праці, втіленої в товари, Маркс переходить до аналізи *форми вартости і грошей*. За головне завдання Маркса є при цім вивчити походження грошової форми вартости, вивчити історичний процес розгортання обміну, починаючи з окремих випадкових актів його („проста, окрема, або випадкова форма вартости" : дану кількість одного товару обмінюється на дану кількість іншого товару) аж до загальної форми вартости, коли ряд різних товарів обмінюється на один і той самий певний товар, і до грошової форми вартости, коли цим певним товаром, загальним еквівалентом, стає золото. Являючи собою найвищий продукт розвитку обміну й товарової продукції, гроші затушковують, прикривають суспільний характер приватних робіт, суспільний зв'язок між окремими продуцентами, об'єднаними ринком".[2]

§ 2. Проста, поодинока або випадкова форма вартости

а) Два полюси виразу вартости: відносна форма вартости й еквівалентна форма

Проста форма вартости виявляється як відношення двох товарів: *x* товару А = *y* товару В, або *x* товару А вартий *y* то-

[1] „Проблемы марксизма", 1928 р., стор. 159 — 160.
[2] *Ленін.* Твори, т. XVIII, стор. 13 (підкреслення Ленінове).

вару В. „Проста форма вартости, окремий акт обміну одного даного товару на другий вже має в собі в нерозгорнутій формі всі головні суперечності капіталізму".[1]

Вже найповерховіше обізнання з відношенням товару А до В, або, конкретніше, з відношенням полотна до сурдута, показує суперечливість даного відношення. „Два різного роду товари А і В, в нашому прикладі полотно й сурдут, відіграють тут, очевидно, дві різні ролі. Полотно виражає свою вартість у сурдуті, а сурдут служить за матеріял для цього виразу вартости. Перший товар відіграє активну ролю, другий — пасивну. Вартість першого товару репрезентовано як відносну вартість, або вона перебуває у відносній формі вартости. Другий товар функціонує як еквівалент, або перебуває в еквівалентній формі. Відносна форма вартости й еквівалентна форма є належні один до одного нероздільні моменти, що взаємно один одного зумовлюють, але рівночасно це є крайності, що виключають одна одну, або одна одній протилежні, тобто полюси того самого виразу вартости; вони завжди розділяються між тими різними товарами, що їхній вираз вартости ставлять у взаємне відношення".[2]

Неподільність цих форм — відносної форми вартости й еквівалентної форми — визначається тим, що обидві вони є певний вираз тієї самої вартости. Як голову цукру й певну кількість залізних тягарців, що стоять на терезах ваг, об'єднує спільна їм, як тілам, природна властивість ваги, так, за аналогією, для полотна й сурдута, скільки вони виступають як рівновартні, спільне, що об'єднує їх, виступає те, що вони є продукти абстрактної, суспільної праці. Та вже коли далі користуватися з аналогії вартісного відношення полотна до сурдута, з відношення ваги голови цукру до заліза, то треба сказати, що так само, як голова цукру і залізо не виступають у даному відношенні в однаковій ролі, так і полотно та сурдут у вартісному відношенні відіграють різні, протилежні ролі. Справді, голова цукру і певна кількість заліза щодо ваги рівні, але в даному відношенні лише цукор виражає свою вагу, а залізо є тільки форма, що в ній вага знаходить для себе існування. Голова цукру ніяк не може виразити своєї ваги в цукрі, тому залізо є дзеркало ваги цукру. Активну ролю тут відіграє цукор, залізо є лише пасивний чинник. Справді і залізо не може виразити своєї ваги безпосередньо у своїй тілесній формі. І залізо, щоб виразити свою вагу, потребує цукру або іншого тіла за дзеркало, та це вже буде не те саме, а інше відношення. В одному й тому самому відношенні і цукор і залізо відіграють різні, крайні, протилежні ролі, аналогічно з вартісним відношенням полотна до сурдута, тільки тут виявляється не природна, а суспільна субстанція.

„Я не можу, наприклад, виразити вартість полотна у полотні. 20 метрів полотна = 20 метрам полотна не є вираз вартости. Це рівнання каже, власне, протилежне: 20 метрів полотна є не

---

[1] IX Ленінська збірка, стор. 197.
[2] *К. Маркс.* „Капітал", т. І, стор. 11 — 12.

що інше, як 20 метрів полотна, тобто певна кількість споживного предмету „полотно". Отже, вартість полотна можна виразити лише відносно, тобто в іншому товарі. Тому відносна форма вартости полотна має за передумову, що якийсь інший товар перебуває в еквівалентній проти нього формі. З другого боку, цей інший товар, який фігурує як еквівалент, не може одночасно перебувати у відносній формі вартости. Не він виражає свою вартість. Він тільки дає матеріял для виразу вартости іншого товару. Правда, вираз 20 метрів полотна = 1 сурдутові, або 20 метрів полотна варті 1 сурдута,— включає й відношення зворотне: 1 сурдут = 20 метрам полотна, або 1 сурдут вартий 20 метрів полотна. Але тоді я мушу перевернути рівнання, щоб виразити вартість сурдута відносно, і скоро тільки я це зроблю, полотно стає еквівалентом замість сурдута. Отже, той самий товар у тому самому виразі вартости не може одночасно виступати в обох формах. Ці останні полярно виключають одна одну.

Чи якийсь товар перебуває у відносній формі вартости, чи в протилежній еквівалентній формі, це залежить виключно від того, яке місце в кожному випадку він посідає у виразі вартости, тобто від того, чи є він той товар, вартість якого виражається, чи той товар у якому виражається вартість".[1]

б) Відносна форма вартости

Простий вираз вартости одного товару, що міститься у відношенні двох вартостей товарів, має свій якісний і кількісний боки. Буржуазна політична економія звертає увагу лише на кількісний бік цього відношення, на ті пропорції, в яких один товар вимінюють на другий. Та цілком зрозуміло, що величини двох речей можна прирівняти лише тоді, коли їх звести до чогось спільного, що виявляється в цьому відношенні. Тому і Маркс аналізу відносної вартости починає насамперед з якісного боку.

Коли розглянути відношення: 20 метрів полотна дорівнюють 1 сурдутові, незалежно від кількісного боку, то, як вже зазначено, можна зробити два висновки: поперше, що полотно й сурдути є вирази однієї й тієї ж спільної їм обом субстанції, а саме вартости, і подруге, що тільки один із них — у даному випадку полотно — виражає свою вартість, при чому виражає таким способом, що робить сурдут своїм еквівалентом. „Коли ми кажемо: як вартості товари є лише згустки людської праці,— то наша аналіза зводить їх на абстрактну вартість, але не дає їм ніякої форми вартости, відмінної від їхніх натуральних форм. Інакша справа у вартісному відношенні одного товару до другого. Вартісний характер товару виступає тут у наслідок його власного відношення до іншого товару".[2]

У попередніх розділах з'ясовано, що праця, яка творить вартість, є абстрактна праця. У відношенні полотна до сурдута це

---

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 12.
[2] Там же, стор. 13.

виявляється у цілком конкретній формі. Ткацтво, що робить полотно, і кравецтво, що робить сурдут, є різні праці. Але коли порівнюють полотно з сурдутами, то й фактично виявляється, хоч і не безпосередньо, „що і ткацтво, оскільки воно тче вартість, не має від кравецтва жодних відрізняльних ознак, отже є абстрактно-людська праця".[1]

Так само в попередніх розділах в аналізі товару виявлено, що вартість якогось товару як згусток людської праці відрізняться від природної субстанції полотна. У відношенні полотна до сурдута ми бачимо вираз цього. Як споживна вартість полотно й сурдут два різні тіла, що задовольняють різні людські потреби. Але відношення полотна до сурдута вказує на їхню рівність. У межах цього відношення сурдут, не зважаючи на всі свої природні властивості, показує, що він є згусток людської праці, і як такий рівний полотну. Але це значіння він має тільки тому, що він у відношенні до полотна. Поза цим відношенням він є звичайна споживна вартість. Споживна форма сурдута, є, отже, форма вартости полотна.

Полотно як товар є рівночасно споживна вартість і вартість. Щоб виявити цю свою двоїсту природу, а саме, щоб показати, що не споживна вартість робить полотно вартістю, що його полотняна субстанція гостро відрізняється від субстанції вартости, полотно каже специфічною товаровою мовою, що його вартість має вигляд сурдута. Тіло сурдута стає дзеркалом вартости полотна. Таким чином, усе, що розкрила нам аналіза товару, показує нам відношення полотна до сурдута.

У попередньому розгляді відносної форми вартости кількісний бік відношення двох товарів не взято на увагу. Зараз треба спинитися й на формі виразу величини вартости.

Основною у рівнанні 20 метрів полотна = 1 сурдутові є рівна кількість затраченої суспільної праці на обидва товари. Але праця, затрачена на продукування даних товарів, змінюється постійно з кожною зміною продуктивности праці, при чому лише випадково такі зміни стосуються рівночасно і в такій самій пропорції до всіх товарів. Взагалі, коли мати на увазі згадане відношення двох товарів — полотна й сурдутів, то зміни ці можна звести до чотирьох комбінацій.

Перший випадок: робочий час на продукування полотна змінюється, а робочий час на продукування сурдута незмінний; другий випадок: змінюється робочий час на продукування сурдута, а робочий час на продукування полотна постійний; третій випадок: кількість праці, потрібної на продукування полотна і сурдута, змінюється в одному напрямі, тобто або зростає, або меншає, і в однаковій пропорції; четвертий випадок: робочий час, потрібний для продукування полотна й сурдута, змінюється для обох, але або не в однаковому напрямі, або не в однаковій пропорції.

У першому випадку, коли вартість товару-полотна змінюється, а вартість товару-сурдута — постійна, відносна вартість

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 13.

полотна зростає або зменшується просто пропорційно. У другому випадку, коли вартість полотна постійна, змінюється лише вартість сурдута, відносна вартість полотна зростає чи меншає зворотнопропорційно, хоч вартість його не змінилася. У третьому випадку ми маємо зміну вартостей обох товарів, але їхні відносні вартості незмінні. І, нарешті, в четвертому випадку зміни вартостей і їхній вплив на відносну вартість виявляються за допомогою першого, другого або третього випадку.

Справжні зміни величини вартости, як ми бачили, не відбиваються повно на їхньому відносному виразі, на величині відносної вартости. Вартість щодо величини може змінятися, а відносний вираз величини вартости лишається незмінний; відносний вираз величини вартости може змінятися, коли величина вартости незмінна.

Це дало привід буржуазній вульгарній політичній економії заперечувати саму вартість товару. Коли кількість витраченої на продукт праці не змінюється, а її відносний вираз змінюється,— кажуть вульгарні економісти,— очевидно, не праця лежить в основі вартости. Але досить одного тільки прикладу з математики, щоб показати всю вульгарність таких тверджень. Відомо, що число 10 ми можемо виразити як $\frac{100}{10}, \frac{20}{2}, \frac{200}{20}$ і т. д. Вирази змінюються, проте число 10 лишається і в першому, і в другому, і в третьому і т. д. випадках. Буржуазним економістам треба було б зробити висновок, що зміною відношення заперечується його основа — число 10.

в) Еквівалентна форма

Вже з попереднього досліду ми бачили, що товар як вартість відмінний від своєї споживної вартости. Щоб виразити цю двоїстість свого буття, він має для цього тільки одну мову — мову товарів. Щоб сказати „моє буття як вартости відмінне від мого буття споживної вартости", він показує це кожному тим, що стає у відношення рівности, отже і у відношення безпосередньої обмінности на інший товар, що його споживна вартість різна. Таким чином товар А надає товарові В, у відношення до якого він стає як вартість, специфічної форми, форми еквіваленту. Але такою мовою каже лише товар А. Лише товар А набирає такої специфічної форми вартости. Товар В не виражає своєї вартости, а тому й не набирає такої форми вартости, що була б відмінна від його тілесної форми. „Отже, еквівалентна форма якогось товару є форма його безпосередньої вимінности на інший товар".[1]

Товар А не тільки обмінюється на товар В, а обмінюється в певній пропорції. Пропорції ці дані, як виявила попередня аналіза, в кількості праці, затраченої на кожний даний товар. Але у формі виразу вартости лише товар А виражає свою величину вартости, бо тільки він виражає свою вартість. Товар

[1] *К. Маркс.* „Капітал", стор. 16.

В в даному відношенні не виражає своєї вартости, він є лише еквівалент товару А, а тому й величина його вартости не матиме виразу.

„У рівнанні вартостей вона (величина вартости. *Ред.*) фігуруватиме скорше лише як певна кількість даної речі. Приміром, 40 метрів полотна „варті“ — чого? 2 сурдутів. Що рід товару „сурдут“ відіграє тут ролю еквіваленту, що споживна вартість „сурдут“ фігурує проти полотна як тіло вартости, то й досить певної кількости сурдутів, щоб виразити певну кількість вартости полотна. Тому 2 сурдути можуть виразити величину вартости 40 метрів полотна, алеж ніколи не можуть вони виразити величини своєї власної вартости, величини вартости сурдутів. Поверхове розуміння цього факту, а саме того, що в рівнанні вартостей еквівалент завжди має лише форму простої кількости якоїсь речі, якоїсь споживної вартости, призвело Bailey'я, як і багатьох його попередників і наступників, до тієї помилки, що вони у виразі вартости вбачали лише кількісне відношення. В дійсності ж еквівалентна форма товару не має жодного кількісного визначення вартости“.[1]

При розгляді відносної форми вартости не було особливих труднощів довести, що це є вираз суспільного відношення. „А що відносна форма вартости якогось товару, наприклад, полотна, виражає буття його вартости як щось цілком відмінне від його тіла і його властивостей, наприклад, як щось сурдутоподібне, то вже самий цей вираз говорить за те, що в ньому криється якесь суспільне відношення. Навпаки є з еквівалентною формою. Аджеж вона полягає саме в тому, що тіло якогось товару, як от, приміром, сурдут, дана річ як така виражає вартість, отже, з природи має форму вартости. Правда, це має силу лише в межах того відношення вартостей, що в ньому товар „полотно“ ставиться до товару „сурдут“ як до еквіваленту.[2*] А що властивості якоїсь речі не випливають з її відношення до інших речей, а, навпаки, лише виявляються в такому відношенні, то здається, що й сурдут має з природи свою еквівалентну форму, свою властивість безпосередньо обмінюватися, цілком так само, як і свою властивість бути важким або затримувати тепло. Звідси та загадковість еквівалентної форми, що вражає буржуазно-грубий погляд політико-економа лише тоді, коли ця форма виступає перед ним цілком закінченою, в грошовій формі... Він і не передчуває, що вже найпростіший вираз вартости, як, наприклад, 20 метрів полотна = 1 сурдутові, дає розв'язання загадки еквівалентної форми“.[3]

Коли ближче придивитися до еквівалентної форми, то зразу впадають у вічі такі три її особливості: поперше, особливість еквівалентної форми в тому, *що споживна вартість стає формою виявлення своєї протилежности вартости;* подруге, *конкретна*

---

[1] *К. Маркс.* „Капітал“, т. I, стор. 16 — 17.

[2*] „Такі корелятивні визначення (Reflexions bestimmungen) взагалі являють собою щось своєрідне. Приміром, ця людина є король тільки тому, що інші люди відносяться до неї як підданці. Вони ж думають, навпаки, що вони підданці тому що він є король“ (Примітка Марксова).

[3] *К. Маркс* „Капітал“, т. I, стор. 17 — 18.

праця стає тут формою виявлення своєї протилежності — абстрактно-людської праці; потретє, *приватна праця стає формою своєї протилежності — безпосередньо-суспільної праці.* Саме ці особливості створюють усю загадковість еквівалентної форми і породжують найрізноманітніші ілюзії. Коли розглядати товар, то протилежність між споживною вартістю і вартістю не може викликати особливих містерій, але вже у виразі вартости ця справа грунтовно перекручується. Щоб виразити, що споживна вартість товару відмінна від його вартости, споживна вартість товару А протиставляється товарові В як еквівалентові. Так само, щоб виразити, що в товарі А і в товарі В прихований загальний характер людської праці, що не праця ткача своєю конкретною формою утворює вартість, для цього ткацтву протиставляється кравецтво, тобто конкретну працю, що продукує еквівалент полотна. Щоб виразити, що товар як вартість є наслідок не приватного, а суспільного відношення, що не приватна праця, а праця в безпосередньо-суспільній формі є в основі вартости, відношення одного товару до одного показує, що товар А, щоб виразити цю свою властивість як вартости, зрівнює свою приватну працю з приватною працею товару В і надає останній форми загального характеру людської праці.

г) Цілість простої форми вартости

В аналізі простої форми вартости виявилося, поперше, що „вартість товару А якісно виражається через властивість товару В безпосередньо обмінюватись на товар А. Кількісно вона виражається через здатність певної кількости товару В обмінюватись на дану кількість товару А. Іншими словами, вартість товару є самостійно виражена тоді, коли вона представлена як „мінова вартість". Коли ми з початку цього розділу згідно з звичайною термінологією казали: товар є споживна вартість і мінова вартість,— то це, точно кажучи, було неправильно. Товар є споживна вартість, або предмет споживання, і „вартість". Він виявляється як двоїстість, що нею він є, скоро його вартість має власну форму виявлення, відмінну від його натуральної форми, форму мінової вартости; розглядуваний ізольовано, він ніколи не має цієї форми, а має її завжди у вартісному відношенні, або у міновому відношенні до якогось другого, відмінного від нього товару. Однак, скоро ми це вже знаємо, то з такими висловами не буде нам мороки, а придаватимуться вони для скорочення".[1]

Подруге, аналіза довела, що „форма вартости, або вираз вартости товару випливає з природи вартости товару, а не навпаки — що вартість і величина вартости випливають з їхнього способу виразу як мінової вартости".[2]

Це особливо треба підкреслити тому, що буржуазна політична економія, зокрема вульґарна політична економія, подає

---

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 19.
[2] Там же.

зовсім перекручено відношення між вартістю і міновою вартістю. Меркантилісти,[1] заінтересовані, щоб продукт праці не йшов на безпосереднє споживання, а набирав форми мінової вартости або перетворювався в гроші, всю свою увагу звертали на якісний бік виразу вартости, тобто на еквівалентну форму, що має свою готову форму в грошах. Інакше у вульгарних економістів, чиє завдання пересказати псевдовченою мовою заплутану уяву про капіталістичну економіку ділків капіталістичного світу, що за всяку ціну намагаються позбутися свого товару; їхня увага концентрується на кількісному боці відносної вартости. „Отже для них не існує ні вартости, ні величини вартости товару поза виразом їх через мінове відношення, тобто вони для них існують тільки ни сторінках щоденного прайскуранта".[2]

Третій висновок можна зробити з аналізи простої форми вартости такий, що вона є проста форма, форма зовнішнього вияву внутрішньої суперечности товару — суперечности між споживною вартістю і вартістю. Саме для того, щоб виявити свою вартість, товар А протиставляє себе товаров. В як щось рівновартне. Тим то в цьому відношенні натуральна форма товару А стає втіленням споживної вартости, натуральна форма товару В — втіленням його вартости.

„Продукт праці серед всяких суспільних обставин є предмет споживання, але тільки певна історична доба надає продуктові властивости товару, а праці, витраченій на нього, властивости вартости" (*Маркс*). Перетворення продукту праці на товар відбувається не відразу. Це цілий історичний процес, коли предмет споживання дістає суспільну властивість — вартість. А що вартість знаходить свій вираз у формі вартости, то й розвиток товарової форми збігається з розвитком форм вартости.

Досі ми розглянули просту форму вартости. Справді, в даному контексті була розкрита насамперед суть форми вартости взагалі, розкрито в зародковому вигляді всі суперечності товарово-капіталістичної продукції. Зараз треба розглянути просту товарову форму щодо її розвитку, тобто щодо розвиненіших форм вартости. Що товар є вартість, говорить за те, що кожен інший товар є йому рівний, бож на нього витрачено суспільну працю відповідної кількости. Але відношення товару А до товару В, тобто проста форма вартости, хоч і виражає це, проте зовсім недостатньою мірою. Замість сказати, що товар А якісно рівний з усіма іншими товарами і кількісно пропорційний з ними, вираз товару А в товарі В каже лише, що товар А дорівнює окремому товарові В, тобто відносній вартості товару А протистоїть лише окремий еквівалент. З форми вартости зовсім не випливає, щоб за еквівалент для полотна був тільки сурдут. Полотну, як згусткові суспільної праці, як товарові, цілком байдуже, в якому натуральному тілі він виразить свою вартість.

---

[1] Меркантилістами ми звемо тих економістів, що виступали на світанку капіталізму — XVII, XVIII сторіччя — і в своїх працях відбивали інтереси й погляди торговельного капіталу. Їхнє гасло було, щоб нація якомога більше нагромаджувала золота.

[2] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 20.

Для нього важливо лише, щоб цим еквівалентом не було таке саме натуральне тіло, як у нього самого, тобто полотно. Але в простій формі вартости полотну протистоїть лише визначене тіло, а саме сурдут. Саме в цьому й недосконаліть, отже й недостатність простої форми вартості. Зрозуміло, що недосконаліть ця не тільки теоретична. Коли полотну протистоїть і може протистояти тільки один еквівалент, це визначає і недосконаліть самого суспільного поділу праці, панування натурального господарства, одне слово — такий стан, коли суспільство і окремі його члени розглядають свої продукти праці тільки як безпосередні предмети споживання.

„Проте одинична форма вартости сама собою переходить у досконалішу форму. Правда, і за допомогою цієї останньої форми вартість якогось товару виражається лише в одному товарі іншого роду. Але це байдужісінько, якого роду є цей другий товар: чи це сурдут, залізо, чи пшениця й т. ін. Отже, в міру того, як даний товар стає у відношення вартости до того або іншого роду товару, виникають різні прості вирази вартости того самого товару.[1*] Число можливих виразів його вартости обмежене лише числом одмінних од нього родів товару. Тому одиничний вираз вартості товару перетворюється на низку його різних простих виразів вартости, низку, яку постійно можна здовжувати".[2]

§ 3. Повна або розгорнута форма вартости

Повну або розгорнуту форму вартости очевидно матимемо тоді, коли x товару A = u товару B, або = v товару C, або = w товару D, або = x товару E, або = 20 метрам полотна = 1 сурдутові, або = 10 фунтам чаю, або = 40 фунтам кави, або = 1 квартерові пшениці, або = 2 унціям золота, або = $^1/_2$ тонни заліза, або = і т. д. Зразу вартість полотна виражається у безлічі інших товарів.

Коли глибше проаналізувати повну або розгорнуту форму вартости, то безперечно можна зробити такі висновки. Поперше, щодо якости: оскільки відносну вартість товару А виражено в безлічі товарів, оскільки кожне товарове тіло є зараз дзеркало полотна, то й „сама ця вартість є справжній згусток безвідмінної людської праці".[3]

Бо й справді, праця, затрачена на продукування полотна, є цілком конкретна праця ткача. Але в цьому ряді відношень товар — полотно — говорить, що його праця є рівноварта з усякою іншою працею, хоч би яку вона мала натуральну форму свого зречевлення — сурдут, чай, каву, золото тощо. „Тому полотно через свою форму вартости стає тепер у суспільне відношення вже не лише до якогось одного тільки іншого роду товару, а до цілого товарового світу. Як товар, воно є грома-

[1*]. Марксова примітка до другого видання „Капіталу": „Наприклад, у Гомера вартість однієї речі виражається в низці різних речей".

[2] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 20.

[3] Там же, стор. 21.

дянин цілого світу, Разом з цим безмежна низка його виразів показує, що товаровій вартості цілком байдуже до осібної форми споживної вартости, в якій вона виявляється".[1]

Подруге, і щодо кількісного боку відносної вартости треба констатувати, що в розгорнутій формі вартости величина вартости товару втрачає свій випадковий характер. Коли в простій формі вартости 20 метрів полотна обмінювалось на 1 сурдут, не було жодного критерія, щоб констатувати зумовленість даної пропорції обміну. Інше за розгорнутої форми вартости. Тут ясно можна бачити, що ці пропорції не випадкові, бож їх перевіряє безліч інших товарів. Безліч різних виразів вартости полотна є той об'єктивний критерій, що констатує рівновелику вартість, яку подано в тому чи іншому товарі. „Стає ясно, що не обмін регулює величину вартости товару, а, навпаки, величина вартости товару регулює його мінові відношення".[2]

Потретє, коли мати на увазі еквівалентну форму вартости, то треба відзначити, що кожний товар (сурдут, чай, пшениця, залізо тощо) „у виразі вартости полотна служить за еквівалент, а тому й тіло вартости. Певна натуральна форма кожного з цих товарів є тепер осібна еквівалентна форма поруч багатьох інших. Так само й різноманітні певні, конкретні роди корисної праці, що містяться в різних товарових тілах, репрезентують тепер стільки осібних форм здійснення або виявлення людської праці взагалі".[3]

Не зважаючи на дальший розвиток самої вартости, що виявляється у всебічному порівнюванні різних товарів, різних видів праці, все таки розгорнута форма вартости вказує цілу низку хиб. „Поперше, відносний вираз вартости товару є незакінчений, бо низка виразів вартости ніколи не завершується. Ланцюг, в якому одне рівнання вартости прилучається до другого, може раз-у-раз бути здовжений кожним новим родом товару, який дає матеріял для нового виразу вартости. Подруге, цей ланцюг становить перісту мозаїку осібних (auseinanderfallender) і різнорідних виразів вартости. Нарешті, коли, як це й мусить статися, відносну вартість кожного товару виражається в цій розгорнутій формі, то відносна форма вартости кожного товару є безмежний ряд виразів вартости, відмінний од відносної форми вартости всякого іншого товару. Вади розгорнутої відносної форми вартости відбиваються у відповідній її еквівалентній формі. А що натуральна форма кожного окремого товарового роду становить тут осібну еквівалентну форму поряд з безліччю інших осібних еквівалентних форм, то існують взагалі лише обмежені еквівалентні форми, з яких кожна виключає іншу. Так само й певний, конкретний рід корисної праці, що міститься в кожному осібному товаровому еквіваленті, є лише осібна форма виявлення людської праці, отже, форма, що не вичерпує всіх форм людської праці. Правда, ця остання має свою повну або вичерпну форму виявлення в сукупності тих осібних форм

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 21.
[2] Там же.
[3] Там же.

виявлення. Але в такому разі вона не має жодної однорідної форми виявлення".[1]

Але як це зроблено в аналізі хиб простої форми вартости, так і тут треба найрішучіше підкреслити, що хиби розгорнутої форми вартости не є тільки хиби теоретичного, логічного порядку. Виявлені щойно хиби є хиби самого товару, недостатнього ще його розвитку, хиби товарової продукції та недостатности її розвитку. Хоч розгорнута форма вартости виявляє, що кількість і різноманітність товарів зросла, що один із товарів — полотно — посів вже остаточне й вирішальне місце серед усієї цієї перістої маси товарів, але це його самого справа, який товар буде його еквівалентною формою. Спільний вираз вартости тут виключено, тому й вартість, маючи низку різноманітних форм вияву, не дістала ще остаточної і вирішальної форми свого вияву. Та така форма підготована вже кількісним зростанням різноманітних продуктів праці, що заходять у відношення обміну.

„Справді, коли хтось обмінює своє полотно на багато інших товарів і через те виражає вартість полотна в низці інших товарів, то й усі інші посідачі цих товарів мусять обмінювати свої товари на полотно і таким чином виражати вартість своїх різних товарів у тому самому третьому товарі — в полотні. Отже, якщо ми обернемо ряд 20 метрів полотна = 1 сурдутові, або 10 фунтам чаю, або = і т. д., тобто, якщо виразимо те зворотне відношення, яке в суті вже міститься в цьому ряді, то матимемо" :[2]

§ 4. Загальна форма вартости

1 сурдут =
10 фунт. чаю =
40 фунт. кави =
1 квартер пшениці =
2 унц. золота =
$^1/_2$ тонни заліза =
х товару А =
і т. д. товарів =

} 20 метрам полотна

Дану загальну форму вартости відрізняє насамперед від попередньої, тобто повної або розгорнутої, те, що тут товари виявляють свою вартість не в безмежній кількості інших товарів, а в однім-одному товарі. Щодо цього загальна форма вартости повертає до простої форми вартости, де теж вартість виявлялась в один-одному товарі. Але тут, звичайно, тільки формальна схожість, тільки формальний поворот, бож тут відбулась істотна зміна. У простій формі вартости ми мали відношення товару А до товару В, відношення товару D до товару Е, але ані товар А, ані товар D не мали одноцільного виразу. Вирази вартости товару А і D є цілком відмінні тіла. У загальній формі вартості товарів виражаються справді просто, але й одноцільно.

---

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 22.
[2] Там же.

„Новоздобута форма С виражає вартості товарового світу в одному й тому самому, від нього відокремленому товаровому роді, приміром, у полотні, і виражає таким чином вартості всіх товарів через урівнання їх з полотном. Як щось рівне полотну, вартість кожного товару відрізняється тепер не лише від його власної споживної вартости, але й від усіх споживних вартостей, і саме через це вона виражена як щось спільне даному товарові з усіма іншими товарами. Тому тільки ця форма справді ставить товари у взаємні відношення як вартості, або призводить до того, що вони виступають один для одного як мінові вартості".[1]

Щоб виразити свою суперечливу природу, суперечність між споживною вартістю і вартістю, продукт праці в простій формі вартости протиставляє себе іншому продуктові праці як щось йому рівне. Та уловити тут цю суперечність ще надзвичайно важко, бо протиставлення тут відбувається в одній тільки формі. Як у певному розумінні людина, щоб пізнати своє „я" як людини, може зробити це однобічно, протиставляючи себе другій окремій людині, тому що друга людина не може концентрувати в собі всіх властивостей людей, так і продукт праці А виявляє свою вартість у простій формі вартости лише однобічно і неповно.

Справді, в повній або розгорнутій формі вартости це протиставлення найрізноманітніше: споживній вартості полотна протистоїть безліч різних природних тіл. Але вони виражають вартість різними мовами. Спільного виразу вартости тут нема. І тільки тоді, коли всі товари сами опиняться в становищі полотна і виражатимуть свою вартість,— тільки тоді полотно виразить її самою тільки своєю полотняною мовою. Тим то й вони самі між собою заговорять теж тією мовою. Товаровий світ знайшов у загальній формі вартости одну спільну мову. Це перша й найважливіша особливість загальної форми вартости, коли її розглядати покищо з якісного боку.

Та коли з якісного боку порівняти загальну форму вартости ще глибше з обома попередніми формами, то виявляється ще одна істотна властивість даної форми. „Обидві попередні форми виражають вартість кожного окремого товару або в однім-одному відмінному від цього товарі, або в цілій низці відмінних від нього товарів. В обох випадках придбати собі форму вартости — це, так би мовити, приватна справа окремого товару, і він робить це без допомоги інших товарів. Останні відіграють проти нього лише пасивну ролю еквіваленту. Навпаки, загальна форма вартости постає лише як спільна справа товарового світу. Один якийсь товар набуває загального виразу вартости лише через те, що одночасно з ним усі інші товари виражають свою вартість у тому самому еквіваленті, і кожний новопосталий рід товару мусить за ними те саме робити. Тим самим виявляється, що предметність вартости (Wertgegenständlichkeit) товарів, тому що вона є лише „суспільне буття" цих речей, може бути

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 23.

виражена також лише в їхньому всебічному суспільному відношенні, що, отже, формою вартости товарів мусить бути суспільно-визнана дійсна форма".[1]

Коли розглядати загальну форму вартости порівняно з попередніми формами щодо кількости, то в ній треба відмітити істотні зміни. Коли обмінювано полотно на сурдут, чай на каву, як у простій формі вартости, або полотно на цілу низку інших товарів, як у повній або розгорнутій формі вартости, то всі ці вирази вартости аж ніяк не можна було порівняти щодо кількости. З рівнання 1 сурдут = 20 метрам полотна, 10 фунтів чаю = = $^1/_2$ тонни заліза зовсім не видно, яка величина субстанцій вартости в 1 сурдуті і $^1/_2$ тонні заліза. Для простої форми вартости сама постава цього питання не може бути виправдана, тому що тут ідеться про два цілком окремі, випадкові відношення. Дещо краще в цьому відношенні є в повній або розгорнутій формі вартости. Ця форма говорить, що 20 метрів полотна = 1 сурдутові, 20 метрів полотна = 10 фунтам чаю, 20 метрів полотна = = 40 фунтам кави. Тим то можна кінець-кінцем сказати, що в 1 фунті чаю в два рази більше субстанції вартости, або тієї праці, яка є в 1 фунті кави. Та це можна зробити, тільки порушивши розгорнуту форму вартости або переставивши полюси рівнань, тобто сказавши, що 1 сурдут = 20 метрам полотна, 10 фунтів чаю = 20 метрам полотна, 40 фунтів кави = 20 метрам полотна. Тільки тоді потвердиться висновок, зроблений раніш, щодо величини вартости чаю і кави. Тому тільки при загальній формі вартости „у формі своєї рівности полотну всі товари виступають тепер не лише як якісно рівні, як вартості взагалі, але й одночасно як кількісно порівняльні величини вартости".[2]

Всі згадані істотні властивості стосуються в основному до загальної форми вартости. Але такою ж мірою ці зміни мусять знайти свій відбиток і в загальному еквіваленті. Хоч кожний окремий товар має в загальній формі лише один еквівалент своєї вартости і тим то формально тут начебто є поворот до простої еквівалентної форми, але насправді це не так. Коли, наприклад, у простій формі вартости 20 метрів полотна обмінювано на 1 сурдут, то сурдут мав форму вимінности лише в даному відношенні, тобто на один окремий товар, у даному разі на полотно. Інша справа за розгорнутої форми вартости. Справді, і тут 1 сурдут = 20 метрам полотна, але тепер 20 метрів полотна є обмінні не тільки на сурдут, а на перший-ліпший інший товар. „Його власна натуральна форма є тепер спільна форма вартости товарового світу, а тому полотно може тепер безпосередньо обмінюватись на всі інші товари. Його фізична форма фігурує як видиме втілення, як загальна суспільна оболонка (Verpuppung) всякої людської праці".[3]

Товар є рівночасно продукт приватної і суспільної праці, конкретної і абстрактної праці, споживна вартість і вартість. У простій формі вартости товар, щоб виразити ту думку, що

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 23.
[2] Там же.
[3] Там же.

раз він є вартість, то не приватна конкретна праця лежить в основі його вартости, він її виражав так, що показував на інший товар, продукт цілком відмінний щодо форми праці, як собі рівний, тим то обмінний. Товар - полотно заперечує, таким чином, приватну конкретну працю, затрачену на сурдут.

Те саме робило полотно, роблячи цілу низку товарів своїми осібними еквівалентами в повній або розгорнутій формі вартости.

Інша справа в загальній формі вартости. Загальним еквівалентом тут є полотно. Полотно є продукт приватної праці ткача. Але оскільки весь товаровий світ ставить працю ткача нарівні з працею, вміщеною в собі, через те робить „...ткацтво загальною формою виявлення людської праці взагалі. Таким чином, праця, зречевлена в товаровій вартості, виявляється не лише негативно як праця, абстрагована від усіх конкретних форм і корисних властивостей дійсних праць, але й її власна позитивна природа вирачно виступає наперед. Вона — зведення всіх дійсних родів праці до спільного їм характеру людської праці, до витрати людської робочої сили.

Загальна форма вартости, яка виражає продукти праці лише як згустки безріжницевої людської праці, свідчить своєю власною будовою, що вона є суспільний вираз товарового світу. Таким чином вона виявляє, що в межах цього світу загальнолюдський характер праці становить його специфічно - суспільний характер".[1]

§ 5. Відношення між розвитком відносної форми вартости і еквівалентної форми

Вся попередня аналіза форм вартости довела цілком ясно: 1) суперечливість форми вартости, 2) вияв цієї суперечливости в двох полюсах форми вартости — відносній формі вартости і еквівалентній формі, 3) взаємозалежність і полярність цих форм, 4) вияв у формі вартости або в обмінній вартості суперечливости самого товару — суперечности між споживною вартістю й вартістю, 5) вияв у розвитку форм вартости розвитку самого продукту праці в товар, натуральної продукції в товарову продукцію, 6) поступінний розвиток, у міру розвитку форм вартости, протилежности між її двома полюсами—відносною і еквівалентною формами вартости.

Треба зараз якнайгостріше підкреслити, що хоч ступеневі розвитку відносної форми вартости відповідає певний ступінь розвитку самого еквіваленту, проте за вирішальну й визначальну для еквівалентної форми є відносна форма вартости.

„Розвиток еквівалентної форми є лише вираз і результат розвитку відносної форми вартости".[2]

Це тим більше треба підкреслити, що є намагання буржуазних і дрібнобуржуазних економістів скасувати загальну еквівалентну форму, лишивши товарове господарство, намагання подати еквівалентну форму як наслідок творчости не всього товарового світу, а свободної волі людини, її винахідливости тощо.

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 24.
[2] Там же.

Але вже проста форма вартости показує, як еквівалентна форма є справа окремого продукту праці, що тільки в ньому він може виразити свою вартість, а також як хиба цього еквіваленту — його обмежена обмінність, нерозривно зв'язана з хибами самої товарової продукції — нерозривністю товару, що виражає свою вартість. Розгорнута форма вартости показала, що форми різнорідних еквівалентів нерозривно зв'язані з тим фактом, що продукт праці вже не випадково, а звичайно обмінюється на різні товари. „Нарешті, даний осібний рід товару набуває загальної еквівалентної форми через те, що всі інші товари роблять його матеріялом своєї однорідної загальної форми вартости". [1]

З розвитком форм вартости зростає й протилежність між відносною формою вартости і еквівалентною. Цю протилежність ми вже бачимо в простій формі вартости 20 метрів полотна = = 1 сурдутові. Але тут вона є лише в зародковій формі. У рівнанні товару А = В товар В відіграє цілком іншу ролю, ніж товар А. Товар А, щоб протипоставити свою споживну вартість вартості, робить це таким чином, що тіло товару В стає втіленням його вартости, а сам він (товар А) є тепер споживна вартість. Проте ця протилежність споживної вартости й вартости тут не фіксується. Коли обернути це рівнання, то товар В стане споживною вартістю, а товар А — вартістю. „Відповідно до того, як читати це рівнання — спереду назад чи ззаду наперед, один і другий товаровий полюс, і полотно, і сурдут, рівномірно перебуватимуть то у відносній формі вартости, то в еквівалентній формі". [2]

Ясно, що недорозвиненість цієї суперечливости не є теоретична конструкція. Вже раніш сказано, що продукт праці в кожній суспільній формації є предмет споживання, але не в кожній є товар - вартість. У простій формі вартости показано, що суперечність та лише в її зародковому вигляді. Можливість переставити рівнання, не змінивши його суті, не визначає нічого іншого, як те, що для продукту праці однаково, чи його безпосередньо споживуть, чи обміняють, тобто чи стане він товаром, вартістю. Історично це може визначати дві можливості: або те, що його роля в задоволенні потреб даного суспільства або даної людини зовсім незначна, наприклад, речі оздоби та всякі інші дрібнички, або хоч даний предмет і відіграє основну та вирішальну ролю в задоволенні потреб, як, наприклад, риба, хліб тощо в первісному суспільстві, але їх вже є або випадково, або регулярно більше ніж треба, щоб задовольнити потреби безпосередніх продуцентів, що безперечно стало можливе на певному історичному етапі розвитку людини. Лишок цей нічим не відрізняється від тієї маси продукту, що йде на безпосереднє споживання, навіть тоді, коли він надходить в обмін. Оскільки продукція має натуральний характер, продукт праці навіть тоді, коли його обмінюють, не можна протиставляти в чітко виявленій формі як вартість. Для кращого зрозуміння порівняймо натуральне господарство селянина, що

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 24.
[2] Там же.

обмінював свої лишки, і підприємство капіталіста, що цілком спрямоване на масову товарову продукцію. Хай селянин продає лишки хліба, а фабрикант - капіталіст свої товари. Не зважаючи на те, що і в першому і в другому нашому випадку продукт праці стає товаром, проте ріжниця тут дуже велика. Річ у тому, що для селянина ріжниця між споживною вартістю і вартістю його хліба не фіксується, тому що він міг і лишків хліба не мати, або мати лишки і спожити, бо його господарство має натуральний характер. Не так у капіталіста. Для нього товари зразу виступають лише як вартість, як споживна вартість вони для нього не мають жодного значіння.

Коли в простій формі вартости продукти праці полотно й сурдут можуть виступати по черзі у відносній формі вартости і еквівалентній формі, або, інакше сказати, продукт праці може бути почережно в один і той самий час споживною вартістю й вартістю, то справа міняється вже в повній або розгорнутій формі вартости. „У формі II завжди лише один якийсь рід товару може цілком розгорнути свою відносну форму вартости, або сам він має розгорнуту відносну форму вартости лише тому й остільки, що й оскільки всі інші товари протистоять йому в еквівалентній формі. Тут вже не можна переставити обидві частини рівнання: 20 метрів полотна = 1 сурдутові, або = = 10 фунтам чаю, або = 1 квартерові пшениці і т. ін., не змінюючи його загального характеру й не перетворюючи його з повної на загальну форму вартости".[1]

Коли суперечність між споживною вартістю й вартістю або відносною вартістю й еквівалентною формою в простій формі вартости була тільки зародкова і треба було надто глибокої аналізи, щоб її уловити, бо вона не фіксувалася, то вже в повній або розгорнутій формі вартости ця суперечність виступає в досить ясній формі, але тільки у відношенні до одного товару. У цій формі полотно вже не випадково, а регулярно стає товаром, як це, зрештою, і показує в самій формі ціла низка його еквівалентів. Інші товари не розгорнули ще повністю своєї відносної форми вартости. І це теж видно з цієї форми. Щоб і інші товари могли розгорнути цілком свою відносну вартість, вони мусіли б посісти аналогічне місце полотна, тобто виключити себе з еквівалентної форми. Але друга форма показує якраз навпаки, що всі вони стоять одна коло одної в еквівалентній формі. Лише в загальній формі вартости видно, що всі товари виключили себе з еквівалентної форми, крім одним-одного товару. Але через це саме, що всі товари тепер розгорнули свою відносну вартість, саме тому той товар, що лишився в еквівалентній формі, є в загальноеквівалентній формі, тобто у формі, придатній для безпосереднього обміну на всі інші товари. „З відкриттям товару над усіма товарами, товару, в якому заховані всі інші товари, відкрито чарівний засіб, що на бажання обертається в який завгодно товар".[2]

---

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 24.
[2] *Ф. Энгельс.* „Происхождение семьи", вид. 1906 р., стор. 114.

Отже лише в загальній формі вартости показано, як спочатку через один товар, що цілком розгортає свою відносну вартість, і поступово через розгортання відносної форми вартости і безлічі інших товарів суперечність між споживною вартістю і вартістю розгортається і костеніє в зовнішньому відношенні через виключення всіх товарів, крім одного, з еквівалентної, тобто з безпосередньої обмінної форми, і через надання одному товарові безпосередньо суспільної форми, властивости обмінюватися на всі інші товари. Але тим самим, що всі товари, крім одного, виключили себе з еквівалентної форми, то й один товар, або загальний еквівалент, став виключений з загальної і відносної форми вартости. Коли б загальний еквівалент узяв участь разом з усіма іншими товарами у відносній формі вартости, тоді він мусів би бути і сам собі еквівалент. „Ми мали б тоді: 20 метрів полотна = 20 метрам полотна — тавтологію, де не виражено ні вартости, ані величини вартости. Щоб виразити відносну вартість загального еквіваленту, ми мусимо скорше обернути форму III. Він не має спільної з іншими товарами відносної форми вартости, але його вартість відносно виражається в безконечному ряді всіх інших товарових тіл. Таким чином розгорнута відносна форма вартости, або форма II, з'являється тепер як специфічна відносна форма вартости товару-еквіваленту“ [1]

Те, що товар-еквівалент свою відносну вартість може виразити тільки в товаровому світі, доводить про його специфічний суспільний характер — з одного боку, і, з другого боку, що виникнення загального еквіваленту — справа самого товарового світу. Щоб один товар став загальним еквівалентом, треба обов'язкового вже певного ступеня розвитку товарового господарства.

Коли на зовсім низькому ступені розвитку суспільства продукт праці, як уже зазначено, тільки випадково перетворювався на товар, то вже, коли в докремилися поодинокі племена пастухів, перетворення продукту праці в товар стало регулярним явищем. „... Пастушачі племена добували не тільки більше засобів існування, але вони були й різноманітніші, ніж в інших варварів, у них було не тільки молоко, молочні продукти і м'ясо, а ще й шкіра, вовна, волос, і разом із збільшенням сирового матеріялу побільшало виготовлення різних тканин. Все це створювало правильний обмін продуктами. За попереднього суспільного становища обмін був випадковістю. Тільки особлива вмілість виготовляти зброю та знаряддя зумовлювала іноді тимчасовий поділ праці... А після відокремлення пастушачих племен з'явилися всі умови обміну між різними племенами, всі умови до його розвитку і перетворення в постійне явище... Пастушачі племена майже виключно давали в обмін худобу; худоба стала за мірило всіх інших товарів“.[2]

§ 6. Грошова форма вартости

„Загальна еквівалентна форма — це форма вартости взагалі. Отже, вона може належати кожному товарові. З другого боку,

[1] *К. Маркс.* „Капітал“, т. I, стор. 25.
[2] *Ф. Энгельс.* „Происхождение семьи“, стор. 108.

даний товар перебуває в загальній еквівалентній формі (формі III) лише тому й остільки, що й оскільки його як еквівалент виключають з-поміж себе всі інші товари".[1]

Історія розвитку обміну показує, що за той загальний еквівалент перемінно були найрізнорідніші товари, як от хліб, худоба, речі розкошів, металі тощо". З яким саме родом товару вона зростається, це спочатку залежить від випадку. А, загалом беручи, вирішальне значіння тут мають дві обставини. Грошова форма зростається або з найважливішими предметами довозу з-поза краю, які дійсно є первісна форма виявлення мінової вартости тубільних продуктів, або з предметом споживання, що являє собою головний елемент тубільного відчужуваного майна, як, приміром, худоби".[2]

З розвитком товарової продукції загальна еквівалентна форма вартости припадала, як уже сказано, на довший чи коротший час у більших чи менших маштабах тому чи тому товарові. Але на певнім щаблі розвитку обміну товаровий світ остаточно зупиняється на якомусь одному товарі.

„І лише від того моменту, як це виключення остаточно обмежиться на якомусь одному специфічному, осібному роді товару, однорідна відносна форма вартости товарового світу здобуває об'єктивну тривалість і загальносуспільну значенність (Gültigkeit).

А специфічний товаровий рід, що з його натуральною формою суспільно зростається еквівалентна форма, стає грошовим товаром абож функціонує за гроші".[3]

Роля цього загального еквіваленту, або грошей — бути загальним суспільним виразом відносної вартости товарів. Це монопольне становище, цю монополію історично завоював товар-золото. Тому от, коли зараз у формулі III замість „полотна" як загального еквіваленту поставити товар „золото", то буде грошова форма: 20 метрів полотна = 1 сурдутові = 10 фунтам чаю = 40 фунтам кави = 1 квартерові пшениці = ½ тонни заліза = х товару А = 2 унціям золота.

Що відрізняє грошову форму вартости від загальної форми вартости? При розгляді всіх попередніх форм вартости підкреслено ті посутні зміни, що відбулися при переході від I до II і від II до III форми в процесі обміну товарів. Проста форма вартости виявляла, що жоден продукт праці не розгорнув своєї відносної вартости, що обмін має тільки випадковий характер. Форма II виявляла, що вже один із продуктів праці не випадково обмінюється, а регулярно, тобто повністю, розгортає свою відносну вартість у відношенні до цілої низки інших продуктів праці, що є його еквіваленти. Форма III виявляла, що всі товари, які фігурували у формі II, розгорнули свою відносну вартість, висуваючи тим самим тільки один-однісінький товар як іхній спільний, тобто загальний еквівалент. Форма IV не виявляє жодних істотних змін.

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 25.
[2] Там же, стор. 37.
[3] Там же, стор. 25.

„Поступ лише в тім, що форма безпосередньої загальної вимінності, або загальна еквівалентна форма, через суспільну звичку тепер остаточно зрослася з специфічною натуральною формою товару „золото".

Золото виступає проти інших товарів як гроші лише тому, що воно вже раніш виступало проти них як товар. Як і всі інші товари, золото також функціонувало як еквівалент, чи то в формі поодинокого еквіваленту в поодиноких актах обміну, чи то в формі особного еквіваленту поруч з іншими товарами-еквівалентами. Помалу воно почало у вужчих чи ширших колах функціонувати як загальний еквівалент. Скоро тільки воно завоювало собі монополію на це місце у виразі вартостей товарового світу, воно стало грошовим товаром, і лише від того моменту, коли воно вже стало грошовим товаром, форма IV відрізняється від форми III, тобто загальна форма вартости перетворюється на грошову форму".[1]

Після того як з'ясовано доконечність виникнення загального еквіваленту, трудність розуміння грошової форми зникає цілком. Лишилося тільки відповісти на питання, чому саме золото, а не інший товар, стало остаточно загальним еквівалентом, відтиснувши від цього всі інші товари. „Але хто зрозумів конечність особливого засобу обміну, тобто конечність грошей, той не дуже вже цікавиться знати, чому ця особлива функція припала не якомусь іншому товарові, а саме золоту та сріблу. Це — другорядне питання, що знаходить своє пояснення не в ланці продукційних відносин, а в особливих матеріяльних прикметах золота й срібла. Тим то, коли економісти в даному разі „покинули поле своєї науки та вдарилися у фізику, механіку, історію тощо" (I вип., стор. 69, йдеться про працю Прудона. *Ред.*), як їм докоряє пан Прудон, то вони зробили тільки те, що повинні були зробити. Це питання вже не належить до політичної економії".[2]

Взагалі, золото й срібло тому завоювали монопольне становище загального еквіваленту, що їхні природні властивості адекватні тій суспільній функції, яку вони виконують як гроші. Гроші є вияв абстрактної суспільної праці, зречевленої в товарі. Тому треба, щоб природне тіло грошей, всі його екземпляри, поперше, мали однакову якість, а подруге — щоб один і той же екземпляр можна було легко ділити на рівновеликі частини. Коли взяти, наприклад, шкіри, що довгий час правили за цей еквівалент у старій Русі і в інших народів, то легко побачити, що таких властивостей у них нема, бо окремі шкіри лише в поодиноких випадках, та й то приблизно, будуть якісно різні. Те саме буде, коли ми схочемо одну шкіру поділити на кілька частин. Ясно без дальших пояснень, що й тоді можна це зробити лише приблизно, недосконало. А такі операції потрібні в обміні не випадково, а регулярно. Таким чином, коли й шкіри були загальними еквівалентом у відношенні до товарового

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 26.

[2] *К. Маркс.* „Злиденність філософії", вид. партвидаву „Пролетар", 1932 р., стор. 75.

світу, то лише тоді, коли обмін не був ще досконалий, остаточний, у великому маштабі, суспільний зв'язок. Тому в міру того, як обмін товарів ставав таким суспільним зв'язком, ясно, що й природні властивості золота й срібла не мали собі рівних конкурентів. Можна сміливо сказати, що гроші з природи є золото й срібло, хоч і не природні властивості, а суспільні відносини роблять їх грішми. У комуністичному суспільстві природні властивості золота й срібла будуть ті самі, що й за товарово-капіталістичної продукції, але грішми тоді вони не будуть.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Розвиток форм вартости й розвиток товарової продукції

§ 1. Логічне й історичне

Для буржуазних і дрібнобуржуазних економістів розвиток форм вартости — це хитромудро сплетені конструкції теоретизівної думки. Такі вони в суті є й для таких „коментаторів" Маркса, як автори курсу „Політичної економії" Богданов і Степанов і автор книжки „Очерки по теории стоимости" Рубін.

„Суперечності, — пишуть Богданов і Степанов, — постають лише для дослідника, який бере готовий наслідок довгого процесу розвитку ... у самому процесі розвитку в історії цим суперечностям не було місця".[1]

Розвиток форм вартости Богданов вважає за „чисто логічні форми капіталістичних відносин", як „саморозвиток капіталізму без історичних передумов капіталізму в абстракції".[2]

У такому ж дусі пише шкідник Рубін. Для Рубіна розвиток форм вартости у Маркса — це „діялектика понять", а не об'єктивний відбиток історичного процесу. Коли Богданов, що намагався звести політичну економію до історії, обвинувачував Маркса в метафізиці, то Рубін, поставивши собі завдання замазувати об'єктивні суперечності капіталізму, відірвати продуктивні сили від продукційних відносин, шукав у формах вартости Маркса тільки діялектичних переходів одного поняття в одне, ігноруючи діялектичні переходи реальної дійсности. Для Рубіна цілком байдуже, чи відповідає логічний хід дослідження історичному, — він цікавиться лише тим, чи вкладається дана логічна конструкція в загальну систему його логічних схем, чи ні. Тут він цілком ясно й недвозначно товче старе нинішньої буржуазної соціял-органічної школи в політекономії.

А насправді розвиток форм вартости це не хитромудрі абстракції, а, як уже кілька разів раніш підкреслено, теоретичний відбиток окремих історичних стадій розвитку товарової продукції. „Абстрактна і уявна іноді суто дедуктивна форма викладу

[1] „Курс политической экономии", т. I, стор 67.
[2] Журнал „Под знаменем марксизма", № 1-2 за 1925 р., стор. 163.

насправді репродукує гігантський фактичний матеріял з історії розвитку обміну і товарової продукції". [1]

Коли б логічне було відірване від історичного, як це намагається зробити в політекономії буржуазна соціял-органічна школа, а слідом за нею Рубін, тоді вся теорія стала б порожня, неспроможна не тільки пояснити живу дійсність, а й така, що перекручує цю дійсність.

Не менша помилка, як це намагаються зробити Богданов і Степанов, перетворити політичну економію в історію господарства. Річ у тому, що завдання теорії зовсім не в тому, щоб дати фотографічний зняток живої дійсности. В такому разі політична економія перетворилася б у просте описання фактів, та ще й, крім того, багатьох випадковостей. В історичній дійсності чимало фактів, коли складніші категорії виступають раніш, ніж менш розвинені, прості категорії. Історична послідовність потребувала б тоді своєю логікою перебивати перебіг дослідження, повторятись, а найголовніше — ставити категорії не в цій послідовності, як цього потребує логіка розуміння даних продукційних відносин і як вони стоять справді при розвинених відносинах. „Є, — пише Маркс, — дуже розвинені, проте все таки історично нестиглі суспільні форми, де трапляються вищі господарські форми, наприклад, співробітництво, розвинений поділ праці тощо, але зовсім невідомі гроші, наприклад, Перу... Спосіб невдалий і помилковий — брати економічні категорії в тому їхньому порядку, в якому вони історично відігравали вирішальну ролю. Їхній порядок визначається радше тим відношенням, в якому вони стоять один до одного в нинішньому буржуазному суспільстві". [2]

Отже однаково неправильно і відривати логічне від історичного і ставити між ними знак рівнання.

Логічне мусить починатися з того, з чого починається історія, і являти собою абстрактний теоретичний відбиток історичного процесу, але вже виправлений відбиток, згідно з законами самої історичної дійсности.

§ 2. Історія розвитку обміну і товарової продукції

Щоб перетворити продукт праці, яким він є в кожній суспільній формації, в товар, — потрібні дві передумови: перша — розвинений розподіл праці, і друга — приватна власність. Обидві ці передумови мають свою історію. У тій первісній суспільній формі пів життя, що її ми подибуємо на порозі історії людства — у первісній комуністичній громаді, поділ праці є лише в самій початковій формі. Розвиток продуктивних сил там на дуже низькому рівні. Умови боротьби громади з природою надзвичайно важкі. Вся діяльність первісної громади була скерована на те, щоб здобути максимально потрібні засоби споживання. Коли навіть у цій громаді вже відомі різні види праці, як, наприклад, прядіння, ткацтво, кравецтво, печення хліба, столяр-

---

[1] *Ленін.* Твори, т. XX, ч. I, стор. 481 1 вид.

[2] *К. Маркс.* „Вступ" до „До критики політичної економії", стор. 27 — 30.

ство, ганчарство тощо, то всі вони не стають зовсім, або стають лише як виняток, спеціяльністю окремих членів громади. Як правило, ті окремі види праці є лише побічне заняття кожної окремої родини. Ясно, що в таких умовах обміну продуктів праці бути не може. Коли кожна родина виробляє сама все для себе потрібне і це „потрібне“ не відрізняється нічим від того „потрібного“, що продукує інша родина, не може бути будь-якого обміну. Коли навіть тут переходять з рук до рук поодинокі речі, то це, точно кажучи, радше взаємні подарунки, а не обмін.

Коли ж окремі види праці в первісній громаді закріплялися за окремими особами, коли їхня праця діставала однобоку спрямованість, тим то продукт їхньої праці сам собою не міг задовольнити всіх їхніх доконечних потреб (як, наприклад, у Перу, стор. 126), то й тоді цей поділ праці не приводить до обміну, оскільки люди працювали на громаду, мавши від неї доконечне знаряддя праці, сировину та засоби споживання. Їхній продукт надходив не на обмін, а просто таки в розпорядження громади, і вона його розподіляла між окремими членами.

Обмін у тому стані розвитку суспільства міг відбуватися тільки за таких умов: поперше, коли в громаді з'явився лишок продукту, потрібного для безпосереднього споживання, і подруге, лише між однією громадою, одним племенем і другим. Маркс якнайрішучіше підкреслює, що первісний обмін відбувався саме між двома первісними громадами, а не між окремими членами громади. За вирішальні щодо цього були два моменти: поперше, тільки окремі громади, окремі племена могли на тому щаблі розвитку дістати однобоку спрямованість у своїй продукції (річ у тому, що різні громади знаходили різні природні умови для свого розвитку, тим то продукували різні продукти), і подруге — тільки окремі громади були чужі між собою, а тому могли вивласнювати свої продукти праці. Крім того, за власника основного продукту праці був не індивідуум, а громада вся.

Зрозуміло, що цей обмін мусів бути чисто випадкового характеру, бож випадковий був і самий лишок продукту *на даному надзвичайно низькому рівні розвитку продуктивних сил*, як випадкова була й сама зустріч між поодинокими племенами. Щодо цього перший обмін мусіли розвинути кочові племена, які, мандруючи з місця на місце, регулярно стикалися з іншими племенами. Цей ступінь розвитку обміну відбито простою або випадковою формою вартости.

Обмін продуктів між окремими громадами, бувши в своєму зародкові суто випадковим явищем, при безперестанному повторенні поступово перетворюється в регулярний суспільний акт. Зокрема, величезну ролю відіграло в цьому, як уже про це раніш сказано, виділення племен пастухів, що в своїх стадах мали вже не випадковий, а регулярний лишок для обміну. „На нижчому щаблі варварства ці люди продуктивно працювали лише для того, щоб задовольнити свої власні потреби: обмін був випадковий, коли був випадковий надмір якогонебудь продукту. На середньому щаблі варварства пастушачі народи набули в своїх стадах такого майна, яке при певній величині давало

правильний лишок проти народньої потреби: тоді стався поділ праці між пастушачими народами і відсталими племенами, які не мали стад, що створило дві одночасні різні форми продукції і доконечні умови правильного обміну. На вищому щаблі варварства — новий поділ праці між рільництвом і ремеством, а тому чимдалі більша кількість продуктів, випродукованих виключно для обміну і збільшення обміну між поодинокими продуцентами для життєвої потреби самого суспільства. Цивілізація не тільки закріпляє знайдений нею поділ праці, а й гостріше відтіняє антагонізм між містом і селом (землею, при чому або місто панує над селом, як у давнині, або село над містом, як за середніх віків), і створює третій, тільки їй властивий, безперечно дуже важливий поділ праці: виділяється окрема кляса, яка не продукує продуктів, а тільки обмінює їх — кляса купців". [1]

В міру того, як обмін поширюється і стає регулярним суспільним явищем, у кожній громаді, в кожному племені виділяється той продукт, що його або регулярно продукують для того, щоб обміняти на інші продукти, або, навпаки, той продукт, що на нього є особливо інтенсивний попит. У різних народів, залежно від ступеня їхнього розвитку і характеру продукції, є різні продукти. В одних — худоба, у других — хліб, у третіх — металі, у четвертих — дичина тощо. Саме тому якийнебудь з тих продуктів стає загальним товаром. Саме це відбито у повній або розгорнутій формі вартости.

Коли один якийнебудь продукт стане тим продуктом праці, що в наслідок довгої звички став безпосередньо продуктом обміну, оскільки повторення обміну входить у звичку, оскільки окрема громада випродуковує його вже спеціяльно для обміну, остільки він і стає загальним мірилом вартости, загальним еквівалентом. У суті за такий загальний еквівалент може стати кожен товар, якщо він інтенсивно бере участь в обміні. Але з часом таким загальним еквівалентом стає золото. Коли, наприклад, худоба на певному щаблі була тим загальним еквівалентом, то не важко було вбачити її споживне значіння. У золоті, а надто в золотій монеті, остаточно викриваються сліди споживної вартости, походження його з простого продукту споживання. Але історія показує, що золото перед тим, як стати золотою монетою, функціонувало само як найзвичайнісінький предмет обміну, доки поширення кола товарів, що входили в обмін, регулярність самого обміну, маштаб обміну не висунув золото на перше місце серед усіх товарів — на товар усіх товарів.

Розвиток обміну між окремими племенами, вивласнювання продуктів праці окремими самостійними комуністичними громадами значно посилили і процес усамостійнення окремих членів громади, що зростало на базі зростання продуктивних сил, частих воєн тощо. Усередині окремих комуністичних громад теж зароджується обмін, ламається громадська власність та вкорінюється приватна власність, „при чому головний поштовх цьому процесові розкладу дає обмін товарів з чужими громадами". [2]

[1] *Ф. Энгельс.* „Происхождение семьи", стор. 113 — 114.
[2] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 203.

Особливо цей процес посилюється після виникнення грошей, а також і посередників в обміні — купців. З розвитком грошей постала та чародійна сила, що ламала старі родові звичаї, традиції, стару форму власности і по-новому перебудовувала суспільні продукційні відносини. „У кого були гроші, той панував над продукцією“.[1]

Обмін товарів, що його відбив Маркс у формах вартости, має тисячолітню історію. „Початок... обміну товарів стосується до того часу, який передував писаній історії людства, в Єгипті, щонайменше за три, а може й за п'ять тисяч років, у Вавилоні — за чотири — шість тисяч років до нашого літочислення“.[2]

Але ця історія перед нами повторюється й тепер, щоразу, коли розкладається натуральне селянське господарство. Різниця лише в тому, що цей процес, на який раніш треба було тисячоліть, за капіталізму відбувається за найкоротший відтинок часу. Ленін у своїй праці „Розвиток капіталізму в Росії“ дав чудові приклади того, в якому стані було патріярхальне натуральне господарство до розвитку товарового господарства в ньому, як поступінно воно втягалося в орбіту обміну, як обмін спочатку має чисто безпосередній характер — обміну продукту на продукт, як поступінно зміцнюється влада грошей і як насамкінець розкладається натуральне господарство. „Перехід цей відбувається повільно: спочатку, як спроба, продають продукти, що випадково залишились на руках або що їх виготовили на дозвіллі. Повільність переходу зумовлюється ще тим, що ринок для збуту виробів буває на початку дуже вузький; таким чином відстань між продуцентом і споживачем зростає дуже мало, продукт, як і перше, переходить з рук продуцента безпосередньо до рук споживача, при чому продаж продукту іноді випереджає обмін його на сільськогосподарські продукти (наприклад, обмін ганчарського посуду на збіжжя тощо). За дешевого хліба еквівалентом горщика іноді буває стільки хліба, скільки влізе в горщик (порів. „Отчеты и исследования“, I, 340. „Промышленность Владимирской губернии“, V, 140. „Труды Куст. ком.“ I, 61). Але грошове господарство негайно робить пробоїну в старовинних патріярхальних відносинах, негайно спричинює ті явища, що ми констатували вище в масових даних про розклад селянства. Продукування продукту на збут привчає цінувати час на гроші“.[3]

§ 3. Розвиток форм вартости як відбиток історичного розвитку товарової продукції

„Світ складається не з готових, закінчених предметів, а являє собою сукупність процесів, в якій предмети здаються незмінні... перебувають у безупинній зміні, то постають, то зникають“.[4]

---

[1] *Ф. Энгельс.* „Происхождение семьи,“ стор. 114.

[2] *Ф. Энгельс.* „Закон стоимости и норма прибыли“. Изложение трех томов „Капитала“. „Пролетарий“, стор. 294 — 295.

[3] *Ленін.* Твори, т. III, стор. 253.

[4] *Ф. Энгельс.* „Л. Фейербах“, Гиз, 1928 р., стор. 34.

Така одна з основних засад марксистського світогляду. Наш короткий екскурс в історію розвитку товару й грошей тільки потвердив це.

Але оскільки речі, явища є постійно в процесі руху, в процесі постійної зміни і взаємозв'язку, було б неправильно розглядати самі категорії політичної економії, що повинні умово відбити цей процес у готовому вигляді. І тому Маркс у формах вартости, та й не лише в цьому розділі, а й у всьому „Капіталі", дає класичні зразки тієї живучости, розвитку всіх категорій, що повинні відбити розвиток товару і грошей, розвиток товарового господарства.

Візьмімо просту форму вартости й загальну, або грошову. Маркс підкреслює як свою заслугу те, що він, відмінно від буржуазних економістів, не розглядає явищ в їхньому закостенілому, готовому вигляді. Тому він і не відриває простої форми вартости від грошової, розглядаючи випадковий обмін одного продукту праці на інший як перший етап до обміну товару на гроші, а просту форму вартости — як зародкову, нестиглу грошову форму вартости. Хоч би як буржуазні економісти лементували про софістику, про абстрактно-логічн іконструкції „Капіталу",— зокрема форм вартости,— ця метода є єдина тільки правильна, бо тільки вона правильно відбиває стан речей, форми їхнього руху.

Гроші є загальний еквівалент товарів, загальне дзеркало вартости всіх товарів, товар над усіма товарами. Але чи можна мислити собі такий загальний еквівалент без розгорнутого обміну товарів, а розгорнутий обмін без обміну окремих товарів? Історія розвитку товарового господарства, як ми бачимо, доводить саме протилежне: тільки через випадковий обмін окремих товарів, а далі через регулярний обмін вже безлічі товарів виникли гроші і обмін товару на гроші, або купівля-продаж. Не щось інше виявляє Маркс у розвитку форм вартости. Коли Маркс каже, що загадковість грошей зникає вже після аналізи простої форми вартости, то це означає, що грошова форма зв'язана з розгорнутою, а через останню — з простою формою вартости, що загально й окремо себе взаємно зумовлюють, що „окреме не існує інакше, як у цьому зв'язку, що веде до загального",... а „загальне існує лише в окремому через окреме".[1]

Таким чином вже в окремому явищі є елементи, зародок загального, або загальне в його абстрактній, простій формі. Отже, коли теорія хоче правильно пояснити дійсність, вона, *по-перше*, мусить почати з того, з чого починає сама історія, а *по-друге*, брати явища в їхньому абстрактному, простому вигляді (але, ясна річ, у такому абстрактному вигляді, щоб у ньому були зародки, тобто основні властивості конкретного цілого) і поступінно посуватися до складнішого, конкретнішого. Саме так робить Маркс, коли розглядає форми вартости. Проста форма вартости є найабстрактніша форма товару, бо вона по-

[1] XII Ленінська збірка, стор. 325.

казує тільки зародкову форму перетворення продуктів праці в товар і товару в гроші. Але з цього, як ми бачили, починає і історія. Дальші форми вартости показують конкретизацію продукту праці як товару, дальшу конкретизацію і ускладнення суспільних продукційних відносин, дальше зростання й конкретизацію суспільного поділу праці. Грошова форма вартости виявляє вже не тільки той поділ праці, що його в зародку ми подибуємо у випадковому обміні, а вже досить складний, різноманітний поділ праці, оскільки гроші є товар над усіма товарами, а тому і їхнє виникнення зумовлене існуванням вже досить розгорнутого обміну товарів і суспільного поділу праці.

Невпинну зміну всяких явищ, у тому числі й суспільних явищ, визнає й деяка частина буржуазних ідеологів. Відрізняє цих буржуазних ідеологів від марксистів погляд на форми цих змін, на форми руху об'єктивної реальности. Поперше, буржуазні ідеологи розглядають кожен рух об'єктивної реальности як саме тільки кількісне наростання або зменшення, заперечуючи перерви, стрибки, створення через кількісні зміни нових якостей. Відбиток цієї ідеології є механістичний матеріялізм, що в наших умовах знайшов собі прихильників навіть серед деяких марксистів (Степанов, Тімірязєв, Бухарін тощо).

Механістичні матеріялісти заперечують всяку якісну визначеність явищ.

Коли й механісти визнають якості, то вони надають цим якостям суто суб'єктивного значіння як хибу нашого думання, що неспроможне брати речі в їхній постійній зміні, а творить для себе відповідні „вузли", „перерви", тобто розглядає речі в їхній цілковитій закостенілості. „Перерви бувають тому, що ми вириваємо явища з загального зв'язку".[1]

Кількісне розуміння категорій у механістів приводить до цілої низки великих помилок і викривленого розуміння капіталістичної продукції. Надто ці помилки виявляються у буржуазних економістів. Для них, наприклад, і то навіть для кращих представників буржуазної політекономії — класиків, товарово-капіталістичне суспільство є загальна і єдино можлива форма людського співжиття, без історії в минулому і без перспектив зміни на іншу суспільну форму в майбутньому. Тим то вся буржуазна політична економія так залюбки для пояснення явищ товарово-капіталістичного суспільства використовує робінзонади. „Зрештою, Рікардо вважає буржуазну форму праці за вічну природну форму суспільної праці. У нього прарибалка або прамисливець як справжні товаровласники відразу обмінюють рибу на дичину в пропорції, що відповідає робочому часові, зречевленому в цих мінових вартостях. При цій нагоді він потрапляє в той анахронізм, що прарибалка і прамисливець, щоб обчислити свої знаряддя праці, вдаються до рахункових таблиць, що їх вживали на лондонській біржі 1817 р. Паралелограми пана Овена — то, здається, одна тільки суспільна форма, яку він знав, крім буржуазної.[2]

[1] *Степанов.* „Диалектический материализм и деборинская школа", стор. 126.
[2] *К. Маркс.* „До критики політичної економії", стор. 77.

Буржуазні економісти визнають, що товарово-капіталістичне суспільство змінюється, але вони рішуче заперечують проти того, щоб будь-коли зникла приватна власність, на якій базується капіталізм, щоб сам капіталізм своїм розвитком підготовляв матеріяльні й суб'єктивні умови для знищення приватної власности та створення нової, якісно відмінної від капіталізму, суспільної форми співжиття. Коли шкідники Юровський, Кондратьєв та інші буржуазні економісти заперечували якісно відмінний від капіталізму характер радянської економіки, то тим вони лише повторювали слідом за іншими буржуазними ідеологами те, що для них тільки капіталізм є єдина суспільна форма продукції.

Але навіть у рамках самої приватної власности буржуазні економісти заперечують окремі якісні зміни, окремі стани, вузли розвитку. Для них, наприклад, дрібна, проста товарова продукція часто не відрізняється від капіталістичної продукції (на таких позиціях стояли також троцькісти, що ототожнювали дрібного селянина-середняка з капіталістом), обмін за допомогою грошей, тобто купівля-продаж, від натурального обміну, гроші — від звичайнісінького товару.

Всупереч буржуазним ідеологам і механістичним матеріялістам, що зводять усі якості до кількости, а в кількості, в числі вбачають основу всякої науки, Маркс скрізь за відправний момент у дослідженні бере якісний бік явища. Матеріялістична діялектика не заперечує кількісного боку явищ. Без кількости не можна розуміти перехід одного явища, одної визначеної якости в іншу і заповнити прірви між окремими явищами. Такий перехід можливий тільки на основі кількісних змін явищ. Але всупереч механістичним матеріялістам, що розуміють рух, окремі етапи цього руху, як різні сполуки кількости, як безперервне, поступінне зростання, як низку поступінних змін у кількостях визначеного явища, матеріялістична діялектика, навпаки, каже, що розвиток справді відбувається на основі кількісних змін, але ці кількісні зміни приводять до стрибків, перериву безперервности, переходу до чогось нового, до нових властивостей, нової якости, що її раніш не було. Таким чином, матеріялісти-діялектики не відривають кількости від якости. Кількісні зміни явища приводять до нової якости. Кількість, кількісні зміни переходять у нову якість. Але й нова якість виступає в іншому кількісному сполученні, тим то ми маємо і зворотні відношення переходу якости в кількість.

Проілюструймо сказане на розвитку форм вартости.

Аналізу форм вартости Маркс починає з аналізи якісного боку явища і тільки після того спиняється на кількісному боці. У формах вартости Маркс показує діялектичну взаємодію кількости і якости. Так, наприклад, розгорнута форма вартости, будучи якісно новим виявом вартости товару, новим етапом розвитку товарової продукції, в значає по-новому і кількісні відношення обміну. Коли при простій формі вартости кількісні пропорції були випадкові, то в дальших формах вартости у зв'язку з якісним розвитком самих форм вияву вартости і кіль-

кісні відношення обміну втрачають поступінно випадковий характер. Продукти праці з розвитком їхнього обміну вимінюються дійсно в такій пропорції, що відповідає пропорції затрати праці на них. Крім цього, Маркс показує, як кількісне наростання обміну зв'язане з виникненням нової форми вартости, а саме грошей, що є товар над усіма товарами. Виникнення грошей підносить товарову продукцію на новий щабель її розвитку, визначає нові темпи розкладу натурального господарства поширення обміну і, нарешті, перетворення товарової продукції в капіталістичну продукцію, де в процесі обміну виступає новий товар — робоча сила. Ця методологія червоною ниткою проходить на протязі всього Марксового „Капіталу".

Другий суттевий момент, що відрізняє буржуазних ідеологів від марксистів,— це погляд на джерело, силу самого руху. Всі буржуазні ідеологи, оскільки вони визнають рух, зміни об'єктивного, реального світу, крім малого винятку, шукають джерело, силу руху, зміни реального світу в зовнішніх чинниках, насамкінець у різних ідеях, у богові. Не наше завдання розглядати всі ці теорії, але на двох відмінностях таких теорій ми спинимося, саме тому, що вони стали основами для ревізії марксистсько-ленінської політичної економії і теоретичною базою ухилів від генеральної лінії нашої партії. Йдеться про механістичну методологію, що, зокрема у тов. Бухаріна, стала за основу правого ухилу і за ідеалістичну, формалістичну методологію меншовикуватого ідеалізму Деборіна і контрреволюційного меншовика Рубіна.

Як розглядають джерело руху механісти?

Бухарін, наприклад, вважає, що кожний об'єкт, хай він буде камінь, людина, суспільство тощо, складається з безлічі елементів, частин, що зв'язані в певну систему і перебувають з собою у взаємодії, притягуванні та відштовхуванні. „У світі,— пише він,— існують різночинні, спрямовані одна проти одної сили. Тільки у виняткових випадках вони врівноважують одна одну на якийсь момент. Тоді ми маємо стан спокою, тобто їхня справжня боротьба лишається прихована. Але досить тільки змінитися одній із сил, як зараз же внутрішня суперечність виявиться, стає порушення рівноваги і, якщо на момент установиться нова рівновага, вона установиться на новій основі, тобто при іншій сполуці сил, і т. д."[1]

Але що саме зумовлює та спрямовує сили, рух усередині системи? На це питання механістична теорія відповідає так: кожний об'єкт є в певному зовнішньому середовищі. Так, наприклад, для людини за середовище править суспільство, для суспільства — природа і т. д. Між середовищем і системою є знову таки певна взаємодія. Взагалі можливі три типи взаємодії, або три рівноваги, від чого і вся теорія зветься теорією рівноваги. Перший тип рівноваги є тоді, коли відношення між природою і системою незмінне. Такий тип рівноваги — тобто стійка рівновага — буває тоді, коли, наприклад, суспільство добуває з

[1] *Бухарин.* „Исторический материализм", вид. 7, стор. 75.

природи таку саму кількість енергії, яку воно витрачає. Кількість енергії, що витрачає суспільство на продукцію в одній формі, дорівнює тоді тій енергії, яку воно освоює від природи в іншій формі. Таким чином зберігається стійка рівновага. Рівновага порушується, коли, наприклад, суспільство витрачає більше своєї енергії, ніж воно освоює від природи. Кількісне відношення тоді змінюється на некористь суспільству, і цей стан Бухарін зве рухомою рівновагою з від'ємним знаком. Зворотний стан буде тоді, коли суспільство освоює від природи більше енергії, ніж воно витрачає, і тоді буде рухома рівновага з позитивним знаком. Те саме, що є між системою і середовищем, відбувається і в самій системі. І в самій системі є стійка, рухома, з додатнім і від'ємним знаком рівновага. Таким чином, взаємодія між середовищем і системою конкретизується і стає взаємодією між внутрішньою і зовнішньою рівновагами, при чому — і особливо це треба підкреслити — „внутрішня рівновага є величина, залежна від рівноваги зовнішньої", або „відношення між системою і середовищем є вирішальна величина".[1]

Теорія рівноваги Бухаріна просякає всі його як політичні концепції, так і конкретні теоретичні економічні питання, що він їх висунув. Що, наприклад, визначала концепція Бухаріна про розвиток продуктивних сил у нашій економіці взагалі, незалежно від того, в якому секторі відбуватиметься це зростання — гасло „збагачуйтесь" — як не відому вже нам теорію рівноваги? Коли класова боротьба в нашій економіці загострилася, Бухарін, вірний своїй теорії рівноваги, робив висновок єдиний, що випливає лише з теорії рівноваги, а саме, що порушено рівновагу між класами в нашій радянській економіці, а тим самим рівновагу між суспільством і природою, і, щоб відновити цю рівновагу, треба за всяку ціну розвивати продуктивні сили (хоч би і в куркульських господарствах), аби тільки змінити відношення між суспільством і природою.

Так само на „теорії" рівноваги базується антиленінське вчення буржуазних економістів, соціял-фашистів про „організований капіталізм", яке у тов. Бухаріна конкретизується в твердженні, що суперечності всередині окремих країн за сучасного капіталізму зникають і переходять на міжнародню арену.

Отже, аналізуючи розвиток товарової продукції, ми мусимо показати всю неправильність, надуманість механістичного розуміння джерел руху, протиставивши цій теорії діялектичне розуміння цього питання.

Всупереч механістам, які, ми бачили, вважають, що „закономірність суспільного процесу найлегше розкрити, розглядаючи умови суспільної рівноваги",[2] класики марксизму-ленінізму дають пояснення руху, його джерел на основі закону єдности протилежностей.

„Стисло,— пише Ленін,— діялектику можна визначити як виклад про єдність протилежностей. Цим буде схоплене ядро дія-

---

[1] *Бухарин*, „Исторический материализм", стор. 79, 83.
[2] Там же, стор. 91.

лектики".[1] „Розвиток є „боротьба" протилежностей. Дві основні (або дві можливі? або дві спостережені в історії?) концепції розвитку (еволюції) є: розвиток як зменшення і збільшення, як повторення, і розвиток як єдність протилежностей (роздвоєння єдиного на такі протилежності і взаємини між ними, що взаємно себе вилучають).

За першої концепції руху лишається в тіні саморух, його рушійна сила, його джерело, його мотив (або це джерело переноситься назовні — бог, суб'єкт). За другої концепції головну увагу скеровують саме на пізнання *джерела саморуху*.

Перша концепція мертва, бідна, суха. Друга — життєва. *Тільки* друга дає ключ до „саморуху", до „перериву поступінности", до „перетворення на протилежність", до „знищення старого й настання нового".[2]

Справді, і механісти, як ми бачили, визнають протилежні сили, але вони ці протилежні сили беруть у закостенілому вигляді і через це не бачать їхньої єдности, або, навпаки, в єдності не бачать протилежних сил.

Всупереч механістам діялектики-матеріялісти в кожній єдності викривають протилежні риси, якості, сторони, властивості, тенденції, що правлять за джерело, мотив саморуху, через перехід однієї риси, одної властивости, одної сторони в одну (в свою протилежність), а рівновагу не підносять до абсолюту, не вважають її за відправний момент при досліджуванні явищ, а лише за момент руху. „Всякий спокій, всяка рівновага має тільки значіння, має сенс лише щодо тієї або тієї форми руху... Окремий рух прагне рівноваги, але рух у цілому знову знищує цю рівновагу. Отже спокій і рівновага з'являються там, де вони є наслідок обмеженого руху".[3]

Отже, коли за механістами рух є лише порушення рівноваги, то за Енгельсом рівновага є лише обмеження руху, один з його моментів.[4]

Історія перетворення натуральної продукції на товарову цілком потверджує саме діялектичну, а не механістичну форму руху. Вона показує, як на нижчому щаблі розвитку суспільства не було приватної власности, а була громадська власність на засоби продукції. У міру розвитку продуктивних сил, у міру того, як з розвитком продуктивних сил первісна комуністична громада може продукувати не тільки те, що є найбезпосереднішe доконечне для життя, але деякий лишок,— з'являється змога привласнювати його у певних членів громади, з'являється можливість рабської праці і експлуатації однієї людини іншою, зароджуються приватна власність і суперечності, клясові антагонізми, що є рушійні сили історії суспільства аж до сьогоднішнього дня. Капіталістичне суспільство є лише один із

---

[1] IX Ленінська збірка, стор. 277.

[2] XII Ленінська збірка, стор. 324.

[3] *Ф. Энгельс.* „Анти-Дюринг", стор. 53, 54, 65.

[4] Коли ми розглядатимемо закон вартости, то побачимо, як таке механістичне розуміння руху привело до перекручування Марксової теорії політичної економії, зокрема теорії вартости у механістів.

специфічних типів, окрема економічна формація, останній етап розвитку суспільства на антагоністичній основі.

Коли розвиток продуктивних сил зайшов у суперечність з продукційними відносинами, що базувалися на суспільній власності на засоби продукції, тоді разом з цим і продукт праці (раніш тільки продукт споживання, бож його випродуковувано тільки для доконечних потреб) заходить у суперечність із собою як річчю споживання. Зароджується обмін, спочатку випадковий, далі регулярний, що поступінно охоплює чимдалі більшу кількість продуктів праці, виростаючи до купівлі-продажу за гроші.

З моментом появи грошей фіксується протилежність між споживанням і продукцією. За натурального господарства безпосереднім мотивом, рушійною силою продукції було споживання. З розвитком обміну продукують на ринок, тим то й ринок, його умови стають тепер визначальними для продукції, хоч і тепер продукція надходить на ринок, щоб задовольнити потреби продуцента, і навіть не вся продукція надходить на ринок.

Дальший розвиток обміну „сприяє створенню надмірного продукту, призначеного увійти в обмін для того, щоб збільшити споживання або скарби продуцентів (під ними тут треба розуміти власників продуктів); отже, він надає продукції характеру продукції, що чимдалі більше має за свою мету мінову вартість... Грошовий і товаровий обіг може обслуговувати сфери продукції найрізноманітніших організацій, які своєю внутрішньою структурою все ще мають головну мету — продукувати споживну вартість... Торгівля впливатиме більше чи менше на ті суспільства, що між ними вона відбувається; продукцію вона чимдалі більше підпорядковуватиме міновій вартості, бо задоволення і споживання вона ставить у більшу залежність від продажу, ніж від безпосереднього споживання продуктів. Цим вона розкладає старі відносини, вона збільшує грошовий обіг. Вона захоплює вже не тільки надмір продуктів, а мало-помалу починає пожирати й саму продукцію і ставить у залежність від себе цілі галузі продукції. Проте цей розкладовий вплив чималою мірою залежить від природи того суспільства, що продукує“. [1]

Таким чином, для матеріялістичної діялектики не треба жодних зовнішніх поштовхів, щоб розуміти джерела руху суспільства, бо ними є суперечності суспільства.

Чи можна в таких умовах, коли суспільні явища в такому рухливому стані, в постійній зміні, взаємозв'язку, взаємопротилежностях і взаємопереходах, відбити ці явища теоретично в мертвих, закостенілих категоріях? Зрозуміло, що ні. „Гегель геніяльно вгадав у зміні, взаємозалежності *всіх* понять, у *тотожності їхніх протилежностей*, у *переходах* одного поняття в одне, у вічній зміні, у русі понять саме таке відношення речей природи“. [2]

Метода матеріялістичної діялектики є саме в тому, щоб

---

[1] *К. Маркс.* „Капітал“, т. III, ч. I, стор. 250 — 251, 254 — 255.
[2] IX Ленінська збірка, стор. 229.

розглядати поняття, економічні категорії не ізольовано, а „в певному відношенні, в певному зв'язку з *усіма* іншими".[1]

Розвиток форм вартости у Маркса, а як далі побачимо, і ввесь „Капітал", показує нам якраз ту гнучкість, еластичність категорій, що доходять до їхнього самозаперечення, взаємозв'язок, єдність протилежностей, взаємний перехід тощо. Візьмімо, наприклад, просту форму вартости. Роздвоєння її на два полюси — відносну й еквівалентну форми, взаємозумовленість цих форм, їхня протилежність, протилежність і в певному розумінні єдність простої розгорнутої і грошової форми вартости, протилежність споживної вартости і вартости в товарі і їхнє злиття в товарі, у грошах (тому що, як побачимо, споживна вартість товару-грошей саме і є в тому, щоб бути міновою вартістю),— все це аж ніяк не є довільні логічні конструкції, не є софістика, а є діялектика об'єктивного, реального світу, що виявляє єдність товару і грошей і їхню протилежність, взаємозв'язок натурального обміну і грошового обміну, перехід першого в друге, їхню єдність і їхню протилежність, взаємозумовленість споживної і мінової вартости і т. д.

Контрреволюційний меншовик Рубін і його послідовники трактували діялектику суто формально, по-ідеалістичному. Коли у Маркса діялектика категорій виявляла діялектику об'єктивного, реального світу, то Рубін відривав діялектику категорій від реального світу, а реальні суперечності підміняв суперечностями самих понять, і цим перетворював матеріялістичну діялектику на схоластику і попівщину.

Матеріяльний світ є вихідний у матеріялістичній діялектиці. Тим то Маркс, перед тим як подати діялектику категорій, вивчав детально самий реальний об'єкт, аналізував усі реальні його відношення, суперечності, взаємозв'язаність, взаємопереходи, рух суперечностей, і тоді тільки давав діялектику цього руху у відповідних категоріях. „Дослідження має в подробицях засвоїти матеріял, проаналізувати різні форми його розвитку і простежити внутрішній їхній зв'язок. Тільки виконавши цю роботу, можна відповідним чином викласти дійсний рух. Якщо цього досягнено і життя матеріялу ідеально відбито, то може здатися, що ми маємо діло з апріорною конструкцією".[2]

Рубін і його учні, „коментувавши" протягом довгого часу теорію Маркса, „заглиблювавшися" в усі тонкощі категорій політичної економії, як абстрактна праця, мінова вартість, вартість тощо, жодного разу навіть не поставили питання про реальні суперечності капіталістичної продукції. Тим то вони мали цілковиту змогу не лише формально трактувати економічні категорії, а й затушковувати всі справжні суперечності товарово-капіталістичного суспільства. До рубінців цілком можна застосувати ту характеристику, яку дав Ленін буржуазній вульгарній політекономії з нагоди критики Струве: „Політична економія хай не займається... безглуздою гонитвою за фактиками (приклади

---

[1] IX Ленінська збірка, стор. 229.

[2] *К. Маркс.* „Передмова" до 2 видання I тому „Капіталу", стор. XIV.

такі самі), а питання про соціяльні нерівності хай но відійдуть у безпечнішу царину соціолого-юридичних міркувань: там, у цій царині, легше „спекатися цих неприємних питань". [1]

І справді, ми бачили, як Рубін і рубінці ненависну їм суперечність між конкретною й абстрактною працею переносять у царину ринку, а далі побачимо, що це є для них тільки щабель, щоб продукційне відношення між капіталістом і робітником, антагоністичні відносини між ними теж перенести в царину ринку там, де панує рівність, воля і власність. Такий є буржуазно-клясовий зміст всякої схоластичної діялектики.

На аналізі форм вартости ми обізналися з двома основними законами матеріялістичної діялектики, що формулюють закони руху матерії, а саме з законом діялектичної єдности кількости і якости і діялектичної єдности протилежностей. Аналіза форм вартости показала нам ще третій закон діялектики — заперечення заперечення, за яким рух живої дійсности то заперечує свій попередній етап, то знову повертає до попередніх етапів, але тільки видимо, а насправді бувши синтезою обох попередніх. Так, наприклад, розгорнута форма вартости є заперечення простої форми вартости, розгорнутий обмін одного товару на безліч інших є заперечення обміну одного товару на один, але сама вона заперечується обміном за допомогою грошей, або загальною чи грошовою формою вартости. Грошова форма вартости є певного роду поворот до простої форми вартости (виступає тільки один еквівалент товару), але це не простий поворот, бо цей один еквівалент, тобто гроші, виступають тут уже на базі розгорнутого обміну або включають розгорнуту форму вартости. Отже грошова форма вартости, бувши запереченням обох попередніх форм, повторяє водночас окремі риси, властивості обох попередніх форм. Але ця сполука не є проста механічна сума, а якісно відмінна форма обох попередніх. Коли в першій формі суперечності між споживною вартістю і вартістю ще не фіксується, ми спокійно можемо переставити обидві сторони рівнання, без жодних істотних змін, то в грошовій формі вартости ці суперечності вже костеніють, поляризуються, закріплюються за різними об'єктами, що їх вже не можна довільно переставляти. За простого безпосереднього обміну кожен продавець є водночас і покупець товару. За обміну з допомогою грошей, тобто за купівлі-продажу, не кожен продавець мусить бути водночас покупець. За простого безпосереднього обміну кожний товар є водночас і відносна вартість і еквівалент, споживна вартість і мінова вартість, залежно тільки від того, з якого боку розглядати рівнання. Інша справа, коли обмінюють товар на гроші. Кожні гроші є товар, бо гроші мають властивість загальної вимінности, але не кожний товар є гроші, тобто не кожний товар має ту властивість, що її мають гроші, а саме — загальну вимінність. Ця суперечність, що тут може здаватися ще надто абстрактною, надуманою, стає практичною істиною для кожного агента товарово-капіталістичного суспіль-

[1] *Ленін.* Твори, т. XII, ч. II, вид. 1, стор. 388.

ства в кризах перепродукції, коли всі вони гоняться за грішми, а ніхто не хоче купувати товарів, коли через неможливість зреалізувати вартість лежать і нищаться споживні вартості. От саме клясична школа політекономії робила величезну помилку, коли, схоплюючи видиму схожість грошової форми вартости з простою, не відрізняючи водночас їхньої суттєвої ріжниці, заперечувала на цій основі можливість загальних криз перепродукції.

Ясно, що була б велика помилка, як це роблять ідеалісти-формалісти, деборінці й рубінці, створювати з цього закону абсолют і, оперуючи тезою (засада), антитезою (заперечення засади) і синтезою (заперечення заперечення), вкладати в неї кожний рух, кожну живу дійсність. Маркс не примушував живу дійсність рухатися за цим законом, а констатував його там, де справді можна було його констатувати, аналізуючи конкретну дійсність. У тім числі він констатував його у розвитку обміну й показав в аналізі форм вартости.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Товаровий фетишизм

§ 1. Суть і об'єктивна зумовленість товарового фетишизму

Товарова продукція є специфічно-історична суспільна система продукції. Корінні її особливості, як уже сказано, ось у чому. Суспільний поділ праці *зв'язує* приватних незалежних товаропродуцентів у єдину систему, зумовлює призначення праці кожного з них у тому сенсі, що він продукує продукти не для безпосереднього особистого споживання їх, а тільки для задоволення суспільної потреби на засоби продукції і споживання. Але водночас приватна власність на засоби продукції і продукти праці, що вони випродукували, зумовлюючи формальну незалежність товаропродуцентів і волю застосовувати працю до першої-ліпшої галузі, роз'єднує їх, приводячи в наслідок цього до того, що праця товаропродуцентів зовнішньо набирає приватного, непідконтрольного суспільству характеру, а його суспільна суть затаюється, замасковується.

Ця суперечність між приватним характером праці незалежних товаропродуцентів і її прихованою суспільною суттю зумовлює і характер здійснення безпосереднього суспільного зв'язку продуцентів у товарово-капіталістичному суспільстві. Відмінно від зв'язку в інших суспільних формаціях, зв'язок у товарово-капіталістичному суспільстві реалізується лише через обмін товаропродуцентів продуктами своєї праці, що набирають вартісної, товарової форми.

„А що продуценти входять у суспільний контакт лише через обмін продуктів своєї праці, то й специфічно-суспільний характер їхніх приватних праць виявляється лише в межах цього обміну".[1]

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 27.

Обмін товарів має за передумову їхню співзмірність, їхню рівність. Проте ця рівність зовсім не випливає з природних властивостей товарів як споживних вартостей, а зумовлюється тільки їхньою суспільною якістю як вартостей, як продуктів загальної, абстрактної, суспільно-потрібної праці.

„Однаковість людських праць набуває речової форми однакової вартісної предметности (Wertgegenständlichkeit) продуктів праці; виміряння витрати людської робочої сили часом її тривання набуває форми величини вартости продуктів праці, нарешті, ті відносини між продуцентами, що в них виявляються ці суспільні визначення їхніх праць, набувають форми суспільного відношення продуктів праці".[1]

Отже лише специфічна форма організації суспільної праці у стихійному, анархічному товаровому суспільстві, що зумовлює суперечність між приватним характером праці і її суспільною суттю, неминуче приводить до того, що продукційні відносини можуть реалізуватися лише через відношення речей, товарів, інакше сказати, виступають у зречевленій формі. В інших суспільних формах, як ми знаємо, продукційні відносини людей не зазнають потреби виявлятися через речі, через продукти праці продуцентів.

У февдальному суспільстві, наприклад, де земля належала поміщикам, а інші, дуже примітивні засоби продукції — кріпакам-селянам, за основне продукційне відношення є відношення експлуатації селян поміщиками. Це продукційне відношення виступає безпосередньо як відношення панування й підлягання, базується на особистій залежності селян і в своєму здійсненні „не вдягається в костюм суспільних речей продуктів праці" (*Маркс*). Кріпак на прямий наказ поміщика або віддає йому безпосередньо частину свого робочого часу, відпрацьовуючи панщину на землі поміщика його ж засобами продукції, або — у вигляді данини продуктами праці (чинш), випродукуваними в його (кріпака) господарстві.

У соціялістичному суспільстві продукційні відносини членів суспільства установлюються через пляновий, свідомий зв'язок одного з одним, що випливає з суспільної власности на засоби продукції, без посередництва продуктів праці.

Те, що продукційні відносини в товаровому суспільстві неминуче мусять виявлятися через речі і в речах, приводить і собі до того, що речі, як продукти праці, починають виконувати суспільну ролю, функцію зв'язування роздрібнених товаропродуцентів в єдиний суцільний організм.

Товари, відмінно від своїх природних властивостей, як споживні вартості, набувають властивости виражати продукційні відносини людей. „Суспільні відносини... перетворюються у властивості самих речей (товар) і, що ще яскравіше, саме продукційне відношення — у річ".[2] Проте, „товарова форма й відношення вартости продуктів праці, що в ньому ця форма вияв-

[1] *К. Маркс.* „Капітал" т. I, стор. 27.
[2] *К. Маркс.* „Капітал", т. III, ч. I, стор. 364.

ляється, не мають абсолютно нічого спільного з їхньою фізичною природою і з тими речовими відношеннями, що з неї випливають. Це є лише певне суспільне відношення самих людей, яке набирає тут фантасмагоричної форми відношення речей. Тим то, щоб вишукати для цього аналогію, мусимо кинутися в туманну царину релігійного світу. Тут продукти людської голови видаються обдарованими власним життям, самостійними постатями, які стоять у певних відносинах одні до одних і до людей. Так само стоїть справа в товаровому світі з продуктами людських рук. Це я зву фетишизмом, який пристає до продуктів праці, скоро їх продукується як товари, і який, отже, є нерозривно зв'язаний з товаровою продукцією.

Цей фетишистичний характер товарового світу випливає, як показала вже попередня аналіза, із своєрідного суспільного характеру праці, яка продукує товари".[1]

Отже ми бачимо, що в товаровому суспільстві продукційні відносини неминуче фетишизуються, набирають фетишизованої оболонки, і тим самим суспільна роля, яку виконують речі - товар, перетворює їх у „фетиші", надає їм надприродних властивостей в уяві учасників суспільної продукції.

Проте, зовсім неправильно було б гадати, що ця фетишизація товарів є лише суб'єктивно - психологічне явище у товаропродуцентів, приписування ними речам „надприродних" властивостей, що (товаропродуценти) помиляються, не маючи, так би мовити, справжньої наукової уяви про свої власні продукційні відносини. Зовсім неправильно було б, отже, гадати, що досить членам товарового суспільства збагнути і викрити містифікаторську суть власних продуктів праці, як вона зникне і тим самим відпаде фетишистський характер товарового світу. Вся суть у тому, що товаровий фетишизм — явище об'єктивне, яке доконечно корениться у внутрішній будові товарового господарства, в суперечливості організації суспільної праці в ньому. „Пізніше наукове відкриття, що продукти праці, оскільки вони є вартості, являють собою лише речові вирази людської праці, витраченої на їхню продукцію, становить епоху в історії розвитку людства, але ні в якому разі не усуває предметної зовнішности суспільного характеру праці".[2]

Саме стихійний характер товарової продукції, брак свідомого, пляномірного суспільного керівництва й контролю за процесами продукції *приводить неминуче до того, що продукційні відносини фетишизуються, і тільки в цій речовій формі можуть проявлятися, реалізуватися.*

У наслідок такої специфічно - суспільної організації продукції речі набирають суспільних функцій не тільки виражати продукційні відносини, але й ще більше „дивних" функцій *панувати* над продукційними відносинами людей.

„Особливість кожного суспільства, заснованого на продукції товарів, та, що в ньому продуценти втрачають владу над своїми

---

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 27.
[2] Там же, стор. 28.

власними суспільними відносинами. Кожний продукує сам собою, скільки дозволяють засоби продукції, які є випадково у нього, щоб задовольнити свої потреби за допомогою обміну. Ніхто не знає, скільки появиться на ринку того продукту, що його він продукує, яка кількість його може знайти споживачів; ніхто не знає, чи знайде споживача його товар, чи окупить він витрати продукції, та й взагалі, чи буде він проданий. У суспільній продукції панує анархія, але товарова продукція, як і кожна інша форма продукції, має свої, властиві їй і невідділені від неї закони, що виявляються, не зважаючи на анархію, в анархії і через анархію. Ці закони виявляються в єдиній, що збереглася, формі суспільного зв'язку — в обміні — і підпорядковує собі продуцентів як примусові закони конкуренції. Їх не знають спочатку сами продуценти і відкривають лише поступінно, шляхом довгого досвіду. Отже вони діють без участи продуцентів і проти них, так само невідбитно й сліпо, як закони природи. Продукт панує над продукцією".[1]

Саме тому, що „продукт панує над продукцією", продуценти приписують продуктові містичні властивості, але, незалежно від цього приписування, поки пануватиме товарова продукція, продукт пануватиме над продукцією, а товаровий фетишизм — неусуненний. Фетишизація охоплює всі сторони й явища товарово-капіталістичного суспільства. Вона постає й розвивається відповідно до постання й розвитку товарової продукції, а значить, і товарової вартісної форми продукту. Розвиток вартісної форми до своєї абсолютної форми — грошової форми — приводить до найповнішого розвитку товарового фетишизму, до його перетворення в грошовий фетишизм. А з розвитком товарової продукції до її найскладнішої форми — капіталістичної — ускладняється чимдалі більше ступінь фетишизації продукційних відносин, чим замасковується, звичайно, насамперед клясово-експлуататорський характер відносин між працею і капіталом. Вивчення далі категорій капіталізму (заробітна плата, зиск, процент, земельна рента тощо) якнайясніше виявить нам зокрема ступінь ускладнення фетишизації клясових відносин капіталізму.

Тільки після знищення товарової продукції, а значить, і породжуваних нею продукційних відносин, зникає і специфічне маскування цих відносин у відносинах людей — їхня фетишизація.

„Ввесь містицизм товарового світу, всі чари й примари, що обгортають туманом продукти праці, які продукується на основі товарової продукції,— все це зникає негайно, скоро тільки кинемось ми до інших форм продукції".[2]

Товаровий фетишизм — явище переходове, історично зумовлене. Проте, буржуазна економія абсолютно не має правильного розуміння суті товарового фетишизму. Навіть її краща частина — клясики (Сміс, Рікардо) — не вільні від фетишистського розуміння економічних явищ, вважають їхню фетишизацію за вічну, незмінну якість їх. А вульгарні економісти, як певні слуги капіта-

[1] *Ф. Энгельс.* „Анти-Дюринг", стор. 256 — 257.
[2] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 29.

лізму, свідомо заінтересовані в тому, щоб лишатися на поверхні явищ, у полоні „зовнішніх позірних залежностей і по-доктринерському їх тлумачити, систематизувати і виправдувати уявлення агентів буржуазної продукції, захоплених відносинами цієї продукції“ (*Маркс*). Адже на поверхні явищ позначається лише форма вияву, видимість, рух речей, що маскують, затемнюють суть явищ, глибоко антагоністичний характер продукційних відносин капіталізму. Тому саме вульгарна економія і не заінтересована дістатися вглиб явищ, боїться покинути ґрунт фетишизму, оголити прикриті речовою оболонкою суперечності капіталізму. Навпаки, лишаючись на ґрунті фетишизму, можна приписувати речам всілякі „таємничі“ властивості — як, наприклад, те, що товар має вартість як річ, „залізо й алмаз мають вартість як залізо й алмаз“ (*Маркс*), капітал як засоби продукції має „здатність“ давати зиск, земля як сукупність фізичних і хемічних властивостей ґрунту — ренту; що кризи відбуваються в зв'язку з сонячними плямами тощо,— безглуздя, що його єдине призначення замаскувати суперечності капіталізму, виправдати експлуатацію, гніт, злидні і поневолення трудящих мас капіталом.

Вчення про товаровий фетишизм є один з найважливіших елементів марксистсько-ленінської політичної економії. Не можна розпочати вивчати внутрішні суперечності, анатагоністичні продукційні відносини капіталізму, з одного боку, не врозумівши того, що ці відносини набирають історично-зумовленої товарової форми, а значить, і не викривши „містифікаційної“ ролі речей. Але, з другого боку, не можна зводити *ввесь зміст* марксистсько-ленінської політекономії *тільки* до викриття фетишизму продукційних відносин, а також бачити *всю* специфіку продукційних відносин капіталізму тільки в їхній фетишизації. Ігнорування цих тверджень неминуче приводить тих економістів (що, залічуючи себе до марксистів, нібито „поглиблюючи“, „роз'яснюючи“ Марксову теорію, на ділі перекручують її) до переходу на позиції вульгарної економії.

Меншовик Рубін вважає, що „теорія фетишизму являє собою основу всієї економічної системи Маркса й зокрема його теорії вартости“... і тим самим „перетворюється в загальну теорію продукційних відносин капіталізму“.[1] Звідси Рубін робить висновок, що „Марксова система вивчає ряд чимдалі складніших „економічних форм“ речей... які відповідають рядові чимдалі складніших подукційних відносин людей“.[2]

Перекрученим розумінням ролі і місця вчення про товаровий фетишизм у політичній економії Рубін перетворює її з науки, що вивчає рух клясових суперечностей капіталізму, які неминуче приводять до його революційного знищення, на науку, яка вивчає мирний розвиток і ускладнення, „економічні форми“ речей, соціяльні функції їх, повторюючи в суті фетишистські зади вульгарної політичної економії (так званого „соціяльного напряму“ в ній).

[1] *И. Рубин.* „Очерки“, стор. 13 — 14, 3 вид.
[2] Там же, стор. 48.

Це треба Рубінові для того, щоб мати змогу протягом усіх своїх робіт ігнорувати клясовий зміст економічних категорій капіталізму, рух і загострення його суперечностей.

Перекручує вчення про товаровий фетишизм і механіст А. Богданов. Він заперечує об'єктивну неминучість фетишизму продукційних відносин у товарово-капіталістичному суспільстві. Вважаючи, що „економічна дійсність капіталізму, для свідомости, що не виходить за її межі, оповивається фетишизмами, що глибоко перекручують її..., суспільні зв'язки не розуміються як такі, а переносяться на речі, як у товаровому фетишизмі".[1] Таке винятково суб'єктивістське тлумачення товарового фетишизму означає в суті заперечування його суто об'єктивного характеру, його зумовлености суперечностями товарово-капіталістичного суспільства, а не тільки „свідомістю, що не виходить за межі його". Тому Богданов і твердить, що й „самий момент розкриття форм мислення, які затемнюють пізнання, ще не стосується до неї (політекономії. *І. Г.*): він належить до вчення про ідеології. Таким чином наша економічна теорія має справу вже з прозорими продукційними відносинами".[2] Викинувши геть вчення про товаровий фетишизм за борт політичної економії капіталізму, Богданов лишається при „прозорих" продукційних відносинах і таким чином доходить висновку, що тоді „мінові відносини так і розглядаються як відносини людей; „вартість" товарів є саме те, чого вони „варті" суспільству, тобто потрібна для випродукування їх праця".[3]

Коротко сказати: історичний характер товарово-капіталістичного суспільства Богданов заперечує цілком; продукційні відносини товарово-капіталістичного суспільства на ділі „прозорі", як і в інших формаціях, але затемнюються лише для „обмеженої свідомости" капіталістів і їхньої вченої агентури; вартість, як і інші, що на ній базуються, категорії капіталізму, виражає „прозорі" продукційні відносини капіталізму і властива всім формаціям.

Іншими, протилежними шляхами Богданов доходить тих самих висновків, що й Рубін — „увічнення" капіталізму.

§ 2. Вартість як соціяльно-історична категорія

Марксистсько-ленінська політична економія капіталізму вивчає економічні категорії як теоретичний вираз продукційних відносин товарово-капіталістичного суспільства, а зовсім не як вираз речей або „таємничих" їхніх властивостей. Економічні категорії — „суспільно-визнані за дійсні, отже, і об'єктивні форми мислей для продукційних відносин цього історично визначеного суспільного способу продукції".[4] Базуючись на вченні про товаровий фетишизм, вона (політична економія) з самого

[1] *Богданов и Степанов.* „Курс политической экономии", т. II, вип. 4, стор. 9.
[2] Там же, стор. 15.
[3] Там же, стор. 14.
[4] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 29.

початку розкриває за відносинами речей продукційні відносини людей, що неминуче зрощуються з речами й проявляються через речі. „Економіка має справу не з речами, а з відносинами між людьми, і в останньому разі між класами. Але відносини ці завжди *зв'язані* з речами і представляються як речі".[1]

За найзагальнішу фетишистську форму продукційних відносин товаропродуцентів є вартість.

„Вартість,— пише Ленін,— є відношення між двома особами,— як сказав один старий економіст; йому треба було тільки додати: відношення, прикрите речовою оболонкою. Тільки з погляду системи суспільних продукційних відносин однієї певної історичної формації суспільства, при тому відносин, що виявляються в масовому, яке мільярди разів повторюється, явищі обміну, можна зрозуміти, що таке вартість".[2]

Загальність вартости зумовлюється тим, що *всі* продукційні відносини товарового господарства на всіх стадіях його розвитку набирають вартісної форми. „Поняття вартости є найзагальніше, і тому є найповніший вираз економічних умов товарової продукції".[3]

Звичайно, з розвитком товарової продукції вартість зазнає не тільки кількісних змін, а й якісних перетворень у зв'язку з переродженням відносин простих, незалежних товаропродуцентів у відносини між капіталістами й найманими робітниками тощо.

Як речова форма продукційних відносин товарового суспільства вартість водночас є *найпростіша, найелементарніша* речова форма останніх. „Товарова форма продукту, або форма вартости товару є форма економічної клітинки буржуазного суспільства".[4]

Проти фетишистського перекручування вартости, що „з легкої руки" буржуазних економістів протягували ревізіоністи в марксизм, завжди боровся Ленін, підкреслювавши, що „там, де буржуазні економісти бачили відносини речей (обмін товару на товар), там Маркс розкрив відносини між людьми. Обмін товарів виражає зв'язок між окремими продуцентами через ринок".[5]

Отже, вартість, виражаючи об'єктивні, реальні, суспільні відносини товарової продукції в їхній найпростішій формі, тим самим виражає і реальні суперечності її.

Розвиток вартости, її перетворення в самозростальну вартість, капітал тощо і відображає рух притаманних товарово-капіталістичному суспільству суперечностей. От чому теорія вартости є вихідний пункт і база марксистсько-ленінської політичної економії капіталізму; лише на її основі можна зрозуміти і правильно пояснити постання, розвиток і загибель капіталістичної системи продукційних відносин.

---

[1] *Ф. Энгельс.* „Рецензия на „К критике политической экономии Маркса" Журнал „Под знаменем марксизма" № 2-3 за 1923 р., стор. 56.

[2] *Ленін.* Твори, т. XVIII, стор. 16.

[3] *Ф. Энгельс.* „Анти-Дюринг", стор. 296.

[4] *К. Маркс.* Передмова до „Капіталу".

[5] *Ленін.* „Три джерела і три складові частини марксизму".

Цілком природно, що буржуазні економісти та їхні товариші — соціял-фашистські „теоретики“ — у своїх спробах „спростувати“ і „розгромити“ марксистсько-ленінську економічну теорію спрямовують огонь своєї „критичної“ зброї насамперед на теорію вартости, бож із неї випливає теорія додаткової вартости, теорія експлуатації робітничої кляси капіталістами. Можна сміливо сказати, що вся історія буржуазної економії після виходу „Капіталу“ є не тільки історія плазуючої апологетики і спроб захистити, зберегти капіталізм, але насамперед історія боротьби її проти Марксової економічної теорії взагалі, проти теорії вартости особливо, боротьби, що загострюється в міру зростання соціялістичного робітничого руху, його моці та організованости. Бем-Баверк, проводир вульгарної, суб'єктивістської школи в політичній економії (так звана „австрійська школа“), що зібрав у своїх роботах у вигляді стислого зведення всі аргументи, виставлені колинебудь проти Марксової теорії, з максимальною чіткістю зформулював, чому треба непримиренно боротися проти теорії трудової вартости.[1]

„І це, ні на чому не ґрунтоване вчення (Марксова теорія вартости),— пише Бем-Баверк, — соціялістичні прихильники теорії експлуатації виставляють не між іншим, не в якомусь скромному куточку науково-теоретичної побудови, вони ставлять його в основу найважливіших практичних вимог. Вони постулюють закон, що вартість усіх товарів базується на зречевленому в них робочому часі, щоб негайно об'явити всі утворення вартости, які не підпадають цьому „законові“, як, наприклад, ріжницю у вартості, що випадає (!? *І. Г.*) на долю капіталіста у вигляді додаткової вартости, за „протизаконні“, „неприродні“, „несправедливі“, і закликають до знищення їх“.[2]

Суть не в тому, що Бем-Баверк не розуміє, що додаткову вартість економічно ґрунтував Маркс саме на основі закону вартости, товарового обігу, зовсім не оголошуючи її за „протизаконну“ йому (законові вартости) (як це ми далі обізнаємося в „Теорії капіталу та додаткової вартости“). Суть у тому, що Бем-Баверк відверто розляпав мотиви боротьби проти Марксової теорії вартости, за доконечність її „знищити“!

Інші, тонші вороги марксизму, зважаючи на його вплив на пролетаріят, „заграваючи“ з Марксовою теорією вартости, „розшаркуючися“ перед нею, намагаються вилущити її клясовий

---

[1] Цілком зрозуміло, що саме в клясовій ненависті апологетів капіталізму суть спроб „розтрощити“ Марксову теорію вартости, а не в „логічних і методологічних вадах її (теорія вартости), що науково зневартнюють“ її, на думку критиків. Це видно хоч би з щирої заяви Бем-Баверка, поданої в тексті. А чого варті „аргументи“ Бем-Баверка, який його рівень розуміння суті Марксової теорії, видно ось із чого. Бем-Баверк твердить: 1) Маркс відкидає властивості споживної вартости в з'ясуванні вартости; 2) Маркс вивчає лише властивості товарів як продуктів праці, відкидаючи їхню загальну властивість як продуктів природи, їхню рідкість; 3) Маркс, відкидаючи співзмірність споживних вартостей, повинен відкинути і співзмірність праці, бо „навіть два види конкретної праці неспівзмірні, непорівнянні“ тощо. Ці, що ми виклали, основні засади Марксової теорії вартости, уможливлюють викрити всю бездарність таких аргументів.

[2] *Бем-Баверк.* „Капитал и прибыль“, ч. I, стор. 492 — 493.

зміст, знешкодити її революційне жало, перетворити її в безобидну теоретичну „пустишку", „фікцію", в беззмістовну мислівну форму. Так колись (1909 р.) проводир нинішньої економічної ідеології фашизму В. Зомбарт писав: „Його (Марксова. *І. Г.*) вартість являє собою не емпіричний, а мисленний факт... Вона (вартість) не виступає в міновому відношенні по-капіталістичному випродукованих товарів... зовсім не означає точки..., до якої тяжать ринкові ціни. Гонима вартість має тільки одне пристановище — мислення економіста-теоретика".[1]

Йому окселентують його колеги з фашистського табору — представники так званого „соціяльного напряму" в буржуазній економії. Один із видатних представників її Ф. Петрі у випущеній кілька років тому спеціяльній роботі — „Социальное содержание теории стоимости Маркса" — пише: „У суспільних відносинах продукції знаходять свій вираз не реальні причинові відносини речей або людей як об'єктів зовнішнього світу, а ідеальні відносини людей як суб'єктів".[2] Вилущивши матеріяльний зміст із продукційних відносин, Ф. Петрі, природно, не згоден з тим, що за Марксом абстрактна праця включає момент фізіологічної затрати. „Зовсім в іншому аспекті, — пише він, — розглядаємо працю і її продукт ми, оскільки ми розглядаємо її як субстрат суспільних продукційних (ідеальних, як ми вже знаємо. *І. Г.*) відносин, як абстрактно-загальну працю".[3] Буржуазні економісти, перетворюючи абстрактну працю в ідеальну категорію, так само перетворюють і вартість, як її форму, в ідеальну категорію, а значить, і додаткову вартість. До цього й сходить все завдання таких „учнів", як Петрі. Ми знаємо, що ці твердження поділяють і теоретики соціял-фашизму й рубінщина — його агентура в СРСР, що черпають у „соціяльному напрямі" всю свою ренегатську „мудрість", але прикриваються ще марксистською фразою, щоб найкраще обдурювати пролетаріят.

Більшість нинішніх буржуазних і соціял-фашистських теоретиків, відкидаючи теорію трудової вартости, зовсім не заміняють її якоюсь іншою, а простісінько відмовляються від неї, заперечуючи закономірність явищ і доконечність пізнати суть їх. Взамін теорії вартости висувають „теорію" попиту та подання, витрат продукції, крайньої корисности та інші такі вульґарні теорії. „Ціни пояснюються цінами" — ось вища „мудрість" і девіз нинішньої вульґарної політичної економії, що в своєму загниванні відбиває гниття нинішнього капіталізму.

Одну з спроб протиставити (п'ять-шість десятків років тому) Марксовій теорії вартости якусь подібність теоретичної конструкції ми знаходимо у „теорії крайньої корисности" австрійської школи. Що ж протипоставила „австрійська школа" (напрям названо так у зв'язку з тим, що найвидатніші його

---

[1] *В. Зомбарт.* „Архів соціялістичного законодавства", німецьке видання, рік VII, вип. 4, стор. 574 — 577. Тепер Зомбарт навіть від цих тверджень відмовився, заперечуючи зовсім існування і доконечність вартости навіть як „мислівного" постуляту.

[2] *Ф. Петри.* „Социальное содержание теорчи стоимости Маркса", стор. 24.

[3] Там же, стор. 44.

представники — Менґер, Візер, Бем-Баверк — жили в Австрії) марксизмові? Проголошуючи буржуазний устрій за вічний, непорушний порядок речей, вона черпає пояснення цього порядку у фізичних або психологічних властивостях речей, у фетишистській формі вияву економічних відносин, виводжуваних із психічних переживань, бажань людини. Вартість так і тлумачать як відношення людини до речі, її корисність для неї, здатність насичувати потреби. За джерело вартости є суб'єкт, людина поза часом і простором, поза суспільною продукцією; з відношення людини до речі й народжуються властивості речі.

Так Бем-Баверк розрізняє суб'єктивну і з неї похідну об'єктивну вартість речей. Під суб'єктивною розуміє „те значіння, що має якесь матеріяльне благо або сукупність певного роду матеріяльних благ для добробуту суб'єкта", тобто товари мають вартість (суб'єктивну) лише в тому разі, коли від них залежить матеріяльний добробут людини. А об'єктивна вартість є „здатність речі давати будь-який наслідок", і тому річ має стільки об'єктивних вартостей, скільки фізичних або психологічних вартостей вона виявляє, коли її застосовує людина. „У цьому сенсі,— пише Бем-Баверк, — є поживна цінність (вартість буржуазних економістів фігурує під терміном цінність. *І. Г.*) різних страв, добривна вартість різних добрив, опальна вартість дров, вугілля тощо". Економічна наука, проте, вивчає лише один вид об'єктивної вартости — мінову вартість, що являє собою „об'єктивне значіння матеріяльних благ у сфері обміну. Або, інакше сказати, можливість одержати на них певну кількість інших матеріяльних благ, при чому цю можливість розглядають як силу або властивість, притаманну самим матеріяльним благам".[1]

Мінова вартість (об'єктивна) зумовлюється суб'єктивною, а суб'єктивна залежить від корисности й відносної рідкости товарів (тому речі, яких є надмір, вартости не мають — сонце, морська вода тощо). Кінець-кінцем уся теорія вартости „австрійців" сходить до пояснення цін попитом і поданням. Як бачимо, „австрійська" теорія являє собою найвищий ступінь вульґарно-фетишистського розуміння економічних явищ.

Економічні явища виводять „австрійці" не з об'єктивних, матеріяльних продукційних відносин людей, а з психіки окремих осіб; їхня метода є — індивідуалістично-психологічна; приписуючи мінову вартість речам, як їхню вічну властивість, як наслідок впливання речі на людину, що її споживає, вони тим самим „увічнюють" вартість. А в суті все писання „австрійців" нічого спільного не має з економічною теорією, що має справу з продукційними відносинами суспільних людей, а не з бажаннями, потребами окремих осіб. Та й сам Менґер (батько австрійців) пише, що „наша наука є ще незакінчений вид психології".

На нинішній вульґарній економії ясно виявляється Марксова характеристика, що „пробив смертний час для наукової буржуазної економії, тільки ж клясова боротьба набирає чимдалі яскравіше виявлених і загрозливих форм".

---

[1] *Бем-Баверк.* „Основы теории ценности хозяйственных благ", стор. 7—8.

Обмін як специфічна форма зв'язку в товаровому суспільстві

„Фактичне відношення товарів між собою — це їхній міновий процес".[1] У попередніх розділах ми вже розглянули відношення товарів між собою. Вартість товару — суспільне відношення, і воно може виявлятися лише у відношенні одного товару до одного. Водночас з аналізою вартости і форм вартости викрите те суспільне відношення, що заховане за відношенням речей. У теорії товарового фетишизму ми показали, що в товаровому капіталістичному суспільстві, коли суспільну продукцію провадять окремі незалежні продуценти, їхнє взаємне продукційне відношення не може інакше виявлятися, як тільки з допомогою речей. Специфічність товарово-капіталістичного суспільства в тому і є, що безпосередній продуцент втрачає владу над своїм продуктом. Продукт праці панує над людьми.

Але аналіза товару і взаємного відношення між товарами була б не повна, коли б не „звернутися до їхніх хоронителів — до посідачів товарів... Щоб ці речі ставити одну до одної у відношення як товари, хоронителі товарів мусять відноситися одні до одних як особи, воля яких панує в тих речах, так що один лише за згодою другого, отже, кожний лише за допомогою акту волі, спільного одному й другому, присвоює собі чужий товар, відчужуючи свій власний. Тому вони мусять визнавати себе взаємно за приватних власників. Це правне відношення, що його формою є договір, законно чи незаконно складений, є вольове відношення, що в ньому відбивається економічне відношення".[2]

А що в процесі обміну виступають вільні індивідууми як посідачі товарів, для поверхового спостерігача товарового господарства може скластися уява: *поперше*, що всі економічні категорії, як от відношення товарів, кількісні пропорції обміну, гроші і т. д. є наслідок індивідуальних воль, мотивів, оцінок посідачів товарів тощо, і *подруге*, що відносини обміну є визначальні в економічній структурі товарового суспільства. Першу уяву справді ми знаходимо у вульгарних буржуазних економістів. Так, наприклад, австрійська і англо-американська школи в політекономії розглядають усі економічні явища товарово-капіталістичного суспільства як наслідок безлічі індивідуальних воль, що стикаються в процесі обміну суб'єктів. Найзначніший представник так званої англо-американської школи Маршал каже, що економічна наука має справу з „бажаннями, прагненнями і такими іншими ефектами людської природи". Суб'єктивні мотиви, переживання й тому подібне окремого індивідуума є вихідний момент для пояснення ціни, вартости, грошей, капіталу тощо, як ми бачили в австрійській школі.

---

[1] *К. Маркс.* „До критики політичної економії", стор. 59.
[2] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 34.

Маркс якнайгостріше спростовує такі й аналогічні погляди на ролю посідачів товарів. Для нього окремі посідачі товарів, їхня роля в процесі обміну — це лише персоніфікація економічних відносин, „втілення економічних категорій". „Але про особи йдеться тут лише стільки, скільки вони є персоніфікація економічних категорій, носії певних класових відносин і інтересів. З мого погляду, — а я розумію розвиток економічної формації суспільства як природно-історичний процес, — менше, ніж з усякого іншого, можна окрему особу робити відповідальною за відносини, що їхнім продуктом у соціяльному значінні вона лишається, хоч би і як високо вона підносилася над ними суб'єктивно". [1]

Досить з цього погляду проаналізувати процес обміну, щоб зразу побачити цілковиту правильність методи Марксової, а саме, що не воля, прагнення, інстинкт посідачів товарів створюють закони товарової продукції та обміну товарів, а, навпаки, „закони товарової природи здійснюються через природний інстинкт посідачів товарів". [2]

Вже в попередніх розділах підкреслено, що продукт праці в своїй властивості товару завжди готовий бути обмінений на всякий інший товар. От цим він і підкреслює свою суспільну властивість. Коли на арену виступає посідач товару, то він своїм чуттям вказує продуктові своєї праці, яке саме природне тіло іншого товару має стати виявом вартости для його власного товару. Для посідача товару його власний товар не має жодної споживної вартости, для нього він є лише носій мінової вартости, або предмет обміну на такі товари, що для нього потрібні як споживні вартості. „Всі товари є неспоживні вартості для своїх посідачів, і вони є споживні вартості для своїх непосідачів. Отже, вони мусять всебічно переходити з рук до рук. Але цей перехід становить їхній обмін, а обмін ставить їх один до одного у відношення вартостей і реалізує їх як вартості. Тому товари мусять реалізуватись як вартості раніш, ніж вони зможуть реалізуватись як споживні вартості.

З другого боку, вони мусять довести, що вони мають споживну вартість, раніш, ніж вони зможуть реалізуватись як вартості, бо витрачена на них людська праця має вагу лише остільки, оскільки її витрачено в якійсь формі, корисній для інших, але лише обмін їх може показати, чи ця праця корисна для інших, отже, чи продукт її задовольняє чужі потреби". [3]

Кожний посідач товару, бажаючи обміняти свій товар на інший, що задовольняв би його потреби, розглядає процес обміну як індивідуальний процес. Саме цю сторону процесу обміну схоплюють буржуазні економісти, що намагаються пояснити економічні явища з індивідуалістичного погляду. Але вони забувають другу сторону процесу обміну. Річ у тому, що посідач товару, схоплюючи своїм чуттям споживну вартість, яка йому потрібна, водночас розглядає свій товар як втілення вартости,

[1] *К. Маркс.* Передмова до першого видання І тому „Капіталу", стор. IX.
[2] *К. Маркс.* „Капітал", т. І, стор. 35.
[3] Там же.

бажаючи реалізувати його в усякому іншому товарі тієї самої вартости. Отже всякий інший товар він розглядає як особний еквівалент, а свій власний товар — як загальний еквівалент. У тому розумінні для нього обмін є загальносуспільний процес. „А що це має силу однаково для всіх посідачів товарів, то жодний товар не є загальний еквівалент, а тому товари не мають також жодної загальної відносної форми вартости, в якій їх прирівнювалося б як вартості і порівнювалося б як величини вартостей. Отже, вони взагалі протистоять один одному не як товари, а тільки як продукти або споживні вартості". [1]

Щоб товари можна було поставити у відношення вартости, треба спільної акції всіх товарів, тобто вже не індивідуального, а суспільного акту всього товарового світу. Такий вилучений товар стає грішми. Отже не індивідуальна воля й мотиви окремих індивідуумів перетворюють товар на гроші, а грошовий кристаль стає суспільно-визнаною формою за допомогою суспільного процесу. Специфічний товар-грош і дістає, таким чином, суспільних властивостей не в наслідок довільних міркувань продуцентів, а в наслідок тих специфічних суперечностей, що закладені в продукційних відносинах людей у товарово-капіталістичному суспільстві.

У процес обміну посідачі товарів вступають як незалежні індивідууми, що їхню свободу й волю так старанно підкреслюють буржуазні економісти. Але вже коротка аналіза показала, що ця свобода, воля, мотиви — не більше не менше як проста вигадка буржуазного ідеолога. Справа в тому, що ті „свободні" й „незалежні" індивідууми вступають у процес обміну як власники товарів, і цим вже визначаються і їхні взаємини одного до одного. Їхня „свобода" виявляється лише в тому, щоб своїм чуттям схоплювати природу споживної вартости в інших товарах. Все інше випливає з законів природи товарів. Гадаючи, що вони самі визначають економічні явища, товаропродуценти надають речам специфічних економічних властивостей, а насправді продукт їхньої праці панує над ними. І коли буржуазні економісти, на кшталт австрійської школи, намагаються ціну — суспільне явище — вивести з індивідуальних оцінок господарських суб'єктів, а дрібнобуржуазні економісти, на кшталт Прудона,— знищити гроші, лишивши суспільний розподіл праці і приватну власність на засоби продукції, тобто товарову продукцію, — то і ті і ті раніш чи пізніш потрапляють у суперечність з реальною дійсністю.

Так, наприклад, тільки но буржуазні економісти австрійської школи, від ціноутворення між „робінзонами" переходять до товарового господарства, як зразу ж виявляється вся абсурдність їхньої теорії. Річ у тому, що Робінзон, може, і цінує продукт своєї праці залежно від його „крайньої корисности", але товаропродуцент у своїх оцінках виходить вже з готових цін на ринку, тобто його оцінки вже суспільно зумовлені. Зачароване коло — це єдиний тільки наслідок індивідуалістичної методології.

---

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 35.

Така доля спіткала тих, хто намагався реформувати обмін згідно з своїми дрібнобуржуазними ідеалами. Коли, наприклад, Овен намагався гроші як суспільний продукт підмінити своїм індивідуальним творчим винаходом — трудовими талонами, банкрутство цього підприємства було єдиним тільки справедливим наслідком.

Суто помилковий і такий, що перекручує дійсність, є другий погляд на процес обміну як на визначальний і конституївний фактор економічних відносин у товарово-капіталістичному суспільстві, що його додержує вся вульгарна політична економія. На аналогічних позиціях зупиняються й соціял-фашистські економісти. Так, наприклад, Гільфердінг пише: „Воно (товарове суспільство. *Ред.*) стає суспільством тільки в наслідок процесу обміну — єдиного суспільного процесу, що його це суспільство економічно знає“... „Завдання теоретичної економії є в тому, щоб знайти закон обміну“. [1]

Слідом за Гільфердінгом такі погляди пропагував в СРСР контрреволюціонер меншовик Рубін. „Тому що нема економічного примусу, організація трудової діяльности поодиноких осіб не на засадах публічного права, а на засадах права приватного і так званого свободного договору, є найхарактеристичніша риса економічної структури нинішнього суспільства. Звідси й основна форма продукційних відносин між окремими приватними господарствами, форма обміну, прирівнювання обмінюваних вартостей“. [2]

У Рубіна все поставлено на-голову. Поперше, основне й визначальне є право, точніше сказати, приватне право; подруге, право визначає продукційні відносини; потрете, продукційні відносини — це взаємини обміну. У Маркса ми маємо з цього приводу недвозначно висловлений протилежний погляд. Основні й визначальні є відносини людей у процесі продукції. Відповідна організація людей у процесі продукції означає і відповідний характер їхнього обміну продуктами праці. Це і є економічна структура суспільства, що й собі визначає і правні та всякі інші відносини суспільства. „Взагалі, форма обміну продуктів відповідає формі продукції. Змініть останню, і наслідком того буде зміна форми обміну. Так, в історії суспільства ми бачимо, що спосіб обміну продуктів установлюється в згоді з способом випродукування їх“. [3]

Марксова теорія, визнаючи єдність продукції та обміну, першість у цій єдності віддає продукції. Хоч історично обмін постав раніше, ніж товарова продукція, хоч продукт праці надходить в обмін вже тоді, коли визначальним мотивом продукції була споживна вартість, але обмін, перероблюючи на свій лад самий процес продукції, у дальшому розвитку сам стає моментом товарової продукції. І коли соціял-фашисти слідом за буржуазними економістами вважають обмін за визначальний для еконо-

[1] *Гільфердінг*. „Фінансовий капітал“, укр. видання, стор. 12, 10.
[2] *Рубин*. „Очерки“, вид. 3, стор. 98.
[3] *К. Маркс*. „Злиденність філософії,“ вид. Партвидаву „Пролетар“, 1932 р., стор. 73.

мічної структури товарового господарства, то це свідчить, що теоретично вони повзають лише на поверхні явищ, а з клясового погляду замазують глибші суперечності, що іманентні товарово-капіталістичному суспільству.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Вартість як основний закон руху товарово-капіталістичного суспільства

§ 1. Вартість і ціна

Вартість товару, будучи формою кристалізованої суспільної праці, в продукті приватної праці виявляє назовні свою властивість у відношенні до другого товару, насамкінець у грошах. „Простий відносний вираз вартости якогось товару, приміром, полотна, в товарі, який вже функціонує як грошовий товар, приміром, у золоті, є форма ціни".[1]

Ціна є грошовий вираз вартости і її величини. Але ціна може не тільки кількісно, а й якісно не збігатися з вартістю. „Речі, які самі собою не є товари, приміром, сумління, честь і т. ін., можуть бути продажні для своїх посідачів за гроші і таким чином через свою ціну набути товарової форми. Отже, річ формально може мати ціну, не маючи вартости. Вираз ціни стає тут уявним так само, як і певні величини в математиці".[2]

Також незаперечний факт є твердження, що під впливом попиту і подання ціни хитаються, і щодо величини не збігаються з вартістю, тобто з тією кількістю праці, яку справді на них затрачено. І саме ці моменти використовують вульгарні економісти, щоб або цілком одверто заперечити категорію вартости, або підмінити її теорією попиту й подання і теорією витрат продукції.

Як теорія попиту й подання та теорія витрат продукції може дати пояснення цін, ми покажемо далі, а зараз треба довести, що якісне й кількісне незбігання ціни й вартости абсолютно не суперечить Марксовій теорії вартости.

Щодо кількісного незбігання цін з величиною вартости, то ця, на перший погляд, суперечність, може бути абсолютною суперечністю, що заперечує Марксову теорію вартости, лише для того, хто розглядає вартість тільки з кількісного боку. Але ми бачимо, що Маркса насамперед цікавить якісний бік вартости, ті продукційні відносини, що виявляються у формі вартости. Суперечність цих продукційних відносин є в тому, що суспільну продукцію провадять приватні незалежні продуценти. Кожен із них готує продукти не для свого власного споживання, а для суспільства. Але який саме продукт потрібний для суспільства, яка кількість його, вирішує заздалегідь не суспільство, а окремі товаропродуценти. Справді, обмінюючи свій продукт праці,

---

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 26

[2] Там же, стор. 45.

окремий товаропродуцент швидко переконується, що суспільство зовсім не невтральне до його продукту. Коли продукт його не може задовольнити суспільних потреб, коли, приміром, суспільні потреби змінилися, а продуцент наш і далі продукує ті самі, що й раніш, продукти, то в найгіршому випадку їх суспільство не прийме. У кращому випадку, коли суспільству і потрібний його продукт, то все таки воно поцікавиться, яку саме кількість робочого часу товаропродуцент потратив на свій продукт. Коли продуктивність праці зросла, а наш товаропродуцент працював як і давніми роками, то не всю кількість праці, яку він витратить, визнають за суспільно - потрібну працю. Подібний наслідок буде й тоді, коли всі продуценти окремої галузі випродукують більше продуктів, ніж треба для того, щоб задовольнити потреби ринку.

У наслідок того, що на ринку кожен екземпляр товару вважають за складову частину всієї суми товарів певного роду, а вся маса товару більша, ніж суспільні потреби на неї, то і кількість витраченої праці на індивідуальний товар не зможе бути реалізована.

Але суспільство передає свої вимоги товаропродуцентові тією мовою, що одна тільки властива товарово - капіталістичному суспільству: мовою ринку, мовою речей, мовою цін. Коли індивідуальний товаропродуцент випродукував товар, що не має для суспільства споживної вартости, то й товар, хоч на нього витрачено певну кількість праці, не зможе бути реалізований, не матиме вартости. Коли якихнебудь товарів випродуковано більше, ніж треба для ринку, то й вартість можна буде зреалізувати тільки неповно, тобто їхня ціна буде менша за вартість. Навпаки буде тоді, коли на ринок надійде менше товарів, ніж треба. Тоді ціна буде вища за вартість. Тільки через вище або нижче цінування продуктів пізнають товаропродуценти, чого і скільки саме потребує суспільство, а чого зовсім не потребує. „Постійне відхилення товарових цін від товарових вартостей є доконечна умова, за якої і через яку тільки й може проявляти себе товарова вартість. Тільки через хитання конкуренції, отже, й товарових цін, здійснюється закон вартости товарової продукції, стає дійсністю означення товарової вартости суспільно-потрібним робочим часом".[1]

Отже, коли розглянути якісний бік категорії вартости, зрозуміти суперечність продукційних відносин, що їх виявляє ця категорія, то жодних суперечностей не можна бачити в тому, що ціна не збігається щодо кількости з вартістю. „Можливість того, що ціна кількісно не збігатиметься з величиною вартости, або що ціна відхилятиметься від величини вартости, така можливість є вже в самій формі ціни. Це ніяк не вада цієї форми, а, навпаки, це робить її адекватною формою способу продукції, при якому правило може пробивати собі шлях крізь хаотичність явищ лише як закон пересічних чисел — закон, що наосліп діє".[2]

---

[1] *К. Маркс.* „Злиденність філософії". Передмова Ф. Енгельса, стор. 15.
[2] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 44.

А чи не спростовують Марксову теорію вартости ті факти, що ціну можуть мати речі, які своєю природою не є продукти праці, а тому й не є вартості? Звичайно, ні. Те, що сумління, честь, які з природи не є вартості, купують і продаються, стає зрозуміле, коли зрозуміти ролю грошей у товарово-капіталістичному суспільстві. „Через те, що на грошах не пізнати, що в них перетворено, у гроші перетворюється все — товари й нетовари. Все стає предметом продажу й купівлі".[1]

Ціну інших предметів, як, наприклад, ціну необробленого ґрунту, можна пояснити тільки на основі закону вартости, хоч сам ґрунт не має вартости, бож у ньому не зречевлено жодної людської праці. Щоб з'ясувати ціну землі, треба перейти в теорії цілий ряд стадій. Вимагати, щоб це було зроблене відразу в теорії вартости, це визначало б вимагати „дати науку раніш за науку" (*Маркс*).

Крім цього, є ще ціла низка предметів, що на них хоч і витрачено працю, але їхня ціна не зв'язана з кількістю витраченої на них праці. Йдеться про рідкі картини, старовинні речі тощо. Їхня ціна, оскільки їх або зовсім не можна репродукувати, або можна репродукувати тільки приблизно в такому самому вигляді, визначається тільки попитом і поданням. Хоч число таких предметів надзвичайно обмежене і вони не є основа існування суспільства, проте вульґарна політична економія залюбки оперує цими фактами, щоб „перекинути" Марксову теорію вартости. Але цим аж ніяк не можна було перекинути теорію, що аналізує не „дрібну частину економії суспільства" (*Ленін*), не окремі казуси, а масові економічні явища. „Великим кроком уперед в економічній науці в особі Маркса є те, що аналіза провадиться з погляду масових економічних явищ, усієї сукупности суспільного господарства, а не з погляду окремих казусів або зовнішньої поверхні конкуренції, чим обмежується часто вульґарна політична економія або теперішня „теорія крайньої корисности".[2]

А що ціна є зовнішній вияв вартости, той вияв, що його можна уловити почуттями, тобто реально-усвідомлювальна категорія, а вартість — прихована, що її не можна безпосередньо намацати, то й буржуазні вульґарні економісти хапаються лише за ціну, оголошуючи саму вартість за метафізичну категорію, фантом, фікцію. „Цінність,— писав Струве,— як щось відмінне від ціни, від неї незалежне, що визначає її, є фантом. Категорія об'єктивної цінности є лише, так би мовити, метафізичне подвоєння".[3]

Вже аналіза в попередніх розділах і в даному розділі викриває весь фалш, усю вульґарність такого погляду. Річ у тому, що аналіза аж ніяк не може обмежитися категорією ціни.

Ціни, як ми бачили, постійно хитаються і мусять хитатися, бо в анархічному суспільстві інакше бути не може. Рух цін

---

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 63.
[2] *Ленін.* Твори, т. XX, ч. I, стор. 485.
[3] *П. Струве.* „Хозяйство и цена", Москва, 1913 р., стор. 96 і 97.

уявляється безпосередньо як хаотичний рух. Щоб надати порядку цьому хаотичному рухові, треба насамперед розглянути його в певній постійності, абстрагувавшися від усього окремого й випадкового. „Якщо ціна,— писав Ленін,— є мінове відношення, то неминуче зрозуміти різницю між єдиничним міновим відношенням і постійним, між випадковим і масовим, між моментальним і таким, що охоплює довгі промежки часу. Раз це так,— а це безперечно так,— ми так само неминуче підносимося від випадкового й одиничного до сталого й масового, від ціни до вартости".[1]

І це, звичайно, не лише методологічний прийом, що з його допомогою можемо пізнати постійність, внутрішню закономірність руху, але й реальна дійсність. У реальній дійсності рух показує ту певну постійність, ту пересічну, що навколо неї рухаються ціни. „А втім, відомо,— писав Маркс,— що таке зведення аж ніяк не є самий тільки науковий методологічний прийом. Постійні хитання ринкових цін, збільшення їх та зменшення компенсуються, взаємно знищуються і сами собою сходять до пересічної ціни, як до своєї внутрішньої норми".[2]

І коли Струве намагався заперечити вартість, назвавши їх фантомом і метафізичним подвоєнням ціни, то він повинен був би довести два моменти: поперше, що ціна є все і при всяких умовах тотожна з вартістю, або, подруге, що хитання цін фактично відбувається так хаотично, що жодної постійности, жодної пересічної не може бути. А цього довести якраз і не можна. Вартість і ціна являють собою в дійсності єдність. Ціна є зовнішній вияв вартости. Будучи зовнішнім виявом вартости, вона, проте, не збігається, або збігається лише приблизно пересічно з вартістю як із своєю суттю. На поверхні явищ ціла низка умов впливає на рух цін. Але хоч би як ціни хиталися і хоч би з якої причини вони хиталися, все таки пересічно їхній рух збігається з рухом продуктивности праці. У тому розумінні вартість є „узагальнений" вияв ціни, „твердий", що „лишається" в ціні, „ідентичний" з ціною, „спокійний" її відбиток, „суттєвий" її вияв. Хоч ціни і рідко збігаються з вартістю, хоч обмін за вартістю є лише момент у постійнім хитанні цін, проте „обмін або продаж товарів за їхньою вартістю є раціональна база, природний закон їхньої рівноваги: виходячи з останнього, треба пояснити відхилення, а не навпаки, з відхилень виводити самий закон".[3]

Отже вартість як суттєвий момент ціни є рівночасно її закон. „Закон і суть поняття однорідні (однопорядкові, або, правильніше, одноступенні), що виражають поглиблення пізнання людиною явищ світу etc."[4]

Вульгарні економісти протиставляють законові вартости закон попиту й подання. Під попитом треба розуміти сукупний платоспроможний попит людности на товари якогось роду. Під по-

---

[1] *Ленін.* Твори, т. XII, ч. II, вид. 1, стор. 391.
[2] *К. Маркс.* „Капітал", т. III, ч I. стор. 141 (рос. вид.).
[3] Там же, стор. 167.
[4] IX Ленінська збірка, стор. 147.

данням — всю масу товарів, що надходить на ринок для продажу. Коли попит перевищує подання, ціни зростають, а коли подання перевищує попит, ціни меншають.

Не зважаючи на деяку позірну переконливість, теорія попиту й подання зовсім неспроможна дати пояснення ціни і її руху.

По-перше, така теорія обходить питання, чим саме зумовлюються попит і подання, що теж постійно зміняються.

По-друге, коли правильно, що ціна змінюється залежно від зміни попиту й подання, то не менш правильно, що й зміна попиту й подання зумовлюється зміною цін. Коли, наприклад, ціни зростають, то й платоспроможний попит меншає, і навпаки, попит на даний товар зростає, коли ціни меншають. Кінець-кінцем маємо зачароване коло, що його визнають самі вульгарні економісти, а тому цілком відмовляються від причинової, єдино наукової методи пояснення явища і стають на шлях вивчення функціональної залежности цін. Вся математична школа в політекономії свідомо відмовляється пояснити основу закону цін, а аналізує тільки відношення між попитом і ціною, між ціною і поданням, відношення між цінами на окремі товари тощо. Але це означає повне банкрутство буржуазної політичної економії. Щоб створити видимість науковости „теорії" попиту й подання, австрійська школа за вихідний свій момент бере не платоспроможний попит, а просто потреби людини, аналіза яких має пояснити рівень цін. Але річ у тому, що ототожнювати попит і потреби можна було б, і то з натяжкою, лише в передтоваровому господарстві. А тому і ця теорія зазнає краху завжди, коли вона стикається з товаровим господарством, в якому потреби виступають як визначена платоспроможність. Наприклад, потреби робітника в капіталістичному суспільстві досить різноманітні й інтенсивні, і їхній вплив на ціни на ринку дорівнює нулеві. Впливає на ціни певна сума грошей, що нею вони розпоряджаються, бо лише вона є представниця їхніх потреб.

По-третє, теорія попиту й подання може в найкращому випадку пояснити хитання цін, але вона неспроможна пояснити рух цін, рівень цін тоді, коли попит і подання покривають себе взаємно. А це буває завжди тоді, коли розглядати рух цін за довший проміжок часу. Не зважаючи на те, що ціни і на бавовну і на металь хитаються, коли взяти пересічну ціну однієї тонни бавовни й однієї тонни металю, їхня пересічна ціна буде різного рівня. Теорія попиту й подання не може пояснити цього рівня, його може пояснити трудова теорія вартости. „Справжні внутрішні закони капіталістичної продукції очевидно не можуть бути пояснені взаємодією попиту й подання (незалежно навіть від глибшої аналізи цих суспільних рушійних сил, що сюди не стосується), бо закони ці виявляються здійсненні в чистому вигляді лише тоді, коли попит і подання перестають чинити, тобто покривають одно одного".[1]

Такий самий характер має і друга вульгарно-буржуазна теорія витрат продукції. Ціни товарів, кажуть вульгарні буржу-

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. III, ч. I, стор. 14 (рос. вид.).

азні економісти, визначаються витратами продукції, а не трудовими витратами, не вартістю. Але що таке витрати продукції? Коли ближче проаналізувати витрати продукції, то виявиться, що вони самі включають те, що повинні були б пояснити, а саме — ціни товарів. Коли, наприклад, для випродукування товару-стіл треба дерева, інструменту тощо (це є витрати продукції столу, ми не згадуємо про затрату робочої сили), то й дерево й інструмент мають свої витрати продукції. Це — з одного боку, а з другого боку — вони самі є товари, а тому мають ціну.

Таким чином, теорія витрат продукції обертається в зачарованому колі і пояснює ціни самими цінами. Вульгарність її виступає тут особливо яскраво тому, що вона схоплює суто зовнішній, поверховий зв'язок явищ, неспроможна дати йому скількибудь глибшого пояснення.

§ 2. Закон вартости як економічний закон руху товарово-капіталістичного суспільства

Розглянувши вартість і ціни в їхньому якісному й кількісному відношенні, ми показали, як рухом цін керує закон вартости. „Хоч би яким способом встановлювано й регульовано попершу ціни різних товарів, відносно одно одного, в кожному разі рухом їхнім керує закон вартости. Де зменшується робочий час, потрібний для продукування товару, меншають і ціни; де він більшає, більшають при інших рівних умовах і ціни".[1]

Ціни товарів безперестанно хитаються в один і в другий бік. Коли поверхово подивитися, на ринку панує хаос. Але коли взяти рух цін за довший проміжок часу, коли абстрагуватися від усього індивідуального, випадкового, не суттєвого в цьому русі і узагальнити рух цін, то ми побачимо певну норму, навколо якої хитаються ціни, певну пересічну лінію цих хитань, а вона саме визначається кількістю суспільно-доконечної, абстрактної, пересічної людської праці, що її затрачено на певний рід товару. У тому розумінні „закон вартости керує рухом цін".[2]

Керуючи рухом цін, вартість є той суспільний закон, що через нього і за допомогою його відбувається суспільний поділ і перерозподіл праці між окремими галузями продукції, встановлюється певна пропорційність праці між різними галузями в суспільстві, де нема суспільного свідомого і плянового контролю над продукуванням окремих продуктів. Певна пропорційність між окремими галузями суспільної праці потрібна в кожній суспільній формації. І товарово-капіталістичне суспільство не вільне від цієї доконечности, але товарово-капіталістичне суспільство характеризує те, що нема в ньому свідомого, плянового встановлення цієї пропорційности. Тим то та доконечність виявляється постійно через порушення пропорційности.

„Коли в якійнебудь галузі витрачено надто багато суспільного робочого часу, то еквівалент все таки може бути сплачений

---

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. III, ч. I, стор. 155.
[2] Там же, стор. 158.

тільки в тому розмірі, начебто затрачено доконечну кількість. Значить, уся маса продукту (однієї сфери), тобто вартість усієї цієї маси, дорівнює в такому разі не тому робочому часові, що його треба було б пропорційно затратити, якби вся маса цього продукту була пропорційна продукції в інших сферах. Але оскільки ціна всієї маси продукту зменшується нижче за її вартість, остільки ж зменшується ціна окремого продукту". [1]

У такій специфічній формі відбувається регулювання суспільної продукції в товарово-капіталістичному суспільстві. Оскільки в продукції панує анархія, то й постійно порушується пропорційність. Будучи незалежні, товаропродуценти самі вирішують, що, як і скільки продукувати. В наслідок виявляється, що не цілком правильно визначено, що, як і скільки. На сцену виступає закон вартости у згаданій формі. „Лише як внутрішній закон, як сліпий закон природи виступає тут, перед очима окремих діячів продукції, закон вартости і здійснює суспільну рівновагу продукції серед випадкових хитань". [2]

Проте треба підкреслити, що зміст закону вартости зовсім не вичерпує й не може вичерпувати встановлення пропорційности між окремими галузями в товарово-капіталістичному суспільстві. Заходжуючися вивчати капіталістичне суспільство, Маркс, як ми знаємо, ставив собі завдання дослідити економічний закон руху капіталізму. „Кінцева мета мого твору,— каже Маркс у передмові до „Капіталу",— є визначити економічний закон руху сучасного суспільства, тобто капіталістичного буржуазного суспільства. Дослідити продукційні відносини даного, історично визначеного суспільства в їхньому виникненні, розвитку та підупаду — такий зміст економічного вчення Маркса". [3]

Отже, Марксова теорія вартости має дати і дає відповідь про закон руху, насамперед про виникнення капіталізму. Основу й зародок капіталізму Маркс викриває в товаровій продукції, в основній суперечності товарової продукції.

Аналізуючи товар, Маркс викриває той факт, що „продукт окремого продуцента, призначений на чуже споживання, може дійти до споживача й дати право продуцентові одержати інший суспільний продукт тільки набравши форми грошей, тобто підпавши попередньо суспільному облікові як з якісного, так і кількісного поглядів. А облік цей провадять за спиною продуцента, через ринкові хитання. Ці невідомі продуцентові незалежні від нього ринкові хитання не можуть не породжувати нерівности між продуцентами, не можуть не посилювати цієї нерівности, руйнуючи одних і даючи другим у руки гроші — продукт суспільної праці". [4]

Коли продукт праці потрапляє на ринок і таким чином зазнає суспільного обліку, „дрібний товаропродуцент відразу почуває, що його інтереси протилежні до інтересів решти суспільства". [5]

---

[1] *К. Маркс.* „Те рії додаткової вартости", т. I, розд. IV.
[2] *К. Маркс.* „Капітал", т. III, ч. II, стор. 419.
[3] *Ленін.* Твори, т. XVIII, стор. 15.
[4] *Ленін.* Твори, т. I, стор. 2 4 — 265.
[5] *Ленін.* Твори, т. III, стор. 253.

Суперечність ця виявляється лише в зародковій формі, коли цей ринок обмежений вузькими рамками, коли продукт, як правило, з одного боку, потрапляє безпосередньо до рук споживача, а з другого боку, коли продають тільки лишки продуктів. Але *коли ринок поширюється* до національних, а потім до міжнародніх маштабів, коли продають не лишки продукту, а продукт, суспільно-випродукований для обміну, ця суперечність виступає чимраз яскравіше. Дрібний товаропродуцент відривається поступінно від того стану, коли він свої засоби існування здобував переважно в обміні з природою. А потрапляючи в багаті світові суспільні зносини, стає залежним від „примхливих, не завжди навіть відомих робітникові, вимог ринку".[1] Ринок насамперед робить продуцента однобокішим в його продукційній роботі, примушуючи його спеціялізуватися на тому продукті, що особливо попитний на ринку. Ринок, подруге, контролює спосіб продукції даного продукту, перевіряє, якими технічними методами продуцент його продукує. Коли, наприклад, техніка продукції прогресує, то й суспільство не платитиме за продукти в тій пропорції, в якій справді затрачено на товар працю окремого продуцента, а поверне в еквіваленті тільки суспільно-пересічну, суспільно-доконечну працю. Ще частіш окремий товаропродуцент пізнає свою відчуженість від суспільства, суперечливість своїх інтересів до інтересів суспільства, коли або міняються суспільні потреби і його продукт не знаходить цілком збуту на ринку, або коли продуктів даного роду випродуковано більше, ніж треба для ринку. Такі випадки приводять окремих товаропродуцентів до руйнування. Коли, наприклад, у 70-х роках минулого століття виступив на европейському ринку хліб ПАСШ, що був випродукований при високій продуктивності праці та викинутий на европейський ринок у величезній кількості, то це призвело до зруйнування мільйонів дрібних селянських господарств Европи.

Потрапляючи в суперечність з власними інтересами до інтересів суспільства, дрібний товаропродуцент порушує добросусідські відносини з іншим товаропродуцентом (що в них вони перебували за натурального господарства), між ними зароджується конкуренція, що її сила, жорстокість прямо пропорційна до зростання маштабів ринку і товарової продукції, тому що тепер товаропродуцент бачить, що його добробут, його доля залежать від того, чи зможе він постачати ті продукти, які потрібні ринкові, продукувати їх такими методами, щоб його працю суспільство визнало за суспільно-потрібну працю, стільки, скільки треба для ринку, чи, навпаки, його витиснить з ринку його сусіда, що продукує предмети кращої якости, кращими методами, тим то й витрачає менше праці і т. д. В умовах ринку те що плюс для одних, є мінус для других продуцентів.

У міру зростання ринку виникає й суперечність між маштабами ринку й маштабами самої продукції.

„За мізерного розвитку товарової продукції дрібний проду-

[1] *Ленін.* Твори, т. III, стор. 237.

ВІДДІЛ НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

цент обмежується збутом виробів на дрібнім, місцевім ринку, іноді навіть збутом безпосередньо до рук споживача. Це — нижча стадія розвитку товарової продукції, що ледве вилучається з ремесства. У міру поширення ринку такий дрібний розпорошений збут (що повнотою відповідав дрібній розпорошеній продукції) стає *неможливий*. На великому ринку збут мусить бути великий, масовий. І от, дрібний характер продукції потрапляє в непримиренну суперечність з потребами великого, гуртового збуту. У даних суспільно-господарських умовах, за ізольованости дрібних продуцентів та розкладу їх ця суперечність не могла розв'язатися інакше, як так, що представники заможної меншости взяли збут до своїх рук, сконцентрували його. Скуповуючи масово вироби (чи сировину), скупники таким чином здешевлювали витрати збуту, перетворювали збут з дрібного, випадкового й неправильного на великий і регулярний, і ця суто економічна перевага великого збуту неминуче призвела до того, що дрібного продуцента відірвано від ринку і зроблено беззахисним перед владою торговельного капіталу. Отже в умовах товарового господарства дрібний продуцент неминуче потрапляє в залежність від торговельного капіталу в наслідок суто економічної переваги великого, масового збуту над розпорошеним дрібним збутом.

Ясна річ, що на ділі зиск скупників дуже часто зовсім не обмежується ріжницею між вартістю масового й вартістю дрібного збуту — так само, як зиск промислового капіталіста дуже часто складається з відраховань з нормальної заробітної плати".[1]

Але дрібний товаропродуцент не тільки потрапляє в залежність від торговельного капіталу. Коли вкоріняється влада грошей, то скоро і всі виплати товаропродуцент мусить провадити грішми (податки, чинш, оренда тощо). Коли їх товаропродуцент не має, потрапляє в кабальну залежність від лихваря, що як пиявка висисає всі соки з дрібного товаропродуцента й руйнує його. Особливо велика влада лихварського капіталу на початку розвитку товарової продукції, коли обмін не є регулярний суспільний акт, коли, наприклад, дрібний селянин мусить регулярно провадити виплати, а перетворення його продукту праці є нерегулярний, випадковий процес.

Але й без того, щоб платити, дрібний продуцент потребує грошей. Сам характер дрібної продукції робить її несталою, підлеглою тисячі випадковостей. Досить одного неврожаю, упаду худоби тощо, щоб дрібне господарство стало на межі руїни і потрапило в кабалу лихварського капіталу.

Суперечність між приватною і суспільною працею, конкуренція примушують дрібного товаропродуцента завжди поліпшувати техніку продукції, продукувати кращими інструментами й виготовляти більше продуктів на ринок. Маштаби продукції поширюються на початку збільшенням членів родини (дружина, діти), інтенсифікацією їхньої праці, а згодом і залученням найманої робочої сили. З майже однорідної маси дрібних господарств

[1] *Ленін*. Твори, т. III, стор. 274 — 275.

виростають таким чином вже дрібнокапіталістичні господарства, а з другого боку, руйнується інша частина господарств, що стає за джерело постачання найманої праці. Сімейна кооперація більшої кількости робітників поступінно уступається перед кооперацією більшої кількости найманих робітників, товарове господарство перетворюється в капіталістичне господарство. Торговельний і лихварський капітал тільки допомагають, полегшують народження капіталізму. Акумуляція (нагромадження) капіталу насильною експропріяцією дрібних товаропродуцентів надзвичайно прискорює цей процес. Така „діялектика товарової продукції, що перетворює „життя працею рук своїх" в життя, збудоване на експлуатації чужої праці".[1]

Якраз цю закономірність руху товарового господарства викриває теорія вартости Маркса. Якраз категорія вартости охоплює й виявляє продукційні відносини капіталізму в їхній найзагальнішій, основній і внутрішній суперечливості. Вартість, як уже доведено, виявляє зречевлення суспільної праці в продукті приватної праці. Це найзагальніша, найпростіша суперечність капіталізму. Коли є такі продукційні відносини, постає доконечність індивідуального приватного обміну, грошей і ціни. Адекватним основній формі відносин людей у продукції відповідають форми обміну продуктів. Але й вартість, що є форма вияву цих продукційних відносин, дістає також свою зовнішню форму грошей, ціни. Дальший рух, конкретизацію, ускладнення продукційних відносин товарового господарства відбито у Маркса у відповідних формах зміни самої вартости, у відповідних формах руху вартости, що відбиває діялектику перетворення товарового господарства на капіталістичне.

Гроші[2] є розвинута форма вартости, тим то на їхньому русі ми покажемо рух і форми руху продукційних відносин товарового господарства. Аналізуючи функцію грошей як засобу обігу, Маркс показує, що у формі руху обміну $Т — Г — Т_1$ гроші, мінова вартість, є лише засіб набувати споживних вартостей. Коли товаропродуцент обмінює свій товар на гроші, то й гроші, мінова вартість є для нього не самоціль, а тільки засіб, щоб придбати споживних вартостей. Справа міняється, коли гроші виступають у функції засобу скарбу. А вони виступають у цій своїй визнаній формі тоді, коли товаропродуцент збуває свій товар, але не купує зараз же іншого товару. Споживання тут приноситься в жертву багатству в його загальній, абстрактній формі. Продаж мав на меті не споживання, а вартість. Гроші виступають як самостійна суспільна сила. Такою силою виступають гроші у функції засобу платежу, коли товаропродуцент продає товар не для того, щоб купити товар для задоволення споживання, а для того, щоб дістати вартість — гроші, ту самостійну силу, що йому потрібна чи для виплати, чи на сплачення податків, чиншу, боргів тощо.

Вже в простій циркуляції товарів вартість, як ми бачили на функціях скарбу та платежу, набирає самостійної форми, самостійної в розумінні самоцілі й руху. Але це тільки переходові форми до того, щоб за капіталістичного способу продукції підпорядкувати владі грошей усі моменти продукційних відносин. У формі циркуляції капіталу (і торговельного капіталу, не тільки промислового) $Г — Т — Г + г$, гроші становлять вже вих дний і кінцевий момент руху. „Коли в простій циркуляції вартість товарів проти їхньої споживної вартости набирає якнайбільше самостійної форми грошей, то тут вона раптом виявляється як суб-

[1] *Ленін.* Твори, т. III, стор. 246.

[2] Щоб ілюструвати рух вартости як відбиток перетворення простого товарового господарства в капіталістичне, ми вийшли з рамок теми; це й показали, подавши матеріял петитом. *Ред.*

станція, самостійна у своєму поступі й русі. Субстанція, для якої товари й гроші обоє є лише форми. Але навіть більше: замість виражати відношення товарів, вона вступає тепер, мовляв, у приватні відносини до самої себе. Вона відрізняє себе як первісна вартість від самої себе як додаткової вартости, так само як бог-отець відрізняє себе від самого себе як бога-сина, дарма що обидва вони одного віку і фактично вони лише одна особа...

Отже, вартість стає саморухомою вартістю, саморухомими грішми, і як така, вона є капітал".[1]

Рух вартости як капіталу, як такої, що притягає додаткову вартість, можливий тільки тому, що сама робоча сила продається й купується за вартістю. В іншому випадку не було б можливости капіталістові експлуатувати робочу силу.

В міру розгортання основної суперечности товарової продукції, в міру зростання й ускладнення продукційних відносин товаропродуцентів, залежно від форм цього руху, Маркс показує зміну і рух і форми руху самої вартости. От тому „... закон вартости є основний закон самої товарової продукції, отже також і вища форма останньої, капіталістичної продукції. Поняття вартости є найзагальніший і тому найбільше обіймаючий вираз економічних умов товарової продукції. У понятті вартости є в зародку не тільки гроші, а і всі розвиненіші форми товарової продукції і товарового обміну... У формі вартости продуктів є вже тому в зародку вся капіталістична форма продукції, протилежність між капіталістами й найманими робітниками, промисловa резервна армія, кризи...

Раз товаропродукційне суспільство розвинуло властиву товарам як таким форму вартости, далі — форму грошей, то виступають назовні й інші, ще приховані у вартості зародки. Найближчим і найістотнішим наслідком є загальне поширення товарової форми. Навіть предметам, що їх раніш продуковано для прямого власного споживання, гроші нав'язують товарову форму і втягають їх в обмін. Разом з тим товарова форма й гроші проточуються у внутрішнє господарство суспільних спілок, які були об'єднані безпосередньо для продукції: вони рвуть один по одному зв'язки громади й розкладають її на юрбу приватних продуцентів".[2]

Вартість, будучи основним, всезагальним, всеосяжним законом капіталізму, є водночас, як уже раніш сказано, закон руху цього суспільства. У продукті праці, як вартости в зародковому вигляді, є всі суперечності капіталізму. Розгортання продуктів праці як вартостей є водночас розгортання основної суперечности, притаманної капіталізмові в товаровій продукції, вияв різноманітности форм цієї суперечности, перетворення її на суперечність між суспільним характером продукції і приватним характером привласнення в капіталістичному суспільстві, що веде насамкінець до загибелі капіталізму.

Ясна річ, що з розвитком товарової продукції змінюється її закон. У капіталістичному суспільстві чинять закони, що були лише в зародку в простому товаровому господарстві. Але оскільки в основі капіталістичного і простого товарового господарства панує приватна власність, то і тут і там продукт панує

---

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 77.
[2] *Ф. Энгельс.* „Анти-Дюринг", стор. 175 — 177.

над людьми. „Економічний закон товарової продукції змінюється з розвитком способу цієї продукції, але він панує протягом усього періоду цивілізації, і нині продукт головує над продуцентом, і нині з гальна продукція всього суспільства не регулюється за заздалегідь визначеним планом, а установлюється нерозумним законом, що чинить із стихійною силою і кінець-кінцем вибух є періодичними товаровими кризами".[1]

Рух товарово-капіталістичного суспільства відбувається справді на основі певного пропорційного поділу праці, відбувається, як і самий рух, на основі закону вартости. Але характер пропорційности, а саме той факт, що ця пропорційність тільки приблизна, пропорційність на момент, пропорційність як тенденція, як протест проти постійної диспропорційности, виникає з закону вартости як закону руху товарово-капіталістичного суспільства. Такою ж мірою від характеру руху товарової продукції, від ступеня її розвитку залежні й самі пропорції суспільного розподілу праці. Один, наприклад, тип пропорції суспільного поділу праці буде, коли капіталізм ще розвивається, не вичерпав ще всіх своїх можливостей; другий тип пропорції, коли капіталізм перестиг. У першому випадку та кількість суспільної праці, що її затрачають у сільському господарстві, буде відносно велика, на речі розкошів — невелика; у „перестиглому" капіталізмі витрачається в сільському господарстві менше праці, на речі розкошів — більше, ніж на попередньому етапі. Ще краще ця ріжниця виступить, коли ми порівняємо пропорції суспільного поділу праці між окремими галузями в капіталістичному господарстві і в економіці СРСР. Перед нами дві якісно різні системи господарства з різними законами розвитку. Але в зв'язку з тим і кількісні пропорції суспільної праці між окремими галузями у них будуть різні. У наслідок експропріяції приватної власности поміщиків і капіталістів ми маємо й інший розподіл праці між галузями народнього господарства (знищено галузі, що виробляли предмети розкошів для експлуататорів, гармонійно розвиваємо сільське господарство тощо). З політичної лінії правих на аграризацію країни випливали б цілком інші пропорції, ніж тепер, коли партія проводить рішучу лінію на індустріялізацію країни і завершення побудови швидкими темпами за другої п'ятирічки соціялістичного суспільства.

Все це підкреслюється для того, щоб довести всю неправильність, шкідливість розуміння закону вартости як закону, що встановлює рівновагу, як регулятора рівноваги в товарово-капіталістичному суспільстві.

З того факту, що вартість є закон цін і регулює певну пропорційність суспільного процесу продукції в товарово-капіталістичному суспільстві, механісти й контрреволюційний меншовик Рубін робили висновок, що тим і вичерпується ввесь зміст теорії вартости, ввесь зміст політичної економії. „У суспільстві з суспільним поділом праці,— писав Бухарін,— а капіталістичне суспільство вважає за передумову це останнє,— це означає, що

[1] *Ф. Энгельс.* „Происхождение семьи", стор. 124.

мусить бути певна рівновага всієї системи. Скільки треба,— продукують вугілля, заліза, машин, ситцю, полотна, хліба, цукру, чобіт тощо. Скільки треба,— на продукцію всього цього відповідно витрачають живу людську працю, що користується потрібною кількістю засобів продукції. Тут можуть бути різні відхилення, хитання, вся система розширяється, ускладняється, розвивається, перебуває в постійному русі, в коливанні, але загалом є в стані рівноваги.

Знайти закон цієї рівноваги і є основна проблема теоретичної економії. Наслідок розгляду всієї капіталістичної системи, при *умові її рівноваги*, і є теоретична економія як наукова система... тут коротко й чітко видно весь підхід до розв'язання основної проблеми — проблеми цінности". [1]

Таким чином, закон вартости, за Бухаріном, є закон рівноваги товарового капіталістичного суспільства, закон, що показує, як регулюється і встановлюється рівновага між окремими галузями в суспільстві, де відношення людей і продукції не підпадають пляномірному контролеві.

На такій самій позиції стояв і Рубін. „Рівновага,— писав він,— і поділ праці становлять основу вартости і її змін як у простому — товаровому, так і в капіталістичному господарстві. У цьому сенс теорії трудової вартости Маркса". [2]

Закон рівноваги, за Бухаріном, що має єдиний зміст (пропорційність трудових витрат), є вічний, що існує у всіх суспільствах, природний закон, і його Бухарін зве „законом трудових затрат". У товарово-капіталістичному суспільстві „закон трудових затрат" набуває форми вартости, а в соціялістичному суспільстві цей закон виступає без жодної форми, у голому вигляді, як безпосередній закон природи. Неправильність цієї теорії „рівноваги", а значить, і „закону трудових затрат", вже доведено раніш. Вона базується на механістичному розриві форми і змісту, на зведенні всіх явищ тільки до кількости, на підміні матеріялістичної діялектики механістичною теорією рівноваги. Саме тому Бухарін основне в законі вартости бачить те, що на його основі складається і що він прирівнює певну пропорційність затрат суспільної праці.

Якісний бік закону вартости, вартість як закон руху Бухарін і механісти ігнорують. Щодо цього, як показано, поєднуються теж з механістами і ідеалісти, рубінці. Але, ігноруючи якісний бік, механісти й ідеалісти перекручують і самий кількісний бік вартости, трактують кількісні пропорції суспільної праці як самоціль, метафізично відірвано від напряму розвитку економіки та від її законів.

Шкідливість такого трактування закону вартости призводить до того, що тут, поперше, затушковується суперечливість товарового господарства, прикрашується капіталізм; подруге, саме капіталістичне суспільство, вся сукупність його продукційних відносин видається як гойдалка, тобто як порушення й відно-

---

[1] *Н. Бухарин.* „Экономика переходного периода".
[2] *И. Рубин.* „Очерки", стор. 102.

влення рівноваги, або, як тупцювання на місці; потрете, така теорія призвела Бухаріна до цілої низки політично-помилкових характеристик розвитку імперіялізму, а особливо проблем економіки в СРСР.

Всупереч механістам і ідеалістам, марксистсько ленінська теорія формулює закон вартости *як основний закон товарово-капіталістичного суспільства, як закон руху*. Кількісна пропорційність суспільного поділу праці між окремими галузями, що і становлюється на основі закону вартости, підпорядкована і зумовлена самим рухом, напрямом руху товарової продукції.

§ 3. Пляновий характер економіки СРСР

Відмінно від капіталізму, де продукт праці як сліпий закон природи панує над людьми, в СРСР суспільство само панує над своїм продуктом праці. Рух радянської економіки, напрям цього руху, кількісні пропорції суспільного поділу праці визначаються не в стихійному порядку, не законом вартости, а пляном. Радянська економіка — плянова економіка. Основне завдання нашої переходової економіки, революційне її перероблення на економіку соціялізму, будування соціялістичних продукційних відносин відбувається у нас за свідомим пляном, а не стихійно, не самопливом.

Що робить нашу економіку пляновою економікою? У теорії вартости показано, що зречевлення суспільної праці в продукт приватної праці позбавляє суспільство влади над своїм продуктом. Продукт праці потрапляє на ринок, зазнає суспільного обліку й панує над своїм продуцентом. У капіталістичному суспільстві капітал панує над продуцентом, тобто мертва праця, скристалізована раніш, над живою працею. Щоб суспільство могло визволитися від сліпих законів свого розвитку і вступити в свої законні права, тобто самим панувати й керувати продуктами своєї праці, треба знищити приватну власність і ті антагоністичні умови, що з неї виросли.

Жовтнева революція, експропріювавши капіталістів і поміщиків, націоналізувавши велику промисловість, транспорт, банки, землю, звільнила наше суспільство з-під влади сліпих законів ринку, з-під влади закону вартости. Праця продуцентів в усуспільнених підприємствах стала безпосередньо в своїй конкретній формі, а не в абстрактній людській формі праці, суспільною працею.

Інакше й не може бути. За панування закону вартости суспільство може лише, як ми бачили, стихійно виділяти капіталістів і найманих робітників. Отже будівництво соціялізму несполучне з законом вартости як законом руху економіки.

Але даним твердженням суперечить начебто той факт, що в нашій економіці не лише до останнього часу була селянська приватна праця на засоби продукції і індивідуальне селянство становило у нас близько 80% людности, були капіталістичні елементи (куркуль на селі, непман у місті), але ще й тепер, після завершення побудови фундаменту соціялістичної економіки, залиши-

лось близько 40% дрібних селянських господарств поза колгоспами, залишився в районах, де ще не проведено суцільної колективізації, куркуль, є ще, хоч і небагато, непмана в місті. Це з одного боку. З другого боку у нас є гроші, торгівля, кредит тощо. Усі ці форми приватної власности є адекватні форми стихійного закону вартости. А гроші, як ми бачили, є розвинена форма вартости, торгівля постає з того, що суспільна праця організована приватним, індивідуальним способом.

Як це все можна погодити з тим, що не закон вартости, а плян є закон руху нашої економіки? „Очевидно,— казали буржуазні економісти типу Кондратьєва, Юровського, Громана і т. д.,— оскільки в нашій економіці є товарові відносини, існують гроші, купівля-продаж тощо, то й не плян, а закони товарового господарства керують нашою економікою, стихія скеровує рух економіки переходової доби". Роля пляну в СРСР, на їхню думку, сходить тільки до передбачування стихійних закономірностей, конкретніше, до ролі передбачування тих пропорцій суспільного поділу праці між окремими галузями, плянів їхнього зростання, що складаються стихійно.

Троцькісти цю суперечність розв'язували дещо інакше. Преображенський, наприклад, поділяв нашу економіку на окремі частини, сектори, і для кожного сектора встановляв окремий економічний закон. Для соціялістичного сектора, оскільки там знищено приватну власність на засоби продукції і антагоністичні відносини, Преображенський вважав плян за економічний закон, а для приватного сектора (приватний сектор включав у троцькістів і дрібне селянське господарство і капіталістичне) — закон вартости. Розвиток нашої економіки визначався, за Преображенським, „стикненням" цих двох принципів, їхньою рівночинною. „У нашій економіці — писав Троцький,— соціялістичні тенденції різної висоти розвитку спотикаються й переплітаються з капіталістичними тенденціями, знову ж таки різного ступеня стиглости й нестиглости. Контрольні числа дають пов'язання одних процесів з одними і тим викривають рівночинну розвитку. У цьому основне соціялістичне значіння перспективного пляну".[1]

Праві опортуністи, зокрема Бухарін, у суті теж вважали, що в нашій економіці чинять дві засади: плянова і стихійна. Але відмінно від троцькістів Бухарін не протиставляв цих двох засад, а тільки вважав, що закон вартости поступінно „линяє", „трансформується", „вростає" в пляновість. „Процес перемоги соціялістичних плянових засад є не що інше, як процес скидання законом трудових затрат своєї гріховної ціннісної білизни"[2]; „фігурально кажучи, ми й з кон цінности примушуємо служити нашим цілям".[3]

Спільне всім тим писаріям є, поперше, у більш або менш одвертій формі заперечування пляну як керівної засади в нашій економіці, зведення його ролі до антиципації пропорцій суспільного поділу праці, що стихійно складаються, трактування пляну як

[1] *Троцкий.* „К социализму или к коммунизму", стор. 5.
[2] *Бухарин.* „К вопросу о закономерностях переходного периода", стор. 39.
[3] *Бухарин.* „Вопросы культуры при диктатуре пролетариата", стор. 146.

порожньої, беззмістовної форми; подруге — всі вони за основну проблему економіки вважають проблему рівноваги. Оскільки кожне суспільство мусить розподіляти працю в певних пропорціях, то, на думку Бухаріна, це є вічний природний закон, і наш плян формально лише повинен фіксувати те, що робив за капіталізму закон вартости.

Не важко побачити буржуазно-клясовий зміст тих теорій. Коли звести ролю пляну до часткового закону в одному секторі, коли зробити його порожньою, часто пасивною формою, що реєструє стихійні закономірності, обмежити його до передбачення пропорцій суспільної праці, що складаються на основі природного закону (а про це казав Бухарін, як ми бачили, у своєму вченні про „закон трудових затрат"), то в суті вся робота нашої парті зійшла б до пасивної реєстрації зростання капіталізму, а не до поборювання соціялістичного суспільства.

Коли пропорції суспільної праці складаються на основі природного вічного закону, то й відсталість СРСР, аґрарний характер країни, залежність її від капіталістичного світу теж вічні, незмінні і вся наша політика на індустріялізацію країни, на усамостійнення від капіталістичного світу — це просто утопія.

Коли плян є економічний закон одного сектора, як казали троцькісти, то не може бути й мови про соціялістичне перероблення дрібного селянського господарства, бо дрібне селянське господарство може лише перетворюватися на основі іманентного йому закону вартости в капіталістичне. Зрештою, троцькісти це прямо й заявляли, і їхня теорія „двох регуляторів" є лише логічна теоретична основа про неможливість змички пролетаріяту з селянством в СРСР.

Всупереч цим теоріям треба підкреслити, поперше, що наша економіка, не зважаючи на багатоукладність, є єдина, з єдиним законом її розвитку, з законом руху до соціялізму. Подруге, тим законом, що спрямовує рух до соціялізму, не може бути закон вартости, тому що він, як показано в попередньому параграфі, виявляє суперечність товарової продукції між суспільним і приватним характером праці, якої в нашій економіці нема. Потретє, хоч справді в нашій економіці дощенту ще не знищено приватної власности і з нею зв'язана певна стихійність, проте плян і стихія, плян і закон вартости не є дві сили, що „стикаються", а плян є керівна, що підпорядковує собі стихію, сила, що не мирно, спокійно використовує стихію, а нещадно бореться проти неї. Почетверте, торгівля, гроші, кредит тощо — всі ці категорії капіталізму є в нашій економіці лише знаряддя, що їх завоював і орудує ними плян і аж ніяк не форма руху суперечности між суспільним і приватним характером праці. Плян, будучи у нас керівною силою, опановує ті методи й форми, що склалися за капіталізму, щоб використати їх для революційного перероблення економіки СРСР на соціялістичну. Поп'яте, не проблема рівноваги пропорційности є основа пляну, а спрямованість руху економіки до соціялізму, темпи цього руху. Пропорції суспільного поділу праці змінюються і мусять змінитися залежно від напряму руху. Пошосте, плян не є передбачення, а директива, що на основі аналізи

клясового співвідношення сил дає напрям руху, ставить завдання щодо зміни цього співвідношення на користь пролетаріятові і насамкінець на знищення кляс взагалі.

З багатоукладности нашої економіки виникає лише специфічність нашого пляну, специфічність форм і метод плянування, і аж ніяк не заперечення самого пляну. Наявність маси дрібного селянства на перших етапах соціялістичного будівництва в СРСР, властива їм стихійність дуже обмежували ролю пляну. Це обмеження посилювалося ще тим, що на тім етапі не було досить міцних організаційних форм соціялістичного сектора, не було аж до 1923 року твердої валюти, не було навичок плянування, питома вага приватника в торгівлі була велика, а позиції соціялістичного сектора в цій галузі — слабі, тощо. Але вже тоді пролетаріят, спираючись на свої командні висоти, підпорядковував собі стихію, регулював її і спрямовував річищем зміцнення соціялістичного сектора.

За 15 років революції становище в корені змінилося. Після повернення понад 60% дрібних селянських господарств на соціялістичний шлях господарювання, після запровадження в основних і вирішальних районах СРСР суцільної колективізації і ліквідації на цій основі куркуля як кляси плян з керівної засади став абсолютно переважною, абсолютно панівною засадою в самій економіці. Опанувавши і зміцнивши всі підойми плянового впливу на економіку на нинішнім етапі, плян став проточуватися в усі ланки радянської економіки.

ТЕМА ДРУГА

ГРОШІ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Суть грошей

§ 1. Суть грошей

Загадковість грошей зникає, коли проаналізувати форми вартости та їхній розвиток. Аналізою форм вартости Маркс показав не тільки генезу (виникнення), але й суть грошей. У наслідок внутрішньої суперечности товару, суперечности між споживною вартістю і вартістю, в наслідок зречевлення суспільної праці в продукті приватної праці,— а таким є товар,— постає потреба зовнішньо виявляти цю суперечність. Цю свою суперечність кожний товар виявляє назовні, коли перебуває у відносній формі вартости до другого товару, що є його еквівалент. Замість внутрішньої суперечности товару, суперечности між споживною вартістю і вартістю, у відношенні одного товару до другого ми бачимо зовні ту саму суперечність між товаром, що виявляє свою вартість, і другим товаром, що його природне тіло править за вияв вартости.

Але товар, не зважаючи на свої два суперечливі чинники — споживну вартість і вартість — є єдність. Ця єдність суперечностей товару виявляється також і назовні в єдності відносної форми вартости та його еквіваленту. Це особливо слід підкреслити, бо буржуазні економісти вбачають між відносною формою вартости і еквівалентом або лише суперечливість, або лише тотожність, то ототожнюючи товар з грішми, то знову заперечуючи за грішми товарову властивість.

Зовнішній вияв суперечливости між споживною вартістю і вартістю товару на перших початках розвитку товарового господарства не фіксується і не закріпляється за окремими товарами. У простій або випадковій формі вартости вартість товару не виявлена ще у вигляді відношення до всього товарового світу, а лише у вигляді до природної форми окремого товару, а природне тіло товару еквіваленту виражає вартість лише в цьому відношенні, не виділяючи себе з-поміж товарового світу. Але коли тільки зростає число і різновидість товарів, що вступають у процес обміну, товарова маса висуває один товар, що регулярно й постійно править за загальний еквівалент усіх товарів. Зовнішня протилежність між відносною формою вартости і екві-

валентом у загальному еквіваленті, тобто в грошах, тепер фіксується й закріпляється за товаром-золотом. Тепер товар, що перебуває у відносній формі вартости, безпосередньо є лише споживна вартість, безпосередньо репрезентує лише приватну й конкретну працю, а еквівалент безпосередньо й постійно в своїй натуральній формі — суспільну, абстрактну працю. „На обох боках,— пише Маркс,— ми знаходимо товари, що репрезентують єдність споживної і мінової вартости. Але на кожнім з двох полюсів мінового акту єдність цих відмінностей здійснюється в протилежному розумінні, а тому здається водночас її взаємовідношенням".[1]

Ця суперечність і єдність між товарами й грішми виявляється в тому, що товар безпосередньо репрезентує споживну вартість, приватну й конкретну працю його суспільне буття представлене в еквіваленті, покищо лише в можливості, ідеально; еквівалент, навпаки, безпосередньо відіграє ролю суспільного буття, тобто зречевлення абстрактної суспільної праці, а споживна вартість його дана в можливості в тому товарі, який перебуває у відношенні до нього.

Отже внутрішня суперечність товару, внутрішня суперечливість товарової продукції розв'язується у виділенні специфічного товару-грошей. Через вид лення специфічного товару-грошей, кожен товар, бувши внутрішньо суперечливий, дістає подвійне існування: безпосередньо як споживна вартість і як втілення загальної, абстрактної людської праці, як гроші у потенції. Інакше рух і розв'язання цієї суперечности відбивається на товарі-грошах. Коли в окремому товарі через виникнення грошей зовнішньо роздвоюється його споживна вартість і вартість, то в грошах подвоюється сама споживна вартість. „Споживна вартість грошового товару подвоюється. Поруч особливої споживної вартости, що належить йому як даному товарові,— так, наприклад, золото служить для пльомбування зубів, є сировий матеріял для речей розкошів і т. д.,— він дістає формальну споживну вартість, створювану його суспільними функціями".[2]

Через подвоєння споживної вартости одного товару — грошей — розв'язується суперечність між споживною вартістю і вартістю товару. Товар-гроші, крім своєї дійсної споживної вартости, дістає формальну споживну вартість, тобто таку споживну вартість, що ще має бути реалізована або перетворена в дійсні споживні вартості товарів. Отже один-одним товар, що є адекватне буття вартости всіх товарів, або вартість товарів у вигляді окремого товару, виділеного для цього товаровим світом, є гроші. Таким чином, гроші є специфічна форма, що в них розв'язується суперечність товару, суперечність між приватним і суспільним характером праці в товарово-капіталістичному суспільстві.

Проте була б велика помилка гадати, що, оскільки гроші є форма, що в них розв'язується суперечність між приватною

---

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 59 (рос. вид.).
[2] Там же.

суспільною працею, то тим самим згадана суперечність знищується. Річ у тому, що гроші є лише специфічна форма *розв'язання* цієї суперечности. Коли виникають гроші, товари й далі лишаються безпосередньо продуктами приватної праці. Товарово-капіталістичне суспільство доходить у грошах того, що один із видів приватної праці, в даному разі праця в золотій промисловості, стає безпосередньо суспільною працею, монопольним представником загальнолюдської, абстрактної праці. Але саме тому, що виникає й існує такий товар, що є монопольний представник безпосередньо суспільної праці, всі інші товари можуть тепер затерти своє індивідуальне обличчя, і, прирівнюючись до грошей, виявити себе як щось однорідне, як частина загальносуспільної людської праці. Грошова форма стає для товарів зовнішнім речовим виявом суспільної праці, зречевленої в них, речовим виявом продукційних відносин у товарово-капіталістичному суспільстві.

Отже за товарової продукції доконечно з'являються гроші. Товар, як суспільний продукт, безпосередньо є продукт приватної праці. Суспільний характер товару прихований, і лише в обміні приватних праць виявляється їхній суспільний характер, і тільки так, що один із товарів — гроші — стає самостійним втіленням суспільної праці, зречевленої в продукті приватної праці. В грошах суспільно вимірюється приватні праці окремих товаропродуцентів. „Продукт окремого продуцента, призначений на чуже споживання, може дійти до споживача і дати право споживачеві на одержання іншого суспільного продукту, тільки набравши форми грошей, тобто підпавши попередньо суспільному обліковi, як якісно, так і кількісно" (*Ленін*).

З виникненням грошей товарова продукція підноситься на новий, вищий рівень. „Коли вартість товару,— писав Енгельс, — відносно самих товарів виражається в грошах, тоді в суспільстві, що продукує і обмінює товари, виступає новий фактор — фактор з новими суспільними функціями, впливами". [1]

З виникненням грошей тугше затягується вузол суспільних зв'язків у товаровому суспільстві. Виникнення грошей, товару над усіма товарами, посилює темп розкладу натурального господарства. Досить сказати хоч би про той розклад, що спричинює в натуральному господарстві заведення податків чиншу, ренти тощо не в натуральній, а грошовій формі. Гроші породжують у суспільстві ненаситну жадобу нагромаджувати їх, бож кожен, хто володіє ними, може перетворити їх на перший-ліпший товар. Гроші, будучи формою, що розв'язує суперечність між приватною і суспільною працею, є водночас форма, що забезпечує можливість дальшого руху й розвитку цієї суперечности, дальший розвиток товарової продукції і перетворення її на капіталістичну продукцію.

Ленін якнайрішучіше підкреслював ту нову суспільну силу й значіння цієї сили для розкладу простої товарової продукції й перетворення її в капіталістичну продукцію. „Проникнення това-

[1] *Ф. Энгельс.* „Анти-Дюринг", стор. 74.

рової продукції,— писав Ленін,— ставить багатство поодинокого двору в залежність від ринку, створюючи таким чином через ринкові хитання нерівність і загострюючи її, зосереджуючи в одних у руках вільні кошти і руйнуючи інших. Ці гроші служать, природно, для експлуатації немаючих, перетворюються в капітал".[1]

Ленін нещадно викривав апологетизм Струве, що намагався замазати клясову суть грошей, замазати клясові суперечності, що виростають разом з виникненням грошей, що вбачав капіталізм лише там, де вже він виявився в завершених, клясичних формах, і ігнорував його зародкові форми у надрах простих товаропродуцентів. Ленін показав ролю грошей у диференціяції дрібного товаропродуцента, ролю грошей як знаряддя капіталіста в опануванні дрібної товарової продукції. Основа панування капіталу є „вже не тільки володіння землею, як удавнину, а ще володіння грішми, що їх потребує селянин (а гроші — це *продукт суспільної праці, організованої товаровим* господарством), і „свобода" селян від засобів до життя" (*Ленін*).

З другого боку, Ленін дошкульно висміював утопічні проєкти народників, спрямовані на врятування так званого „народнього виробництва" від влади грошей, від влади капіталу через дешевий кредит, зменшення податків, організацію артілей тощо. У боротьбі проти народників Ленін особливо підкреслював, що гроші є капіталістична метода, капіталістичний інструмент, і, як такий, він аж ніяк не може служити в рамках товарово-капіталістичного суспільства засобом боротьби „народньої економіки" проти капіталізму, а тільки навпаки. „Але відмінна й основна риса дрібного буржуа — воювати проти буржуазности засобами буржуазного ж суспільства".[2] У параграфі про утопію трудових грошей ми побачимо, які поширені були такі спроби серед дрібної буржуазії.

Тому що „гроші є *самостійна, дотикова форма вияву вартости*",[3] у грошах продукційні відносини товаропродуцентів звільняються від обмежливого впливу споживної вартости й дістають самостійну форму існування. Гроші як безпосередній вияв суспільної праці перевіряють і тим самим регулюють працю окремих індивідуумів у товаровій продукції. Вартість товару аж тоді починає виявлятися нормально і стає внутрішньою формою продукційних відносин, коли вона виявляється як грошова форма.

Буржуазні економісти виводять звичайно гроші з зовнішніх труднощів, що на них наражається безпосередньо обмін товарів в міру поширення його, „але при цьому забувають,— пише Маркс,— що ці труднощі походять з розвитку мінової вартости, а через те і з розвитку суспільної праці як загальної праці".[4] Що безпосередній обмін наражається на деякі труднощі, на деякі суперечності, це безперечний факт. За безпосереднього обміну

[1] *Ленін*. Твори, т. I, вид. 3, стор. 343.
[2] Там же, стор. 233.
[3] *К. Маркс*. „Капітал", т. II, стор. 31.
[4] *К. Маркс*. „До критики політичної економії, стор. 67 — 68.

не можна ані довільно ділити товарів (наприклад, 1 пара чобіт може бути щодо вартости замала, щоб її виміняти за 1 стіл, а дві пари чобіт — завеликі), а також товар одного продуцента А може бути споживною вартістю для товаропродуцента В, але товар В не є споживна вартість для товаропродуцента А: а що за безпосереднього обміну один товар у часі й просторі повинен бути виміняний на другий товар, все це становить перешкоди для поширення обміну, обмежує його. Але це лише окремі сторони суперечностей, що розв'язуються в грошах. Поперше, ці суперечності, виявлені тільки в обміні, сами є похідний момент глибших суперечностей товарової продукції, тобто суперечности між суспільним і приватним характером праці, чого зовсім не розуміють буржуазні економісти, а подруге, навіть процес обміну має різноманітніші форми вияву суперечностей, ніж це показано у буржуазних економістів, як, наприклад, ту суперечність, що товар, щоб стати споживною вартістю, мусить виявити свою суспільну властивість, тобто свою вартість, а щоб стати вартістю, він мусить бути споживною вартістю.

Ігнорування глибших суперечностей товару, випинання тільки окремих сторін суперечностей обміну товарів веде буржуазних економістів до того, що гроші у них з речової форми суспільних продукційних відносин, із суспільного відношення, перетворюються в технічний засіб для полегшення обміну. Трактуючи гроші як технічний інструмент обміну на кшталт машини, бруку тощо, послідовніші буржуазні економісти робили з цього висновок, що гроші не є економічна категорія, і розглядати їх слід не в політекономії, а в технології. Проте з усієї попередньої аналізи ясно, що „гроші не річ, а суспільне відношення".[1] За грішми заховано ті самі продукційні відносини, що їх вже викрито в аналізі товару. Відрізняє товар-гроші від усіх інших товарів те, що він є загальне втілення вартости, втілення загальної людської праці, його природне тіло стає виконавцем специфічно-суспільних функцій. Тому саме й загадковість товару стає для буржуазних економістів у новому світлі, коли вони починають розглядати суть грошей. Фетишизм товару помножується, коли золото стає товаром над усіма товарами, коли його споживну вартість проголошують за його суспільну функцію загального еквіваленту.

Тим то засліплені фетишизмом грошей одні з буржуазних економістів, як це буде показано далі, намагаються розгадати таємницю грошей, вдаючися до природних властивостей тіла грошей, що сліпить їх золотим блиском (так звані металісти), інші (так звані номіналісти) проголошують гроші за „довільний продукт міркувань людини" (*Маркс*), за наслідок спільної згоди людства, продукт права, держави тощо.

Коли ми розглядали процес обміну, ми показали, до чого сходить свободна воля індивідуумів в умовах товарово-капіталістичного суспільства. Їхня свобода є детермінована (зумовлена) тим, що вони є посідачі товарів, а будучи посідачами товарів,

[1] *К. Маркс.* „Нищета философии", стор. 73.

вони залежать від тих продукційних відносин, в яких випродуковано товар. Тому і їхні вчинки диктуються і зумовлюються суперечностями самого товару, суперечностями товарової продукції. Хочуть чи не хочуть того продуценти в товарово-капіталістичному суспільстві, але раз є приватна власність і суспільний поділ праці, то стихійно, без їхньої дальшої участи і згоди, продукт праці стихійно перетворюється в товар, а внутрішня суперечність товару, суперечність між споживною вартістю і вартістю, поляризується назовні, перетворюючись на зовнішню суперечність між товаром і грішми. Таке об'єктивне, отже й єдине наукове, пояснення суті грошей.

§ 2. Металістична теорія грошей

Марксистському розумінню суті грошей буржуазні економісти протиставляють так звану металістичну теорію грошей. Основна й вирішальна характеристика грошей у металістів є в твердженні, що гроші — насамперед товар, тобто метал. Природні властивості цього товару зробили його найкращим з усіх товарів. Такий товар, що в наслідок своїх властивостей став найпопитніший і найприйнятливіший і перетворився в знаряддя обміну, є гроші. Між товарами й грішми нема жодної ріжниці, жодних суперечностей. Роля грошей сходить до технічного полегшення обміну, до раціоналізації його. Гроші — проміжний товар у міновій оборудці; за допомогою їх у мінові відносини вводиться істотне технічне полегшення. У цьому погляді на ролю грошей металісти повторюють А. Сміса і Д. С. Мілла, що так оцінювали значіння грошей. А. Сміс пише, що доїхати до місця призначення можна й путівцями непроїжджими, і брукованим шляхом. Гроші — це брукований шлях. Обмін був би цілком можливий і без них, та гроші роблять обмін зручнішим і легшим. Дж. Стюарт Мілл пише, що „гроші своїм внутрішнім значінням — найнікчемніший предмет з усіх поглядів... гроші — машина, щоб швидше виконувати те, ще робилося б і без них, хоч і не так швидко та зручно".

Ті самі погляди переспівують і сучасні буржуазні економісти (Гоутрі, Фішер тощо). Ренегат Кавтський теж стоїть на таких позиціях. Так, наприклад, він пише: „Не має істотного значіння те, чи обмінюють товари безпосередньо один на один, чи купують їх і продають за гроші. Гроші є лише технічна полегкість того ж процесу".

З такого розуміння грошей постає теорія про можливість свідомого регулювання грошового обігу і всієї економіки за посередництвом грошей у капіталістичному суспільстві і теорія про доконечність грошей за комунізму. Кавтський, як побачимо далі, до цього й договорюється.

Металісти обмежують розгляд грошей тільки товаровою субстанцією, тим часом для аналізи грошей треба з'ясувати не тільки товарову сторону грошей. Треба насамперед установити якісні й принципіяльні особливості цього єдиного і загального товару, що відрізняють його від усіх інших товарів. При тому

ці особливості зовсім не в природних властивостях цього загального товару, а в суперечностях суспільної продукції. Неправильний погляд металістів на гроші приводить до того, що ряд явищ і закономірностей грошового обігу не можна відповідно пояснити, виходячи з їхньої теорії. Так, наприклад, металісти не розуміють і не можуть зрозуміти, чому гроші, будучи товаром, у внутрішньому обігу можуть замінятися простими знаками вартости — паперовими грішми, не бачать принципіяльної ріжниці між безпосереднім продуктообміном і циркуляцією товарів, купівлею і продажем; вони не розуміють принципіяльної ріжниці між циркуляцією грошей усередині країни і в зовнішньому обігу тощо.

Вульгарно-спрощена, наскрізь фетишистська оцінка суті й значіння грошей властива в основному всім представникам металістичної теорії: як металістам, що додержують по ляду теорії трудових затрат або витрат продукції, так і прихильникам теорії крайньої корисности. Розлядаючи гроші тільки як товар, вони тільки в оцінці вартостей усіх товарів, в тім числі і грошей, виходили з різних настанов: одні — з кількости трудових затрат, другі — з закону крайньої корисности.

Деякі буржуазні економісти (Каценеленбаум) намагаються залічити й Маркса до так званих металістів на тій підставі, що Маркс рішуче підкреслював товарову природу грошей. Ясна річ, що це цілковите безглуздя. Маркс завжди підкреслював, з одного боку, суспільний, а не речовий характер грошей, а з другого — те, що для зрозуміння суті грошей недосить зрозуміти, що гроші це товар; основне завдання теорії грошей — показати, в яких умовах, у наслідок яких продукційних відносин, яких суперечностей товар перетворюється в гроші.

§ 3. Утопія „трудових грошей"

Нерозуміння буржуазними і дрібнобуржуазними економістами суті грошей породило різні утопічні теорії грошей і відповідну практику. Тому що гроші в товарово-капіталістичному суспільстві наділено чародійною силою — за ними кожен товаропродуцент гониться, бо, маючи гроші, можна перетворити їх у перший-ліпший товар,— тим то постали намагання реорганізувати капіталістичний лад через реорганізацію грошей: замість справжніх грошей завести так звані трудові талони, посвідки.

Надто дуж були такі теорії протягом першої половини XIX століття, коли ряд економістів, як Д. Грей, Брей, Фур'є, Роберт Оуен, Прудон тощо, виступили з напосідливими угрунтуваннями цих поглядів (і не тільки теоретично, а й практично: спроба Прудона організувати банк трудового обміну, фаланстери Фур'є, організації Р Оуена тощо), що висунули різні проекти і пляни організації „справедливого обміну" і запровадження нових, так званих трудових грошей. Частина нинішніх буржуазних економістів почала воскрешати ці дрібнобуржуазні (для XIX століття) теорії, надала їм стараннями її головного неопрудоністського „теоретика" Сільвіо Гезелля псевдореволюційної фразеології і фа-

шистської демагогії для реклямування їх як найкращого шляху до безкровного тріюмфу соціялізму.

У зв'язку з чималим зростанням впливу цих теорій у буржуазних і дрібнобуржуазних колах Західньої Европи, ми коротко спинимося як на одному з родоначальників цих теорій — Прудоні, так і на згаданому Сільвіо Ґезеллі, що заснував у країнах Европи цілий напрям — так зване ґезелльянство.

Прудон висунув ідею організації банку обміну, що його завдання усунути з обігу всі металеві й паперові гроші і замінити їх „трудовими бонами", щоб їх видавати відповідно до кількости затраченої праці. При банку обміну мала бути організована контрольна комісія приймальників та цінувальників, щоб приймати й оцінювати всі приносювані товари. Прудон і його послідовники вважали, що завдяки такому „вільному" й „рівному" обмінові трудовими благами можна ґеть усунути злидні дрібного товаропродуцента і тим перейти до якоїсь іншої системи суспільних відносин, не порушуючи приватної власности. Суспільні ідеали у різних утопістів були різні, але спільність вихідного пункту у накреслених шляхах перебудови суспільства (все лихо в організації обміну і в грошовому обігу, висування нових ідеальних грошей тощо) робить їх представниками й співцями однієї і тієї самої ідеї — трудових грошей".

Цілком аналогічні позиції неопрудоніста Сільвіо Ґезелля. У грошах і грошовій політиці він вбачає все соціяльне лихо капіталізму. Уявляючи собі суть грошей в їхній функції засобів обігу, Сільвіо Ґезелль пропонує реорганізувати капіталістичне суспільство так, щоб усунути неоднакове становище в цьому суспільстві власника товару й власника грошей. Коли власник товарів, пише він, намагається безупинно виносити на ринок товари, щоб не омертвляти свого капіталу, то „власник грошей може... ждати, він може зменшувати попит. Певна річ, раніш чи пізніш, золото його буде зреалізоване, бо само собою воно для нього не має користи, але момент реалізації вибирає власник золота". Щоб знищити цю золоту монополію, Ґезелль пропонує конкретно знищити цілком металеві гроші й організувати центральний емісійний банк, що випускав би паперові гроші та стимулював би постійним зневартненням паперових грошей і дешевим кредитом швидкість обігу товарів і грошей.

Основна помилка згаданих теорій — це нерозуміння соціяльної суті грошей і їхнього значіння в товарово-капіталістичній продукції. Вважавши, що в грошовій формі лежать основи всіх суперечностей капіталізму, вони брали наслідок (грошовий обіг) за причину (система капіталістичних відносин). Вони намагалися знищити гроші, не знищивши умов, що їх породжують, — систему капіталістичної продукції. „На його думку (Ґрея. *Авт.*) — продукти мусять продукуватися як товари, але не як товари мусять обмінюватися. З одного боку, суспільство — банк — робить індивідуальних продуцентів незалежними від умов обміну, з другого — примушує їх надалі продукувати на основах мінового обігу".[1]

[1] *К. Маркс.* „К критике политической экономии", стор. 94.

Залишаючи незачеплені основні й принципіяльні підвалини існування капіталістичних відносин, утопісти разом з тим усували складову частину всього механізму руху капіталістичного господарства — гроші. Усуваючи гроші та заміняючи їх трудовими талонами, утопісти вважали працю за безпосередньо суспільну тоді як при залишенні приватної власности праця була безпосередньо працею приватною і свій суспільний характер могла виявити тільки в грошах, а не в трудових талонах. Тому всілякі спроби здійснювати „трудові гроші" на практиці завжди зазнавали краху.

Але тоді як такі теорії на початку XIX ст. були своєрідним протестом дрібної буржуазії проти капіталізму, теперішні переспіви таких теорій, зокрема ґезелльянство, є демагогічна омана від фашистських і соціял-фашистських теоретиків, розрахована на притуплення революційної енергії пролетаріяту й дрібнобуржуазних шарів людности.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Природа радянських грошей

§ 1. Відсутність грошей у комуністичному суспільстві

У комуністичному суспільстві, за цілковитого усуспільнення праці в суспільстві, за плянового й організованого розподілу робочої сили в різних галузях господарства і плянового керування всім процесом продукції та розподілу продуктів, нема місця грошам і грошовому обігові. Гроші там немисленні, бо в комуністичному суспільстві нема суперечности між приватною і суспільною працею, нема анархії продукції, зумовленої приватною власністю на засоби продукції, нема кляс. Продукційні зв'язки людей, їхні відносини в процесі продукції організують самі люди за допомогою спеціяльно визначених для цього організацій.

„Тільки но суспільство, — пише Енґельс,— вступає у володіння засобами продукції і застосовує їх для продукування у безпосередньо суспільному вигляді, праця кожної поодинокої особи, хоч би який різний був її специф чний характер, стає з самого початку й безпосередньо суспільною працею".[1]

Тому в комуністичному суспільстві нема місця грошам, цій специфічній формі, в якій, розв'язуючись, рухається суперечність між суспільною і приватною працею.

Але те, що нема грошей у комуністичному суспільстві, зовсім не означає, як це намагаються твердити буржуазні економісти,[2] що там неможливий облік взагалі. Навпаки, облік у

---

[1] *Ф. Энгельс.* „Анти-Дюринг", стор. 349, вид. 1924 р.

[2] Буржуазні економісти, намагаючися довести неможливість і нереальність соціялізму, вдаються для цього до одного надзвичайно попитного в їхніх роботах аргументу: в комуністичному суспільстві, де нема ринку й грошового обігу, де нема чарівної гри попиту й подання, не може бути й обліку, бо облік можна організувати тільки на засадах ринку і грошового обігу. А раз не може бути обліку, то не може існувати й саме комуністичне суспільство (Людвіґ Мізес, Макс Вебер та інші).

комуністичному суспільстві буде на величезній практичній і науковій височині. Саме можливість запровадити всебічний, досконалий облік є передумова для знищення грошей.

Облік доконечний на кожному щаблі розвитку господарства. Але що складніше господарство, то різноманітніший і складніший стає облік. Величезні можливості зростання продуктивних сил, закладені в комуністичному суспільстві, не можна використати без відповідно поставленого обліку. Уява про те, що в комуністичному суспільстві буде величезний надмір благ, і тому проблема обліку відсувається на другорядне місце, є наскрізь неправильна й фалшива. Навпаки, виняткове зростання продуктивних сил буде зумовлене, в числі важливіших факторів, так само й наявністю міцно зладненого, всеосяжного та єдиного обліку.

На яких же принципах мусить бути організований облік у комуністичному суспільстві? Що мусить бути за його основу?

Облік у комуністичному суспільстві може бути побудований тільки на одному принципі: на певній кількості праці, що її беруть за одиницю і що становить основу всяких підрахунків і обчислень.

„При суспільній продукції, — пише К. Маркс,— грошовий капітал відпадає, суспільство розподіляє робочу силу й засоби продукції між різними галузями праці. Продуценти можуть, мабуть, одержувати паперові посвідки, що за ними вони вилучають із суспільних споживчих запасів ту кількість продуктів, яка відповідає їхньому робочому часові. Ці посвідки в жодному разі не гроші. Вони не циркулюють".[1]

З поданої цитати видно, як Маркс уявляв собі систему обліку в розгорненому соціялістичному суспільстві. Обчислення в трудових одиницях повинні стати за базу всіх розрахунків як щодо продукції, так і щодо споживання. Година людської праці правитиме за калькуляційну й розрахункову основу як усередині кожного підприємства, так і в зносинах цього підприємства з іншими. Сировина і знаряддя продукції, електрична та всяка інша енергія, що одержує підприємство, фігуруватимуть у відповідних рахунках як визначена кількість робочих годин, що й утворює основу витрат продукції. Амортизація машин так само списується в робочих годинах. Та сама трудова одиниця правитиме за основу для розрахунків з працівниками комуністичного суспільства, що одержуватимуть певні робочі посвідки на ту кількість часу, яку вони проробили.

„Щоб визначити в такому разі кількість суспільної праці,— пише Енгельс,— що є в продукті, нема потреби тепер вдаватися до посереднього способу: щоденний досвід безпосередньо вказує, яку кількість її треба пересічно. Суспільство може просто обчислити, скільки годин праці втілено в паровику, в гектометрі пшениці останнього врожаю, в ста квадратових метрах сукна певної якости. І тому що кількість праці, яка є в продуктах, йому тоді безпосередньо й абсолютно відома, йому не може

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. II, стор. 331.

спасти на думку виражати їх ще, крім того, через відносно хитке й недостатнє мірило, хоч і таке, що раніш було неминуче як крайній засіб, тобто виражати їх у третьому продукті, а не в їхній природній, адекватній, абсолютній мірі — в часі".[1]

§ 2. Критика ревізіоністських тверджень Каутського про гроші в соціялістичному суспільстві

Повна ревізія марксизму, що її провадять теоретики II Інтернаціоналу, зачепила й проблему грошей. Особливо ясно виявляється ревізіоністське перекручування марксизму в питанні про історично обмежене існування грошей.

Каутський, що остаточно перетворився в грубого вульгаризатора і ренегата марксизму, у своїй після-воєнній роботі „Пролетарська революція і її програма",[2] у спеціяльному розділі „Гроші" дає розгорнену ревізію Марксового вчення про історичне обмежене існування грошей.

У цьому розділі Каутський, перекручено змальовуючи соціялістичне суспільство як суспільство, побудоване на обміні між поодинокими продукційними одиницями, доходить висновку і про існування закону вартости в соціялістичному суспільстві. Він пише: „Соціялістичне суспільство неспроможне існувати без системи обміну продуктів. Цей обмін буде подвійний: з одного боку, між поодинокими продукційними одиницями, щоб добувати засоби продукції, для продукційного споживання; з другого боку — обмін між продукційною одиницею і домашнім господарством, щоб набувати засоби споживання, предмети для потреб особистого споживання".[3]

А що неминучий обмін, то неминучі й гроші. І Каутський робить цей висновок: „У соціялістичному суспільстві будуть і мусять існувати гроші".[4] І ще: „Як мірило вартости і як засіб обігу продуктів гроші існуватимуть також і в соціялістичному суспільстві".[5]

Каутський не задовольняється з того, що він переносить у соціялістичне суспільство категорію грошей. Він доходить також висновку, що за основу соціялістичних грошей мусять бути ціни, що історично склалися, що їх тепер вимірюють у золоті, і що за основу соціялістичного грошового обігу є золото.

Каутський пише: „За соціялістичної продукції існуватимуть ціни й гроші, при чому в їхньому розвитку доведеться спиратися на ціни, що історично склалися, і виявиться доконечна потреба спиратися на гроші, що історично склалися,— отож доведеться зберегти золото як товар-гроші".[6]

І, нарешті, висновок, що закінчує всю цю побудову: „Отже ми маємо підстави вважати, що закон трудової вартости буде

---

[1] *Ф. Энгельс.* „Анти-Дюринг", стор. 349.
[2] *К. Kautski.* „Die proletarische Revolution und ihr Programm", 1922.
[3] Там же, стор 313.
[4] Там же, стор. 315.
[5] Там же, стор. 316.
[6] Там же, стор. 323.

витворений у формі якоїсь пересічної в соціялістичному суспільстві, не зважаючи на знищення приватної продукції і приватної конкуренції".[1]

Таким чином Кавтський, одверто ревізуючи Маркса і будуючи соціялістичне суспільство на принципах мінової концепції, переносить у соціялізм основні категорії товарово-капіталістичного господарства — закон вартости, товар, гроші — і таким чином змальовує соціялістичне суспільство на образ і подобу товарового господарства. Бо суспільство, в якому панує закон трудової вартости, суспільство, в якому фігурує товар-золото й гроші, — таке суспільство може бути тільки суспільство, побудоване на товарово-капіталістичних засадах.

І у своїй останній роботі „Матеріялістичне розуміння історії" Кавтський, виступаючи з розгорнутою платформою ревізії основних настанов марксизму, повторює також і свою наскрізь помилкову антимарксистську теорію „соціялістичних" грошей. У цьому питанні, як і в цілому ряді інших, Кавтський продемонстрував свою цілковиту відмову від основних засад марксизму.

§ 3. Природа радянських грошей

Гроші, як вже з'ясовано, властиві тільки товарово-капіталістичному суспільству. У комуністичному суспільстві, де усуспільнено засоби продукції, де праця безпосередньо усуспільнена, грошей не буде. А що гроші є в радянській економіці, постає питання про природу радянських грошей.

Правильно розв'язати це питання можна лише тоді, коли з'ясувати суть економіки переходової доби. Загадкове існування грошей у радянській економіці може бути лише для того, хто ототожнює її з завершеним соціялістичним суспільством. З другого боку, специфічности природи радянських грошей нема для тих, хто радянську економіку ототожнює з капіталізмом. Для них гроші в СРСР — це справжні капіталістичні гроші.

Але економіка переходового періоду ані те ані те. Це — специфічна економіка, в якій є і товарово-капіталістичні елементи, і соціялістичні, за провідної ролі соціялістичних елементів. Це — революційний період знищення капіталізму та збудування нових продукційних відносин, нової економічної соціялістичної формації. Наявність в економіці різних суспільних укладів з різними, їм іманентними навичками й методами господарювання, крім того, той факт, що соціялізм не створюється в надрах капіталізму, а тим то не може створити йому властивих метод господарювання за капіталізму, — все це означає, що провідні соціялістичні елементи в нашій економіці використовують капіталістичні методи господарювання, щоб перемогти капіталістичні елементи. З двоїстого характеру нашої економіки випливає і двоїстий характер таких категорій як ринок, гроші, торгівля тощо.

Так, наприклад, гроші, будучи стихійним виявом суспільної

[1] *K. Kautski.* „Die proletarische Revolution und ihr Programm", 1922, стор. 323.

праці, зречевленої в продукті приватної праці за капіталізму, під впливом соціялістичного сектора, під впливом соціялістичного пляну гостро міняють свою товарово-капіталістичну природу. Гроші за радянської економіки стають наряддям пляну, знаряддям, що його використовує соціялістичний сектор для свого зміцнення, свого зростання, для перероблення дрібнотоварового господарства, для витіснення й ліквідації капіталізму.

„Річ зовсім не в тому, — каже тов. Сталін, — що торгівля й грошова система є методи „капіталістичної економіки". Річ у тому, що соціялістичні елементи нашого господарства, борючися проти елементів капіталістичних, опановують ці методи і зброю буржуазії, щоб перемогти капіталістичні елементи, що вони *успішно* використовують їх *проти* капіталізму, *успішно* використовують їх, щоб побудувати соціялістичний фундамент нашої економіки. Річ у тому, отже, що завдяки діялектиці нашого розвитку функції і призначення цих інструментів буржуазії змінюються *принципіяльно*, ґрунтовно на користь соціялізмові, на шкоду капіталізмові. Помилка тов. Сокольнікова в тому, що він не зрозумів усієї складности й суперечливости тих процесів, що відбуваються в нашій економіці".[1]

Отже, гроші в СРСР є знаряддя зв'язку соціялістичного сектора з простою товаровою продукцією, знаряддя, що його використовує соціялістичний сектор, щоб переробити дрібного продуцента, знаряддя зв'язку держпідприємств з колгоспами і, нарешті, знаряддя, що його використовує соціялістичний сектор для свого зміцнення в боротьбі проти дрібнобуржуазного ставлення до праці, проти недисциплінованости, як методу контролю й обліку суспільної праці. Контроль карбованцем і госпрозрахунок є важливіша підойма перевиховання соціялістичних працівників.

Рух радянських грошей в основному зумовлений пляном, але в них є деяка можливість перетворитися в капітал, вони можуть на деяких ділянках стати знаряддям приватної наживи і спекуляції, знаряддям експлуатації і перекачування цінностей з державного сектора в приватний. Звідси й потреба на базі загальної правильної політики правильно використовувати це знаряддя, потреба правильної грошової і фінансової політики, боротьби за сталість червінця й за зростання його купівельної сили на базі розгортання радянської торгівлі. В успіху цієї боротьби запорука того, що наші гроші зможуть виконати свою функцію соціялістичного інструмента „Справді важливе, — писав Ленін, — це питання — стабілізація карбованця. Над цим питанням працюють кращі наші сили, і цьому завданню саме надається вирішальної економічної ваги. Чи пощастить нам на довгий час або згодом назавжди стабілізувати цього карбованця — значить, ми виграли... Тоді ми зможемо наше господарство твердо поставити й твердо провадити" (*Ленін*).

З'ясувавши суть радянських грошей, розгляньмо буржуазні й опортуністичні погляди на гроші СРСР.

---

[1] *Й. Сталін.* „Питання ленінізму", вид. 1930 р., стор. 224.

Почнімо з розгляду теорії радянських грошей, що її висунули буржуазні економісти-шкідники.

Свою „теорію" радянських грошей Юровський — економіст-шкідник (а за ним і інші буржуазні економісти) — будує цілком відповідно до всієї загальної оцінки природи радянської економіки.

Юровський розрізняє дві основні системи господарських відносин — товарово-капіталістичне господарство взагалі і комуністичне суспільство. Радянське господарство, за Юровським, є відмінність товарово-капіталістичного господарства. Роля плянування в цьому господарстві сходить, за Юровським, до того, що воно сприяє відновленню господарської рівноваги на ринковій основі. Юровський пише: „Все життя ринку можна розглядати з погляду шукання рівноваги, і ринок є тим більше організований і в цьому розумінні і більше досконалий, що більше забезпечено швидше знаходження її... Товарово-грошове господарство знаходить свою рівновагу через ціну".[1]

Звідси перед плянуванням Юровський ставить певне завдання — сприяти відновленню ринкової рівноваги і зміцнювати її, не ламати стихії, не боротися проти неї, а тільки наперед визначити стихійний рух економіки. На такій оцінці радянської економіки послідовно ґрунтується їхня аналіза радянських грошей.

Раз радянське господарство є не що інше, як відмінність товарово-капіталістичного господарства, а соціялістичний плян — передбачення, то очевидно, що радянські гроші ні воєю природою, ні принципами своєї будови, ні методами свого регулювання — нічим не повинні відрізнятися від звичайних грошей першої-ліпшої капіталістичної країни.

Звідси випливає вимога Юровського відновити розмін червінця на золото (припинено це 1926 р.), відновити котування червінця за кордоном,— коротше сказати, вклюити грошову систему СРСР у від осини світового грошового ринку.

Такі погляди на природу радянських грошей висловлювали не тільки буржуазні економісти,— їм пощастило схилити на свій бік і ряд економістів-комуністів, що виступили з переспівуваннями основних принципів теорії Юровського. Особливо напосідливо й енергійно підтримували вони тезу про доконечність вільного розмінювання червінця на золото і на чужоземну валюту і включення таким чином радянської грошової системи в світові валютні відносини (Сокольніков, Раскін, Бронський та інші).

Зовсім ігноруючи ролю наших грошей як знаряддя соціялістичної перебудови суспільства, праві опортуністи бачили в них найсправжнісіньку „архікапіталістичну категорію" (Сокольніков), до якої можна застосувати звичайні закономірності капіталістичного грошового обігу. У своїй оцінці радянських грошей і грошової політики вони виявилися цілком зв'язаними з відповідними поглядами буржуазних економістів-шкідників.

Як розцінювали природу радянських грошей троцькісти?

---

[1] *Юровский*. „Денежная политика советской власти", стор. 92.

Останнім часом найясніше виявилася троцькістська теорія радянських грошей у роботах Є. Преображенського („Под знаменем марксизма", № 4, 1930 р). Він, стоячи цілком на позиціях всіх старих робіт („Новая экономика") і розглядаючи гроші роздільно по секторах радянської економіки, доходить висновку, що в усуспільненому секторі наші гроші вже є трудові талони (трудове посвідчення), а в приватно-товаровому секторі — „червоний карбованець є золотий карбованець".

Преображенський, ігноруючи єдність нашої економіки і ту єдність наших грошей, що звідси випливає, механістично й штучно ізолює усуспільнений сектор від неусуспільненого.

Відриваючи усуспільнений сектор від неусуспільненого, троцькісти твердили, що надмірна емісія буде зовсім нешкідлива для соціялістичного сектора, в якому функціонують вже трудові талони, а щодо неусуспільненого сектора — можна знайти вихід у напрямі підвищення цін. Таким чином троцькісти пропонували нам стати на шлях інфляції.

Ці позиції троцькізму в грошовій теорії, що лишилися незмінні протягом ряду років, цілком випливають з троцькістського розуміння природи радянської економіки і законів її руху, зокрема з їхніх тверджень, що не можна встановити змичку між пролетаріятом і селянством.

Корінні зрушення в нашій економіці на нинішньому етапі дали поживу для „лівацьких" „теорій" грошей у радянській економіці.

Аналізуючи ролю грошей на нинішньому етапі, творці „лівацьких" „теорій" грошей (Козлов, Маймін) доходять висновків: поперше, що наші гроші щільно вже підійшли до своєї цілковитої дефетишизації, і, подруге, що цей процес дефетишизації радянських грошей супроводжується процесом перетворення грошей у номінальний умовний знак.

Козлов пише: „Гроші перетворюються в номінальну рахункову одиницю тоді, коли на ринку вирішальну ролю починає відігравати усуспільнений сектор" І далі: „Плянові як регуляторові господарства відповідає перероджения грошей у розрахункові знаки. Розрахункові знаки ще не трудові талони... Розрахункові знаки вже не гроші, але ще й не трудові талони". І, щоб не було вже жодних сумнівів у ноніналістичному характері цих „розрахункових знаків", Козлов роз'яснює: „Розрахункові знаки не означають якунебудь визначену кількість праці. Розрахункові знаки репрезентують самі себе".

Таким чином, тов. Козлов вважає, що наші гроші, у зв'язку з успіхами соціялістичного будівництва, перетворюються в умовні розрахункові знаки.

Що наші гроші вже на данім етапі перетворюються в розрахункові знаки, доводиться, на думку „лівих" теоретиків, тим, що наші гроші на сьогоднішній день не мають вільної купівельної сили. Щоб одержати товари за певними цінами, потрібні не тільки гроші, а й різні кооперативні документи (Козлов, Маймін).

Неправильність цих теорій випливає, *поперше*, з неправильного, „лівацького" розуміння нинішнього етапу, з „лівацьких" „теорій" про несполучність непу, торгівлі, грошей з розгорне-

ним наступом на всьому фронті. Соціялізм уявляють собі „ліваки“ як щось мертве, застигле, що виростає в готовому, закінченому вигляді. Вони не розуміють, що розгорнений наступ усім фронтом не скасовує непу. „Пере одячи в наступ усім фронтом,— казав тов. Сталін на XVI з'їзді, — ми ще не касуємо непу, бо приватна торгівля й капіталістичні елементи ще залишаються, товарообіг і грошове господарство ще залишаються, але ми напевне касуємо початкову стадію непу, розгортаючи наступну його стадію, теперішню стадію непу, яка є остання стадія непу“.[1]

Подруге, тимчасовий захід — нормований розподіл товарів — „ліваки“ трактують як щось іманентне економіці переходового періоду, і на цій основі визначають гроші в СРСР як суто номінальні знаки.

Шкідливість „лівацьких“ теорій відмирання грошей на нинішньому етапі є в тому, що вони дезорганізують нас у боротьбі за стабільність червінця, у боротьбі за його купівельну спроможність, за використання грошової і кредитової системи на нинішньому етапі для зміцнення соціялістичного сектора, за збільшення реальної зарплати, за госпрозрахунок, як важливішу підойму соціялістичного нагромадження, за поліпшення якости роботи нашого соціялістичного сектора. „Лівацькі“ теорії — це є вода на млин клясового ворога, що через послаблення нашої грошової системи намагається зірвати переможне соціялістичне будівництво.

„Гроші,— писав Ленін,— адже це згусток суспільного багатства, згусток суспільної праці, гроші — свідоцтво на одержання данини з усіх трудящих, гроші — це рештка вчорашньої експлуатації. От що таке гроші. Чи можна якнебудь відразу їх знищити? Ні. Ще до соціялістичної революції і соціялісти писали, що гроші скасувати відразу не можна, і ми своїм досвідом можемо це потвердити. Треба дуже багато технічних і, що куди важче і куди важливіше, організаційних завойовань, щоб знищити гроші“. „Звичку не переробиш, гроші знищити відразу не можна. Щоб їх знищити, треба налагодити організацію розподілу продуктів для сотень мільйонів людей,— справа довгих років“.[2]

У другій п'ятирічці, що її основне політичне завдання є зліквідувати кляси і збудувати соціялістичне суспільство, гроші, торгівля є доконечні методи нашого плянового соціялістичного будівництва. Звичайно, після завершення суцільної колективізації за найближчі два роки, після ліквідації кляс, природа радянських грошей у другій п'ятирічці значно зміниться в розумінні викорінення з неї стихійних елементів. Та на теперішній стадії будування соціялізму оруч розгортання радянської торгівлі, що в останніх постановах ЦК ВКП(б) і РНК СРСР її значіння особливо підкреслено для організаційно-господарського зміцнення колгоспів і поліпшення матеріяльного становища пролетаріяту, не тільки не можна ліквідувати грошей, а їх треба

---

[1] *Й. Сталін.* „Питання ленінізму“, вид. третє 1932 р., стор. 493.
[2] *Ленін.* Твори, т. XVI, вид. 1, стор. 208, 217 — 218.

всебічно зміцнювати, щоб зміцнити госпрозрахунок, зміцнити плянову засаду в нашій економіці, і для соціялістичного на ромаджування. Така є діялектика розвитку грошей, що через зміцнення грошової системи ми простуємо до безпосереднього обліку в матеріяльно-трудових показниках, до безпосереднього розподілу й продуктообміну.

„Ми повинні і зберегти гроші. Ленін казав, що потрібні великі технічно-організаційні передумови для того, щоб підготувати скасування грошей. І тому, хоч які є неприємні гроші, вони нам ще потрібні. Ясна річ, що тепер вони так само у нас, у радянській державі, мають і матимуть інший принципіяльний зміст, бо вони, хоч і в особливій формі, менш фетишизованій формі, виражатимуть і визначатимуть ті соціялістичні відносини продукції, розподілу торгівлі, які у нас складаються" (*Стецький*).

XVII партконференція підкреслила „антибільшовицький характер" лівої фрази про перехід до „продуктообміну" і про „відмирання грошей" вже на теперішній стадії будування соціялізму".

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Міра вартости

§ 1. Суть і функції грошей

Обізнавшися з суттю та змістом самої категорії грошей, ми повинні обізнатися з різними формами вияву цієї категорії, тобто обізнатися з функціями грошей.

Маркс пише, що після того, як розв'язано найважчу частину грошової проблеми — з'ясовано суть грошей, — треба ще... „зрозуміти в їхньому чистому вигляді певні форми, властиві самим грошам..." [1]

Розуміння особливих форм грошей утруднюється тим, що всі буржуазні відносини виступають посріблені й позолочені як грошові відносини, а тому здається, що гроші мають силу-силенну різноманітних форм. Але коли ближче проаналізувати ті форми, — а це зроблено далі, — то виявляється, що ці форми не властиві грошам як таким, а випливають із складніших продукційних відносин капіталістичного суспільства.

Так, наприклад, ми побачимо, що в капіталістичному суспільстві гроші набирають властивости давати додаткові гроші, додаткову вартість. Але ця властивість випливає не з самих грошей як грошей, а з відносин експлуатації робітника капіталістом. Властиві грошам форми, або функції грошей, випливають з руху товарів, або простого обігу товарів. Тому Маркс і визначеність форм грошей розглядає на базі специфічних форм руху самих товарів, або їхнього обігу.

Функції грошей Маркс розглядає після того, як уже визначено суть грошей. Функції, або конкретні форми грошей, є, таким чином, вияв суті грошей. Інакше роблять майже всі без винятку буржуазні економісти. Буржуазні економісти суть гро-

[1] *К. Маркс.* „К критике политической экономии", стор. 103.

шей виводять з їхніх функцій у товарово-капіталістичному суспільстві. Але тому що гроші, як ми далі побачимо, в кожній своїй функції виступають у суперечливих формах, то й для буржуазного економіста, що пливе на поверхні явищ, не лишається іншого шляху, як проклямувати ту чи ту функцію за основну і її зробити основною суттєвою функцією грошей відкинувши всі інші.

Отже, суть грошей відзеркалюється для буржуазних економістів у кривому дзеркалі, і вони неспроможні дати наукове пояснення всім явищам грошей. Коли, наприклад, формулювати суть грошей, взявши за основу функцію грошей як засобу обміну (а так робить переважна частина буржуазних економістів), то стає незрозумілим, чому саме відбувається гонитва за грішми в товарово-капіталістичному суспільстві не для того, щоб їх обміняти на товари, а для того, щоб приховати. Відповідь на це може дати тільки Марксова теорія грошей, яка за вихідний момент бере не функції, а суть грошей, і функції виводить із суті грошей. Це нам наявно покаже дальша аналіза.

§ 2. Міра вартости

Товар, як ми бачили, будучи безпосередньо продуктом приватної праці, свій суспільний характер може виявити лише у відношенні до другого товару, насамкінець у відношенні до грошей. Таку операцію він мусить перейти щоразу, коли покидає сферу продукції і хоче потрапити у вир товарового світу і бути обміненим на інші товари, що служать споживними вартостями для товаропродуцента. Але щоб потрапити в ті руки де він може бути безпосередньою споживною вартістю, товар мусить виявити свою вартість у грошах, або дістати ціну. Гроші тут, насамперед вимірюючи вартість товару, дістають свою першу визначеність форми або виступають у функції мірила вартости.

З того, що гроші виступають у функціях мірила вартости різнорідних товарів, буржуазні економісти роблять висновок, що гроші роблять спільномірними товари, які своєю природою відрізняються один від одного. Зрозуміло, що такий погляд є глибоко помилковий. Аналіза товару, а зокрема аналіза форм вартости, нам показала, що гроші тому можуть виступати у відношенні до товарів як міра вартостей, що товари як вартості лише є згустки однорідної людської абстрактної праці, а тим самим і спільномірні між собою. Саме тому, що товари як вартості мають своє іманентне їм мірило вартости, робочий час, гроші як мірило вартости є лише „неодмінна форма виявлення іманентної товарам міри вартости — робочого часу" (*Маркс*).

Щоб потвердити свої погляди, що гроші роблять товари спільномірними, буржуазні економісти особливо залюбки користуються з аналогії з мірами довжини тіл. Метр, кажуть буржуазні економісти, є умовний засіб виміру тіл, які своєю природою не є вимірні. Все це начебто потверджує їхню думку, що гроші теж умовна міра вартости товарів, які своєю природою мають різноманітні споживні властивості, не спільномірні

між собою. Проте буржуазні економісти не розуміють одної простої речі, а саме, що ми лише тому можемо вимірати й порівнювати довжину різних тіл, що тіла мають спільну властивість, тобто довжину. Справді, те, що цю їхню властивість ми вимірємо метром, а не чимось іншим, це суто умовна справа. Її так само можна було б вимірати аршинами, футами тощо. Але від цього справа не міняється, тому що не одиниця міри робить тіла спільномірними, а їхня власна властивість — довжина.

Так само, за аналогією, з грішми. „Не гроші роблять товари спільномірними. Навпаки, через те, що всі товари як вартості є упредметнена людська праця, отже, самі собою спільномірні, вони можуть міряти свої вартості тим самим специфічним товаром, перетворюючи його таким чином на спільну міру своїх вартостей, або на гроші".[1]

Але для того, щоб виразити вартість товарів, дати товарам форму ціни, зовсім не обов'язково мати гроші в їхній тілесній формі. Це пояснюється тим, що, надаючи товарам форми ціни, ми ще зовсім не перетворюємо їх у справжні гроші. В ціні тільки виражено суспільний характер праці, що є в товарі, виражено певну кількість зречевленої праці, затраченої на даний товар, але ще не реалізовано ту кількість праці. Тому гроші у своїй функції мірила вартости виступають як мисленні, уявні, як ідеальні гроші.

Цей факт привів до дивовижного перекручення суті грошей у буржуазних економістів. Те, що гроші у функції мірила вартости виступають як ідеальні гроші, використали так звані номіналістичні теоретики грошей для того, щоб проголосити гроші чистими номінальними знаками, без жодної матеріяльної субстанції. „Рахункові гроші, — писав Джемс Стюарт, — є не що інше, як довільне мірило з рівними частинами, мірило, вигадане для вимірювання релятивної вартости речей, що їх продають. Рахункові гроші зовсім відмінні від монетних грошей (money coin), що є ціна, і вони могли б існувати, хоч би на світі й не було жодної „субстанції", що була б пропорційним еквівалентом для всіх товарів".[2]

Хоч гроші у функції мірила вартости справді виступають як ідеальні, уявні гроші, проте вони можуть виступати так тому, що вони існують реально, що на золото так само, як і на всякий інший товар, витрачає суспільство певну кількість суспільної праці. Треба, щоб гроші вже раніш циркулювали, щоб товари вимірювали в них свою вартість.

Ця безглузда уява про гроші як номінальний знак зникає зараз же, коли не золото, а срібло правитиме за мірило вартости. „... Залежно від того, чи золото, срібло або мідь правлять за міру вартости, вартість тонни заліза набуває цілком різних виразів ціни або репрезентується в цілком різних кількостях золота, срібла або міді".[3]

---

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 40.
[2] *К. Маркс.* „До критики політичної економії", т. I, стор. 94.
[3] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 41.

У даному разі ясно, що ріжниця в цінах залежить від субстанції матеріялу, що в ньому виражаються ціни, отже, є очевидний факт, що за уявними грішми заховується їхня матеріяльна субстанція.

Зміни цін усіх товарів можуть залежати однаково і від зміни вартости товарів і від зміни вартости грошей.

Якщо взяти товарові вартості за величину незмінну, то зміни цін визначатимуться причинами, що стоять на боці грошей,— змінами вартости золота. При незмінній вартості золота зміни цін визначаються рухом вартости товарів. При зміні вартости товарів і грошей ціни товарів можуть бути або стабільні або підвищуватися чи зменшуватися.

Основну ролю у зміні рівня товарових цін відіграють зміни, які є на боці вартости товарів, оскільки великі і загальні зміни у вартості золота, що можуть відбитися на русі товарових цін, відбуваються не дуже часто.

Ми узнали, що ціни всіх товарів є не що інше, як різна кількість золота, що за його допомогою і вимірюється абстрактний робочий час, втілений у товарах. Як різновеликі вартості, товари на ринку порівнюють один з одним як різні кількості золота. Звідси постає потреба на точну й постійну одиницю виміру золота. Тому що товари відносяться один до одного... „як однойменні величини, що їх виміряють за допомогою золота, то золото з мірила вартости перетворюється в маштаб цін“ (*Маркс*).

Маштаб цін, що являє собою визначено встановлену, фіксовану вагу металю, не можна сплутувати з мірилом вартости. Мірило вартости являє собою „суспільне втілення людської праці“ (*Маркс*), тоді як маштаб цін є наслідок технічних і рахункових операцій у фіксації вагових частин металю, без яких, правда, золото не могло б виконувати функцій мірила вартости.

Звідси й зрозуміло, що зміна вартости золота ніяк не може позначитися на функції маштабу цін. За кожної зміни вартости золота вартості певних його кількостей, що змінилися, зберігають між собою те саме співвідношення.

„Як міра вартостей і маштаб цін золото виконує дві цілком різні функції. Мірою вартостей воно є як суспільне втілення людської праці, маштаб цін — як зафіксована вага металю. Як міра вартости, воно служить на те, щоб перетворювати вартості перісто різних товарів на ціни, на уявлювані кількості золота; як маштаб цін воно вимірює ці кількості золота. Мірою вартостей вимірюється товари як вартості, навпаки, маштаб цін вимірює різні кількості золота якоюсь його даною кількістю, а не вартість якоїсь кількости золота вагою іншої кількости. Для маштабу цін якась певна вага золота мусить бути зафіксована як одиниця міри. Тут, як і за всіх інших визначень міри однойменних величин, вирішує справу стійкість одиниці міри. Таким чином, маштаб цін виконує свою функцію то краще, що незмінніше та сама кількість золота служить за одиницю міри. За міру вартости золото може служити лише тому, що воно саме є продукт праці, отже потенціяльно змінна вартість“.[1]

---

[1] *К. Маркс.* „Капітал“, т. I, стор. 42.

Золото вже до того, як стає грішми, має одиницю міри і маштаб мір у формі своєї ваги, як, наприклад, фунт, унція тощо. Різні в різних країнах одиниці міри стають назвами маштабу цін. Але згодом, у наслідок заведення чужих грошей, витиснення золотом срібла, а найбільше в наслідок фалшування монет грошові назви для кількости ваги металю відокремлюються від назов ваги. Так, наприклад, фунт стерлінгів колись був справді грошовою назвою для відповідної кількости металю, коли цим металем ще не було золото. Нині фунт є чисто умовна назва, що не відповідає вазі того металю, що він його репрезентує. Крім цього, оскільки грошовий маштаб цілком умовний, але потребує загального визнання, тому його нормує закон. Держава законом дає відповідним частинам золота свої назви, як карбованець, червінець тощо. Після цього замість сказати тонна заліза варта, наприклад, стільки от грамів або долей золота, ми кажемо, що 1 тонна заліза варта стільки от франків, карбованців, талярів, долярів і т. ін.

Назви ці породили плутану уяву про самі гроші. „Плутанина щодо таємного змісту цих кабалістичних знаків є то значніша, що грошові назви виражають одночасно і вартість товарів, і аліквотні частини ваги металю, грошового маштабу".[1*]

Нерозуміння маштабу цін характеристичне для буржуазних теорій. Так звана номіналістична теорія вважає, що в основі маштабу цін лежить умовна, номінальна, суто рахункова величина. На номінальності грошової одиниці й побудована вся так звана номіналістична теорія вартости грошей і їхньої суті. Те, що золото у функції мірила вартости існує в ідеї, послужило поруч неправильно зрозумілого маштабу цін за основу для вчення номіналістів про ідеальну грошову одиницю. Маркс, критикуючи номіналіста Джемса Стюарта, дає вичерпну картину вчення номіналістів про рахункові гроші. Основні твердження Марксові можуть бути цілком застосовані до нинішніх номіналістів.

„Стюарт бере просто форму, в якій гроші є в обігу як маштаб цін і як рахункові гроші. Якщо ціни різних товарів показані в прайскуранті в 15, 20 і 36 шилінгів, то в суті, коли порівняти величину їхньої вартости, не цікаві ні срібний вміст, ні назва шилінга. Числові відношення 15, 20 і 36 говорять тут усе, і число 1 зробилося єдиною одиницею міри. Суто абстрактний вираз пропорції є взагалі тільки сама абстрактна числова пропорція. Щоб бути послідовним, Стюарт мусів був тому ігнорувати не тільки срібло і золото, але також і їхні леґальні хрищені імена. Не розуміючи перетворення мірила вартости в маштаб цін, він, природно, гадає, що певна кількість золота, що

[1*] Марксова примітка до другого видання: „... Через те, що гроші як маштаб цін мають ту саму рахункову назву, що й ціни товарів, — отже, наприклад, одна унція золота так само, як і вартість тонни заліза, виражається в 3 фунт. 17 шил. і $10^1/_2$ пенс., то цим їхнім рахунковим назвам дали назву ціни самих монет. Звідси постало дивовижне уявлення, начебто золото (або срібло) цінується в його власному матеріялі і, відмінно від усіх інших товарів, дістає від держави фіксовану ціну. Фіксацію рахункових назов певних вагових кількостей золота сплутано з фіксацією вартостей цих кількостей ваги" (*К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 44).

править за одиницю міри, стосується як міра не до інших кількостей золота, а до вартостей як таких. Тому що товари через перетворення їхньої вартости в ціни стають однойменними величинами, то він заперечує якісні властивості того мірила, яке робить їх однойменними, і тому що при цьому порівнання різних кількостей золота, яке править за одиницю міри, є умовне, він не визнає, що її взагалі треба встановляти. Замість назвати $^1/_{360}$ частину кола градусом, він міг назвати їм $^1/_{180}$, прямий кут тоді вимірювався б 45° замість 90°, відповідно до цього визначилися б виміри гострих і тупих кутів. Проте міра кутів була б і тоді, поперше, якісно визначеною математичною фігурою — колом, і, подруге, кількісно визначеною частиною кола".[1]

Яскравий зразок нерозуміння маштабу цін і грубого сплутування його з функцією мірила вартости становить один із визначних представників нинішніх кількісників — Ірвінґ Фішер. Поставивши перед собою завдання звільнити капіталізм від спаду цін, Фішер пропонує позбавити доляр фіксованого вмісту золота. Кількість золота, що її можна одержати за паперовий доляр із каси банків, мусить мінятися залежно від зміни купівельної сили золота: коли підвищується купівельна спроможність золота, золотий вміст доляра зменшується, коли ж зменшується,— купівельна спроможність золота, навпаки, спадає, бо, як твердить Фішер, ціни, виражені в долярах, будуть незмінні, а змінятиметься тільки золотий вміст доляра. Потворнішого нерозуміння методи цін і вульгарнішого та фетишистськішого уявлення про ціни важко і знайти. Ясно, що своєю „реформою" Фішер не звільняє капіталізм від спаду цін, а переносить тільки зміни цін безпосередньо на покази вагових частин золота.

Коли б відповідний проект перетворити в практику, то він аж ніяк не забезпечував би стабільности цін, які складаються стихійно, але зате спричинив би, з одного боку, цілковиту дезорганізацію товарового обігу і всього механізму функціонування товарово-капіталістичного суспільства, а з другого боку — перекачування коштів від людности, головно від трудящих мас, на користь капіталістичній державі і жменьці фінансової олігархії. Важливо підкреслити, що аналогічний проект фігурує тепер у ПАСШ як один з безлічі проектів лікування від теперішньої світової економічної кризи, що надто похитнула як загальне економічне, так і особливо фінансове становище ПАСШ.

§ 3. Вартість грошей

Свою функцію мірила вартости гроші виконують ідеально; це значить, що у виконанні цієї функції не треба обов'язково участи грошового матеріялу. Але з цього, звичайно, не випливає, що і вартість грошей може бути ідеальна.

Золото — це насамперед товар, і не просто собі товар, а „єдино дійсний товар" (*Маркс*), тому що всі інші товари, репрезен-

[1] *К. Маркс.* „До критики політичної економії", стор. 95.

туючи якунебудь кількість золота, сами є тільки своєрідне відзеркалення вартости золота.

Саме те, що золото є насамперед товар, і розв'язує питання про вартість грошей. Вартість золота, як і першого-ліпшого іншого товару, визначається тією кількістю суспільної праці, яку треба за пересічних умов затратити на його видобування.

Так само, як і всі інші товари, золото не може виразити свою вартість безпосередньо в робочому часі. Як і всі товари, золото може свою вартість виразити тільки відносно, у вартості інших товарів. Але коли всі інші товари свою вартість виражають в одному тільки товарі, то товар-золото — і цим воно відрізняється від інших товарів — не може виразити таким способом свою вартість. Бо, поперше, не можна золото прирівнювати до себе самого. Вже при аналізі простої форми вартости показано, що для того, щоб виразити вартість товарів, потрібні два різні товари, різні споживні вартості, бо сказати 1 сурдут = = 1 сурдутові — це звичайна тавтологія, а не вираз вартости. Виражати вартість може який завгодно товар, крім тільки того товару, що сам є у формі відносної вартости.

Те саме ми можемо сказати тепер і про золото. Сказати, наприклад, що 7,74234 грамів золота варті 7,74234 грамів золота це був би абсурд. Становище не краще, коли ми скажемо, що 7,74234 грамів золота варті 10 крб., бо, як ми це показали в попередньому параграфі, 1 червінець, або 10 крб., це не вираз вартости золота, а тільки умовна назва для 7,74234 грамів золота.

Так само золото не може виразити своєї вартости в якомунебудь одному товарі як загальному еквіваленті, бо це мало б за передумову, що поруч золота як загального еквіваленту є ще другий загальний еквівалент. А два загальні еквіваленти взаємно виключають один одного. Тому завжди, коли два товари — золото й срібло — з'являються законом виконують ролю загального еквіваленту, — як, наприклад, за біметалічної грошової системи, — вони можуть це робити тільки недосконало, і фактично тільки один з них виконує цю функцію. Коли змінюється вартість одного з них, металь, що його вартість побільшала, дістає ажіо (надбавку) і зникає з каналів циркуляції. Тому „весь історичний досвід, — пише Маркс, — у цьому сходить просто до того, що скрізь, де законом надано двом товарам функції міри вартости, фактично завжди зберігає цю функцію тільки один". [1]

Свою відносну вартість золото може виразити не в якомунебудь певному товарі, а в усій різноманітності товарового світу. Таким чином, гроші, маючи вартість, не мають ціни, бож ціна є грошовий вираз вартости. Зміну відносної вартости золота можна виявити за допомогою аналізи динаміки так званих індексів.[2]

---

[1] *К. Маркс.* „До критики політичної економії", стор. 90.

[2] Індекс — статистичний показник зміни пересічного рівня цін певної групи товарів за певний час. Індекси бувають надзвичайно різноманітні і покази їхні можуть дуже відрізнятися, залежно як від цін і вагового відношення взятих товарів, так і від способів математичного оброблення добутих матеріялів.

Як і де конституується вартість золота? Величина еквіваленту для золота визначається тією кількістю товарів, яку дають на місці видобування золота в обмін на нього. Поліпшення техніки видобування золота та зростання продуктивности праці в золотій промисловості знижує вартість золота і знижує його відносну вартість. Спад цін товарів підвищує відносну вартість золота. Загальне зростання цін, виражених у золоті, може бути як з причин, що є на боці товарів, так і з чинників, зв'язаних з грішми. За незмінної вартости золота зростання або спад товарових цін бувають у наслідок змін в умовах продукування товарів; а за незмінного рівня вартости товарів зростання цін визначається зростанням продуктивности праці золотопромисловости, запровадженням нових технічно вдосконалених метод (система драг, електропромивання тощо) видобування золота.

У цьому разі зміна загального рівня товарів відбувається рівномірно і співвідношення в цінах між окремими товарами лишається таке саме, яке було до зміни вартости золота. Процес зміни товарових цін починається першою системою поштовхів біля джерел видобування,— тут в обміні золота на товари і виникає перша хвиля підвищення цін. Звідси підвищення цін розходиться чимдалі ширшими і осяжнішими концентричними колами спочатку в країнах, що мають золотопромисловість, а згодом поширюється через зовнішню торгівлю і на інші країни.

Проте, щоб загальна зміна рівня цін була зумовлена змінами в продукції золота, треба чималого своїми розмірами зростання видобутку, безперервної і чимдалі більшої реалізації поліпшених метод продукування: адже щорічний приріст видобутку золота становить тільки мізерну частину загальної кількости золотих запасів, що є на землі.

Історія світових цін знає кілька випадків міжнароднього підвищення цін, зумовленого в основному зміною вартости золота. Перший випадок — це величезне піднесення цін у XVII столітті, після відкриття Америки, коли в Европу хлинули легко добувані великі маси американського золота й срібла. Хижацьке розроблювання найбагатших тоді американських руд спричинило чимале зменшення витрат продукції благородних металів і нечуване зростання цін (хоч які розбіжні і неопрацьовані матеріяли тієї доби, проте встановлено, що ціни зросли в два-три рази). Правда, треба сказати, що це величезне підвищення загального рівня цін, що рівного йому після цього ніколи не було, сталося не тільки в наслідок зміни вартости грошового металю. Дуже велику ролю відіграло тут ось що.

XVII століття і перша половина XVIII століття — це доба ламання февдально-замкненого ладу натуральних відносин. Товарове господарство й мінові відносини, проточуючися в патріярхально-застійне середовище міст і февдальних помість, розкладають його і втягають чимдалі більше країн, міст і районів в орбіту грошових відносин. Таке ламання натурально-патріярхального укладу і величезне поширення товарових відносин не могли не спричинити чималого зростання цін.

Подібний момент був протягом другої половини XVII ст. та у XVIII т. і в Росії. Тут також процес ламання февдальо ого укладу і становлення товарового господарства супроводжується неч ваним зростанням цін.

Друга революція, зв'язана з зменшенням вартости золота, стосуєтьс до середини минулого століття, коли підвищення пересічного рівня цін з 1850 до 1870 р. хиталося в рамк х 25—50%. Нові методи видобування золота та промивання його (застосування динаміту, винайдення машини, що робить стиснутим повітрям, і надто застосування ціяністо-калієвого способу), відкриття багатющих покладів в Австралії і Каліфорнії — все це спричинило велике зменшення вартости золота.

За останній час були намагання протягти в марксистське вчення про вартість грошей погляди, що, крім вартости грошей, треба розглядати вартість гр шей в їхніх окремих функціях Ці неправильні погляди намагався протягувати в сво х роботах, що ревізували марксизм, проф. І. Трахтенберг. „Коли ми кажемо про вартість грошей взагалі,— писав він,— ми маємо на увазі виконавців усіх функц й, властивих грошам. Але, з другого боку, тому, що можливі різні форми виявлення грошей, можна й треба сказати також окремо про вартість грошей як мірила вартостей, про вартість грошей як засобу обігу тощо".[1]

Неправильність цієї теорії в тому, що вона механічно розриває гроші як діялектичну єдність усіх їхніх функцій на аритметичну суму. Нема грошей лише в якійнебудь одній функції, а існують вони в усій сукупнос і функцій.

Такий розрив функцій грошей потрібний був тільки для Трахтенберга, який хотів довести, що у функції засобу обігу гроші можуть діставати з обігу товарів вартість, що розбігається з їхньою дійсною вартістю. Але це є тільки, як ми поб чимо далі, завуальована спроба ревізувати Марксову теорію грошей з позицій мінової концепції і так званої кількісної теорії грошей буржуазних економістів, що для них гроші й товари заходять в обіг без вартости і тільки в процесі обігу, в наслідок їхнього кількісного відношення, дістають певну вартість.

За такий же вплив кількісної теорії грошей треба вважати спробу деяких марксистів (Кон, Ліфшиц) протягти в марксистську теорію грошей категорію ціни грошей і категорію так званої купівельної сили грошей. Обидві ці категорії зв'язані з нерозумінням суті грошей. Конструюючи ціну грошей, ми тим самим замазуємо специфічність товару-грошей й ототожнюємо з першим-ліпшим товаром. Категорією купівельної сили грошей оперують ті буржуазні економісти, що в більш чи менш завуальованій формі заперечують внутрішню субстанційну вартість товару-грошей і надають йому так званої функціональної вартости, що, на їхню думку, виникає з процесу обігу. Марксистська теорія грошей знає тільки відносну форму вартости грошей, вияв вартости грошей у масі товарів.

[1] *И. Трахтенберг.* „Бумажные деньги", стор. 90.

Функція грошей як засобу обігу

§ 1. Метаморфоза товарів

У функції мірила вартости, як ми переконалися вище, основна суперечність товару — суперечність між споживною вартістю й міновою вартістю — знаходить форму свого руху таким чином, що поруч своєї реальної форми, наприклад, заліза, набуває в ціні ідеальної форми вартости, ідеального образу золота. Але товар не може бути одночасно справжнім залізом і справжнім золотом. Він, товар, стає справжнім золотом, коли переходить з рук до рук. „Товар треба замінити золотом, щоб він міг для свого посідача служити за загальний еквівалент... Форма ціни включає відчужування товарів за гроші і конечність такого відчужування... В ідеальній формі вартостей криється дзвінка монета". [1]

У функції мірила вартости розв'язання суперечности тільки накреслено. Руху суперечности ще нема, бо товар іще в руках продуцента і його працю ще не визнано за суспільну працю. Тільки тоді, коли товар з ідеального золота перетворюється на справжнє золото, золото, реалізуючи продукти розрізненої праці товаропродуцентів, стверджує їхню працю частиною суспільної праці. Отже, гроші, реалізуючи вартість товарів, набувають ще ої функції — засобу обігу, і в цій функції розв'язують суперечність товару, надаючи йому відповідної форми руху.

„Товари є в процесі обміну непозолочені, непоцукровані, а такі, як їх мати породила" (*Маркс*). У процесі обміну відбувається роздвоєння товару на товар і гроші. Через роздвоєння товару реально він стає споживною вартістю, ідеально — вартістю, грішми. А гроші, навпаки, стають у процесі обміну реально вартістю, а ідеально — споживною вартістю. „Його (тобто золота. *Ред.*) споживна вартість лише ідеально виявляється в ряді відносних виразів вартости, що в ньому воно відноситься до товарів, що протистоять йому, як до кола своїх реальних споживних форм. Ці протилежні форми товарів є справжні форми руху їхнього процесу обміну". [2]

Процес обміну товарів здійснюється у формі двох метаморфоз (перетворень, змін). Товаропродуцент обмінює свій товар спочатку на гроші, щоб потім гроші знову перетворити на товар, що задовольнив би його потреби. Кожна з цих метаморфоз — як перша метаморфоза (продаж), так і друга (купівля) — одна одній протилежні і заразом взаємозумовлені і доповнюють одна одну.

Отже загальна форма обміну є Т (товар) — Г (гроші) — Т (товар). Початковим і кінцевим моментом цієї формули є Т — Т тобто обмін речовин, безпосередній обмін продуктів праці. Це

---

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 45.
Там же, стор. 46.

і дало привід буржуазним економістам ототожнювати обмін товарів за посередництвом грошей з простим, безпосереднім товаровим обміном. Але коли докладніше проаналізувати формулу Т — Г — Т, то ми побачимо істотну різницю між нею і обміном одного товару безпосередньо на другий (Т — Т).

Щоб показати цю істотну різницю, проаналізуймо кожну з окремих фаз, на які розпадається формула обміну, а саме Т — Г і Г — Т.

Продаж товару, або Т — Г, є перша фаза обміну, або перша метаморфоза товару. У цій метаморфозі товар повинен перетворитись на гроші, тобто дістати загальновизнану еквівалентну форму. Чи перетвориться він справді на гроші, залежить від цілої низки умов. На життєвому шляху товару, в обміні на нього чекають різні несподіванки. Може виявитися, що суспільні потреби змінились, а тому суспільство не визнає споживної вартости товару. Але навіть тоді, коли конкретна праця, затрачена на товар, є загальновизнаний член суспільного поділу праці, може виявитися, що на даний товар, в наслідок прогресу техніки, затрачено більше проти пересічної праці, ніж суспільству треба. Крім того, може бути, що в даній галузі продукції на даний рід товарів витрачається надто багато праці, а тому і на кожний окремий екземпляр цього роду затрачено непомірно багато праці. У всіх цих випадках товар або цілком не зможе перетворитись на гроші, або лише з трудом зможе перетворитись, і тоді в наслідок обміну цього товару його власник одержує меншу кількість праці порівняно з тою, що на нього була витрачена. І це є перша специфічна властивість першої метаморфози товару, або продажу.

Другий момент, що характеризує метаморфозу Т — Г, той, що вона зумовлена метаморфозою другого товару. Щоб відбувся продаж одного товару, треба, щоб раніш відбулась метаморфоза другого товару. Так, наприклад, щоб товаровласник міг продати своє полотно, тобто перетворити його в золото, треба, щоб золото вже було в руках якогонебудь товаровласника. А воно може бути в нього лише в тому разі, коли він раніш перетворив у золото свій товар, наприклад, пшеницю. Тільки в одному випадку він може мати золото, не продавши раніш товару, а саме тоді, коли він безпосередньо вкладає свою працю в золотій промисловості. Але тоді буде простий, безпосередній обмін товару на товар, а не обмін товару на гроші.

Отже, продаж полотна, бувши початковою фазою процесу обміну, що кінчається перетворенням грошей у власника полотна, наприклад, на біблію, завжди є також водночас і кінцева фаза метаморфози якогось іншого товару, наприклад, пшениці, тобто перетворення пшениці на гроші.

Тепер проаналізуймо другу фазу обміну товарів Г — Т, або купівлю. Гроші є загальний еквівалент товарів, тому у власника їх нема жодних особливих труднощів, щоб перетворити їх на товар. Цим насамперед і відрізняється купівля від продажу, де метаморфоза товару відбувається боляче, з великими труднощами.

Купівля товару для одного товаропродуцента означає, що другий продуцент продає свій товар. Перетворенням грошей на біблію кінчається метаморфоза, що почалася перетворенням полотна на гроші. Але для власника біблії ця метаморфоза лише починається. Власник біблії продає свій товар для того, щоб за виручені гроші купити інший товар, наприклад, стіл, що міг би безпосередньо задовольнити його потребу. Отже, Г — Т як кінцева фаза Т — Г — Т одного товару є водночас перша фаза Т — Г — Т другого товару.

„Отже, купівля й продаж — це не фіксовані функції, але функції, що в межах товарової циркуляції раз-у-раз переміщують індивідів...

Дві метаморфози, що творять кругобіг якогось товару, творять водночас протилежні одна одній метаморфози двох інших товарів. Той самий товар (полотно) починає ряд своїх власних метаморфоз і завершує повну метаморфозу другого товару (пшениці). Під час свого першого перетворення, продажу, він відіграє ці дві ролі своєю власною особою. Навпаки, у формі золотої лялечки, в образі якої він сам проходить шлях усякого товарового тіла, він одночасно довершує першу метаморфозу якогось третього товару. Отже, кругобіг, що його описує ряд метаморфоз кожного товару, нерозривно сплітається з кругобігами інших товарів. Процес у цілому є циркуляція товарів".[1]

Тепер ми можемо дати безпосередню відповідь на питання, яка ріжниця між безпосереднім обміном товарів і циркуляцією. „З одного боку, тут (у циркуляції. *Ред.*) видно, як обмін товарів ламає індивідуальні й льокальні межі безпосереднього обміну продуктів і розвиває обмін речовин людської праці. З другого боку, розвивається ціле коло суспільних зв'язків, що не залежать від діячів циркуляції і тому лежать поза їхнім контролем. Ткач може продати полотно лише тому, що селянин уже продав пшеницю; охочий до горілки може продати біблію лише тому, що ткач продав полотно; фабрикант горілки може продати своє гаряче питво лише тому, що інший вже продав питво життя вічного, і т. д."[2]

Саме тому, що купівля й продаж є єдині належні один до одного моменти, але такі моменти, що між ними можливий розрив (я можу продати, не купуючи нічого), чого не могло бути за простого, безпосереднього обміну продуктів,— саме тому у формулі Т — Г — Т закладена вже *можливість* криз. Ми підкреслюємо можливість криз тому, що для перетворення цієї можливости в дійсність треба цілої низки умов, що їх ще нема в рамках простого обігу товарів.

§ 2. Обіг грошей і їхня кількість

Формула циркуляції Т — Г — Т включає в себе як обіг товарів, так і обіг грошей. Проте, між цими двома рухами є велика

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 50 — 51.
[2] Там же, стор. 51.

ріжниця. Рух товарів скороминущий. Товар неминуче випадає з процесу обігу після одного акту, після однієї зміни місця. Рух товарів у процесі обігу — це безперервний ряд нових і нових товарів, що промайнули один тільки раз на поверхні ринку, щоб зникнути назавжди у сфері споживання. Перша половина формули починається одним товаром, друга кінчається вже другим, що його мінова вартість втілена в тій же кількості грошей. Але не те з рухом грошей. Виступаючи як знаряддя обміну товарів і рухаючись у напрямі, зворотному до руху товарів, гроші з обігу не відпливають. Переходячи з рук до рук, то прискорюючи свій рух, то уповільнюючи, потрапляючи до рук то покупців, то продавців, гроші беруть участь у безперервному відновленні процесу обігу.

Таке становище грошей в обігу створює враження, що обіг грошей є вихідний пункт і причина обігу товарів. Коли буває затримка в циркуляції товарів, як це буває періодично в кризах, то причину цього більша частина буржуазних економістів бачить у ненормальному обігу грошей. Буржуазні економісти звичайно пропонують у такому разі збільшити кількість грошей в обігу, прискорити їхній обіг і тоді все буде гаразд. Але це не відповідає дійсності. Гроші виступають в обігу як посередник обміну. Кожен товар, що з'являється, притягає для своєї реалізації і для свого руху гроші. Рух грошей тільки відображає рух товарів, що є першоджерело (у цьому відношенні) і причина руху грошей. На основі зовнішньої, позірної ролі грошей у процесі обігу і відбувається посилення грошового фетишизму.

„Коли посідачі товарів, перетворюючи один предмет — саме золото — в безпосередню форму загального робочого часу, а тому і в гроші, репрезентують продукти своєї приватної роботи як продукти суспільної праці, то і власний їхній рух, за посередництвом якого вони відбувають матеріяльний обмін своїх робіт, здається їм рухом цього самого предмета, обігом золота. Самий суспільний рух є для товаропосідачів, з одного боку, зовнішня доконечність, а з другого — тільки формальний посередній процес, що уможливлює кожній особі, яка кинула в обіг деяку споживну вартість, вилучити замість неї іншу споживну вартість рівної мінової вартости".[1]

Ми вже з'ясували, що гроші, служачи посередником у процесі обміну, сприяючи реалізації товарів та їхньому просуванню із сфери продукції у сферу споживання, самі ввесь час лишаються в обігу.

Скільки ж грошей мусить бути в обігу? Які фактори збільшують або зменшують цю потрібну кількість?

Очевидно, що перша обставина, яка визначає потрібну кількість грошей, є сума товарових цін. Зростання кількости товарів і їхніх цін спричинює потребу на додаткову кількість грошей для реалізації їх; зменшення кількости товарів або цін (або тих і тих разом) спричинює зменшення потрібного мінімуму грошей. Кількість товарів і їхні ціни можуть змінятися в одному

[1] *К. Маркс.* „К критике политической экономии", стор. 97.

напрямі і в різних. У першому разі ступінь зміни кількости грошей дорівнюватиме добуткові покажчиків, а в другому разі треба застосувати ділення. Так, наприклад, коли загальна кількість товарів зросла в три рази, а ціни — в два рази, то, при інших, рівних умовах, потрібний мінімум грошей зростає в $2 \times 3 = 6$ разів. Якщо ж товарова маса зростає в 4 рази, а ціни спадають у 2 рази, то потрібна кількість грошей збільшується лише в $4 : 2 = 2$ рази.

Звідси зрозуміло, що потрібна кількість грошей може зменшуватися, не зважаючи на зростання цін, і зростати, не зважаючи на спад цін.

Дальший дуже важливий фактор, що впливає на потрібну кількість грошей, є швидкість обігу грошей. Ми узнали, що гроші, беручи участь разом у купівлі й продажі товару, міняючись місцями з товарами, що відпливають у сферу споживання, самі лишаються в обігу. Отже одна й та сама сума грошей може протягом певного часу зробити ряд метаморфоз, проробити ряд оборотів,— або, інакше кажучи, швидкість обігу грошей, залежно від різних факторів і процесів, які відбуваються в економіці країни може збільшуватися або зменшуватися. Прискорення обігу якоїнебудь монети означає, що кількість товарових оборудок, посереднених цією монетою, збільшується. Якщо монета в 10 карбованців зробила протягом дня 10 оборотів, це означає, що ця монета обслужила протягом дня 10 оборудок на суму 100 крб. Таким чином збільшення швидкости обігу грошей зменшує потрібну кількість грошей в обігу. Уповільнення обігу спричинює зворотне явище — зростання потрібного мінімуму грошей.

Зважившись ці три фактори, що визначають потрібний мінімум грошей, маємо таку формулу:

$$\text{Потрібна кількість грошей} = \frac{Т \times Ц}{О},$$

де Т — обяг товарової маси, Ц — пересічний рівень цін, О — швидкість обігу грошей.

Коли сума цін товарів і швидкість обігу разом збільшується або зменшується, зміна потрібного мінімуму обігу визначається тим, якою мірою зміна одного фактора відрізняється від ступеня зміни другого. Так наприклад, коли сума цін товарів зросла у більшому відношенні, ніж швидкість обігу грошей, то потрібний мінімум грошей збільшується; а коли швидкість обігу грошей збільшується більшою мірою, ніж зростання суми товарових цін, потрібна сума засобів обігу меншає. Коли ж одночасно зростає сума товарових цін і уповільнюється обіг грошей,— це приводить до чималого збільшення кількости грошей в обігу, що дорівнює перемноженню обох покажчиків. „Прийнявши за дане швидкість обігу, ми знайдемо, що кількість засобів обігу визначається безпосередньо цінами товарів. Тим то ціни високі або низькі не тому що в обігу більша чи менша кількість грошей, а, навпаки, в обігу більше чи менше грошей тому, що ціни вищі чи нижчі".[1]

---

[1] *К. Маркс.* „К критике политической экономии", стор. 101.

Той закон, що кількість засобів обігу залежить від маси товарів, від їхнього пересічного рівня цін і швидкости обігу грошей, можна виразити й так, що за даної маси товарів, незмінної їхньої вартости та швидкости обігу грошей кількість грошей в обігу залежить від їхньої власної вартости. Так звана кількісна школа грошей вважає, що товарові ціни визначаються кількістю грошей в обігу, а рівень товарових цін визначає і вартість грошей, або так звану купівельну силу грошей. Із цієї теорії випливає, що товари й гроші заходять в обіг без вартости, як проста природна маса, і як така маса, прирівнюючись, дістають відповідну ціну й вартість.

Неправильність цієї теорії легко можна довести на основі вже попередньої аналізи. Річ у тому, що гроші потрапляють у канали циркуляції після того як їхня вартість уже визначена у безпосередньому обміні біля джерел видобування золота. У процесі циркуляції її вже дано. Так само з товарами. Розглядаючи мірило вартости, ми бачили, що товар до того, як реалізувати свою ціну, є ідеальна ціна вже при вступі в процес циркуляції.

Такі безглузді теорії могли постати лише тому, що буржуазні економісти вивчають тіл ки явища так, як вони ви тупають безпосередньо на поверхні, тобто поверхово, а тому все їм здається перекручене. Коли, наприклад, зростає рівень цін, отже і кількість грошей, нема нічого легшого, а разом і безглуздішого, як констатувати, що ціни зросли тому, що збільшилась кількість грошей.

Кількісна теорія грошей тепер дуже поширена серед буржуазних економістів. Вже класики, як Рікардо, дали основні елементарні засади цієї теорії. Але у Рікардо вульгарність цієї теорії ще не виступала так яскраво. Рікардо, наприклад, ще визнавав внутрішню вартість золота. Кількісником він став тому, що не зрозумів (це ми покажемо далі) механізму регулювання кількости грошей в обігу, не зрозумів єдности товару й грошей і визначености руху грошей рухом товар в.

Нинішні буржуазні економісти подають кількісну теорію грошей вже чисто вульгарно. Ірвінґ Фішер, наприклад, сконструював навіть відповідну вагу, де на одній шальці терезів товарова маса, на другій — гроші. Кількісне відноше ня між цими масами визначає, на його думку, ціни товарів і купівельну силу грошей. Отже, ціни товарів, рівень цін, за цією теорією, є відблиск кількости грошей, а вартість товарів (за його термінологією купівельна сила) — відблиск цін товарів. Такою чи такою мірою подібні теорії пропагують такі світила буржуазної науки, як присяжний повірений Ліґи націй Кассель, редактор поширеного журналу „Ді Банк“ Лянсбурґ, теоретик грошей австрійської школи в політекономії Мізес та інші.

§ 3. Монета, знак вартости

Золото, яке є в обігу, мусить набути як інебудь відповідної для цього форми. Цією формою обігу металів і є монета, зливок металю з фіксованим вмістом і круглої форми, на якому

держава спеціяльним тавром потверджує вміст металю і його вартість.

Є дві системи карбування монет: відкрита і блькована (закрита).

Відкрита система карбування, що ми її знаходили в більшості капіталістичних країн до війни, була в тому, що держава надавала кожному власникові золотих зливків права перекарбовувати їх у монети. Перекарбовували безплатно або за невеличку плату.

За блькованого карбування держава лишає тільки за собою право збільшувати кількість монет в обігу і не приймає зливків для перекарбування їх у монети.

Як знаряддя обігу гроші виступають безпосередньо в своїй тілесній формі — у формі монети. Але, реалізуючи всілякі оборудки, беручи участь у величезній кількості операцій, переходячи через сотні й тисячі рук, гаманців і кишень, монета неминуче починає стиратися.

В Англії на монетарні є вага винятково точна, і вона показує зменшення ваги монети після того, як її раз потримали в руках. До війни втрата золотими грішми на стиранні у процесі обігу, за загальносвітового монетного запасу 13 мільярдів марок, становила 700 — 800 млн. на рік. Коли зважити, що норма стирання на рік становить пересічно 2%, то царська Росія за кількости золота в обігу 494 млн. крб. втрачала щорічно близько 1 млн. крб., а теперішні ПАСШ із своїми 1.300 млн. долярів в обігу втрачають щороку близько 5 млн. крб. золота.

Отже, коли стирається монета, більшає розрив між номінальною вартістю монети і її реальним вмістом. Монета починає виступати вже не як самостійне втілення вартости, а як символ цінности. Це й уможливлює пускати в обіг неповновартні монети (так звані білонні гроші), срібні, мідні, бронзові, алюмінійні, що обслуговують певні сфери обігу. Як знаки загального еквіваленту вони репрезентують золото на певних ділянках обігу в такій кількості, в якій ці ділянки потребують золота.

„Тому що золото стає символом самого себе, але не може служити їм, то в тих сферах обігу, де воно найшвидше зношується, тобто де акти купівлі та продажу постійно відновлюються в дрібних пропорціях, воно дістає символічну срібну або мідну форму, окрему від його золотої форми. У цих сферах циркулювала б постійно в тій самій пропорції якась певна сума золотих грошей як монет, хоч ці монети і не були б завжди одні й ті самі. У цій пропорції золото заміняється срібними або мідними знаками“.[1]

Ці монети мають обіг не тому, що вони є втілення вартости (вартість їх дуже невелика й гостро розбігається з їхньою номінальною ціною), а тому, що вони репрезентують, символізують вартість загального еквіваленту.

„Тим часом,— пише Маркс,— коли інші істоти, вештаючись по світах, збуваються свого ідеалізму, монета ідеалізується на практиці, перетворюється лише в породу істоти свого золотого або

[1] *К. Маркс.* „К критике политической экономии“, стор. 106.

срібного тіла. Цю другу, породжувану самим процесом циркуляції, ідеалізацію металевих грошей або відокремлення їхнього номінального змісту від реального, використовують почасти уряди, почасти приватні пройдисвіти в найрізноманітніших способах фалшування монет".[1]

А що в процесі циркуляції сами золоті гроші стають знаком своєї вартости, то їх можна замінити простими знаками вартости, в яких тенденція розриву номінального і реального вмісту вартости знаходить свій закінчений вираз.

Ми маємо на увазі випуск паперових грошей.

§ 4. Паперові гроші

Золото, оскільки воно функціонує як монета в циркуляції товарів, являє собою лише зв'язаність метаморфоз товарів. Воно виконує тут ролю своєрідної зв'язуючої ланки так, що на один момент воно в грошовій формі втілює вартість одного товару, щоб потім відіграти ту саму ролю щодо другого товару, третього і т. д. „Реальність, що її набуває в цьому процесі і її репрезентує золото в своєму обігу,— це тільки реальність електричної іскри".[2] Тому й золото, що виступає в процесі обігу в своїй скоромину-щій формі, може бути замінене у цій своїй функції символами й представниками — білонною монетою і паперовими грішми.

Сама поява паперових грошей стала можлива лише тому, що і до появи їх, а потім і поруч них циркулювало також і золото. „Золота монета випродукувала проте своїх замісників, спочатку металевих, а потім і паперових, тільки тому, що, не зважаючи на втрату частини свого металю, вона ввесь час функціонувала як монета, вона циркулювала не тому, що витерлась до перетворення в символ, а перетворилась у символ тому, що циркулювала. Лише остільки, оскільки в процесі обігу золоті гроші стають простим знаком своєї власної вартости, лише остільки можуть заміняти їх прості знаки вартости".[3]

Процес відриву номінального вмісту монети від її золотої субстанції і перетворення монети в знак вартости є процес стихійний, що відбувався без безпосереднього втручання держави. Грошові операції ряду держав, що сходили до систематичного псування монет, в суті використали цей процес стирання.

У паперових грошах держава використала цей процес відриву золотої субстанції і довела його до закінчених форм, випустивши паперові знаки вартости. Процес відриву золотої субстанції в засобах обігу відбувався, отже, в таких ланках: золоті зливки — повновартні монети, стерті, формально повновартні монети — білонні гроші — нарешті, паперові гроші. Принципіяльної якісної ріжниці між окремими ланками цього ланцюга, в яких уже відбувався процес відриву від золота, і останньою ланкою — паперовими грішми — нема. „Державні паперові гроші

---

[1] *К. Маркс.* „До критики політичної економії", стор. 122.
[2] Там же, стор. 127.
[3] *К. Маркс.* „К критике политической экономии", стор. 102 — 103.

з примусовим курсом — це закінчена форма знака вартости".[1] Отже, на перший погляд здається парадоксальне становище: оскільки гроші виступають у функції мірила вартости, вони виступають як ідеальні гроші, але ідеально вони виступають тому, що реально існують; у функції засобу обігу гроші виступають реально, але, виступаючи реально, вони перетворюються в знаки вартости. Саме тому, що вартість набирає в ціні ідеального, а в монеті символічного існування, „тим то здається, немов би знак вартости безпосередньо репрезентує вартість товару, виступаючи не як знак золота, а як знак мінової вартости, що лише виражена в ціні, а існує тільки в товарах. Але ця уява — хибна. Знак вартости — це безпосередньо лише *знак ціни*, отже знак золота, і тільки посередньо знак вартости товару".[2]

Тим, що паперові гроші виступають лише як знаки золота у сфері внутрішнього обігу, і розв'язується питання про їхню кількість. Кількість паперових грошей, що їх може поглинути певний ринок або країна, визначається тією кількістю золота, що її замісниками виступають паперові гроші. Отже тут лишаються в силі ті фактори, що визначають потрібну кількість грошей в обігу, що їх ми розглянули вище, а саме: товарова маса, рівень товарових цін і швидкість обігу грошей. Відповідні зміни цих факторів, приводячи до збільшення кількости грошей в обігу, дозволяють кинути в обіг замість золота певну кількість паперових грошей.

Якщо країна станом свого товарообігу, рівнем цін тощо потребує 100 млн. крб., то паперові гроші, випущені розміром цієї суми, репрезентуватимуть кожним паперовим карбованцем один золотий карбованець. Якщо ж випустять 200 млн. крб., то, коли незмінні інші умови, кожен паперовий карбованець репрезентуватиме вже не один карбованець золотом, а лише 50 коп.

„Отже, тоді як кількість золота, що є в обігу, залежить від цін товарів, вартість папірців, що є в обігу, навпаки, залежить тільки від їхньої власної кількости" (*Маркс*). Це значить, що держава обмежена в своїх можливостях випускати паперові гроші досить вузькими рамками, встановлюваними оборотом. Держава може натискати на друкарський верстат, але, як ми побачимо далі, це приводить до відпливання металевих грошей з обігу, до зневартнення паперових грошей.

Різницю між паперовими грішми й золотими винятково майстерно й яскраво зформулював Маркс так:

„В обігу знаків вартости всі закони справжнього обігу грошей здаються перевернуті й поставлені на голову. Якщо золото циркулює тому, що має вартість, то папір має вартість тому, що він циркулює. Тоді як при даній міновій вартості товарів кількість обігового золота залежить від його власної вартости, вартість паперів залежить від їхньої кількости, що є в обігу. Тоді як кількість обігового золота збільшується чи зменшується

[1] *К. Маркс.* „К критике политической экономии", стор. 128.
[2] Там же.

із збільшенням чи зменшенням цін товарів, ціни товарів зростають або спадають разом зі зміною кількости паперових знаків, що є в обігу. Тоді як обіг товарів може поглинути тільки певну кількість золотих монет, і тому зменшення та збільшення кількости обігових грошей являє собою доконечний закон, паперові гроші, очевидно, входять в обіг в усякій пропорції.

Тим часом, коли держава фалшує золоту й срібну монету і тим перешкоджає її функції як засобу обігу, коли вона випускає монету принаймні хоч на $^1/_{100}$ грама менше проти її номінального вмісту, — держава провадить цілком правильну операцію, випускаючи безвартісні паперові гроші, що мають від металю хіба тільки монетну назву. Тим часом, коли золота монета очевидно репрезентує вартість товарів лише стільки, скільки цю вартість саме оцінено в золоті і подано як ціну, — знак вартости, здається, репрезентує безпосередньо вартість товару. Звідси ясно, чому спостерігачі, що досліджували явища циркуляції однобічно на циркуляції паперових грошей з примусовим курсом, чому вони не розуміли всіх іманентних законів грошової циркуляції. Справді, закони ці виявляються в циркуляції знаків вартости не тільки перекручено, але ще й заховано, бо паперові гроші, коли їх видано у відповідній кількості, виконують рухи, невластиві їм як знакам вартости, а властивий їм рух замість походити безпосередньо з метаморфози товарів, постає з порушення їхнього нормального відношення до золота".[1]

Яскравим зразком неправильного розуміння паперових грошей є теорія грошей Гільфердінга, що намагався вартість паперових грошей виводити не з того золота, яке вони репрезентують, а з вартости товарів. Гільфердінґ пише: „Зайвим здається тільки той обхідний шлях, в який пускається Маркс, визначаючи спочатку вартість потрібної кількости, а лише через неї вартість паперових грошей. Суто суспільний характер цього визначення виступає багато ясніш, коли вартість паперових грошей виводити безпосередньо з суспільної вартости обігу. Що паперово-грошова система історично постала з металевих систем — це зовсім не є підстава розглядати їх так і теоретично. Вартість паперових грошей треба виводити, не вдаючися до металевих грошей".[2] Вище ми вже бачили, яке помилкове таке трактування паперових грошей.

У цьому питанні Гільфердінґ виявив не тільки своє бажання знищити теорію паперових грошей Маркса, а й теорію грошей взагалі. Далі, в іншому контексті, ми побачимо, що ревізія Марксової теорії грошей у Гільфердінґа в цьому питанні є тільки часткова ревізія Марксового вчення про гроші, і не тільки у Гільфердінґа, а і в інших теоретиків міжнародньої соціял-демократії, в тім числі у Каутського, що розпочалася задовго до імперіялістичної війни.

На нерозумінні специфічних законів паперового обігу базується, між іншим, і кількісна теорія грошей. Спостерігаючи закони паперового грошового обігу, а саме зростання цін у наслідок великого

---

[1] *К. Маркс.* „К критике политической экономии", стор. 115 — 116.
[2] *Гильфердинг.* „Финансовый капитал", стор. 43.

випуску паперових грошей (більше, ніж треба було б металю), буржуазні економісти з цього роблять висновок, що вартість металевих грошей або їхня купівельна сила залежить цілком від їхньої кількости. Але вище показано, що від кількости залежить тільки умовна вартість паперових грошей. Коли їх випущено в обіг більше, ніж треба було б тих металевих грошей, що їх вони репрезентують, „вартість" паперових грошей справді зменшиться. Інша річ з металевими грішми. Їхня кількість в обігу залежить при стабільності цін товарів і швидкості обігу від їхньої власної вартости, а не навпаки.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Інфляція

§ 1. Суть інфляції

У попередньому розділі ми обізналися з суттю паперових грошей, що виростають із функцій знаряддя обігу. Ми узнали, що паперові гроші постають лише як представники золота у функції знаряддя обігу, і це визначає закон їхнього обігу. „Специфічний закон обігу паперових грошей може постати лише з відношення їх до золота, оскільки вони його репрезентують І закон цей сходить просто до того, що випуск паперових грошей мусить бути обмежений тією кількістю їх, в якій справді мусіло було циркулювати золото або срібло, що вони його репрезентують" (*Маркс*). Але в умовах конкретної дійсности паперові гроші дуже часто виходять за межі місткости ринку, переповнюючи канали обігу, дальший випуск паперових грошей веде до так званої інфляції, яку можна схарактеризувати як невідповідність між кількістю обігу й потребами товарообігу, визначуваними всім станом продуктивних сил країни. Але це буде тільки формальне визначення інфляції. Тепер ми переходимо до вивчення інфляції, її економічної і соціяльної суті та економічних і соціяльних наслідків, що їх вона спричинює.

Саме поняття інфляції означає в суті лише паперово-грошову інфляцію, бо при системі золотого обігу інфляція неможлива. При золотому обігу ніколи не може виявитися в обігу зайвих грошей, бо надмір завжди піде в нагромадження, і тому канали обігу мають рівно стільки грошей, скільки зумовлюється потребами ринку. (Далі ми, вивчаючи функції грошей як засобу нагромадження, докладніше спинимося на цьому процесі автоматичного саморегулювання золотого обігу). Золотий обіг і інфляція обопільно себе виключають. Інфляція можлива тільки як надмірний випуск паперових грошей.

Можливість інфляції є вже в тому факті, що держава має право монопольного випуску паперових грошей.

Систематичне псування металевих грошей, що було ще задовго до появи паперових грошей, показує, як держава використовувала монетну монополію. Тепер більші можливості щодо цього дають паперові гроші.

Історія розвитку капіталізму показує нам, що буржуазія дуже часто вдавалася до методи інфляції, щоб задовольнити свої клясові інтереси. Це буває завжди, коли буржуазія не може задовольнитися з нормальних форм визиску пролетаріяту, а використовує ще механізм ринку, щоб перекачати собі на користь дохоли трудящих мас, головно пролетаріяту. Звичайно така практика б ла на світанку капіталізму і є за періоду загальної к изи капіталізму. Зокрема треба підкреслити, що війни, які провадить капіталізм, фінансуються головно способом інфляції. За найкращу ілюстрацію цього є світова імперіялістична війна 1914 — 1918 рр.

Своїм клясовим змістом інфляція є винятково потужна підойма перерозподілу прибутків на користь великим індустріяльним і землевласницьким капіталістам і водночас експропріяції пролетаріяту та дрібнобуржназних груп людности. „Випуск паперових грошей,— пише Ленін, — є найгірший вид примусової позики... він погіршує становище найбільше робітників, біднішої частини людности... він є головне лихо фінансового безладдя“ [1].

Механізм цього перекачування доходів інфляцією коротко такий. Випуск у канали обігу надмірної кількости паперових грошей приводить до постійного збільшення цін, і коли товаропродуцент продає сьогодні товар за 20 крб., або робітник дістає зарплату 30 крб., то за кілька день, коли, наприклад, ціни на товар збільшилися на 10%, вони за свої гроші можуть мати на 10% менше реальних вартостей. Отже їхні реальні доходи поменшали. Поменшання реального доходу для людности є плюс для буржуазії. Крім того, ще треба зважити те, що зростання цін відбувається дуже нерівномірно, не тільки на окремі товари, а й на окремих територіях країни, яка стала на шлях інфляції. Тому відбувається, з одного боку, зміна структури економіки, з другого боку — поліпшення добробуту на одних ділянках і деградація на інших і, насамкінець, починає квітнути спекуляція, яка використовує розрив цін на товари й збирає для себе податок з людности. Отже в наслідок інфляції „розтають“ доходи робітників і службовців, рівень зарплати якщо й підноситься, то все таки завжди відстає від зростання цін, і всі плоди інфляції потрапляють до кишені буржуазії.

§ 2. Ознаки інфляції

Які ж характеристичні показники інфляції?

Подаємо ці ознаки послідовно, відповідно до виникнення їх.

1. *Зростання рівня цін* є одна з вирішальних інфляційних ознак. Скоро після краху англійського фунта й краху інших валют, що стався в наслідок загострення світової економічної кризи, в усіх цих країнах почалось інфляційне зростання цін. Так, в Англії з 19 вересня 1931 р. (день відмовлення від розміну фунта на золото) по 1 березня 1932 р. ціни зросли на 9,5%, а на харчові товари (на 20 квітня) ціни зросли на 14,2%; в Японії зростання

[1] *Ленін*. Твори, т. XXI, вид. 3, стор. 183.

цін за той же період становить 95%. Такі самі явища зростання рівня цін ми маємо в усіх країнах, що їхні валюти стали жертвами розвитку світової економічної кризи.

2. Водночас із зростанням цін відбувається, якшо поруч паперових грошей в обігу є металеві гроші, *відплив металевих грошей із каналів обігу.* Деяка поступінність цього процесу виявляється в тому, що з обігу спочатку зникають повновагові золоті і срібні монети, потім білонні монети.

3. *Зростання зовнішнього зневартнення інфляціонівної валюти.* Зовнішні ринки надзвичайно чутко реагують на несприятливі явища грошового обігу. Це виявляється у зневартненні тубільної валюти проти чужоземних валют, при чому темп зниження курсів звичайно (у всякому разі протягом першого досить довгого етапу інфляції) випереджає темп зростання цін усередині країни. Динаміку спаду векселевих курсів прискорює і те, що за дальшого зневартнення валюти починається широка течія за убезпечення від емісійного податку, яка виявляється в масовому „скиданні" тубільної валюти і в гострому збільшенні попиту на стійку чужоземну валюту або на золото.

4. *Зростання процента* при кредитових оборудках починається звичайно з першого періоду інфляції. В основному це буває в наслідок прагнення убезпечити себе від втрат, зв'язаних із спадом валюти. Сюди ж стосується і зменшення, а потім, за дальшого розвитку інфляції, і цілковите припинення кредитових оборудок.

Такі основні показники й ознаки інфляції. Ясна річ, що ступінь і форма вияву кожного з них визначаються станом усієї економіки країни, станом усіх її продуктивних сил.

§ 3. Вплив інфляції на становище різних кляс капіталістичного суспільства

Розгляньмо докладніше вплив інфляції на різні шари людности. Різні кляси капіталістичного суспільства далеко неоднаково відчувають наслідки інфляції.

Велика промисловість загалом від інфляції виграє. Виграє вона в таких напрямах:

1. Зменшується (пропорційно темпові зневартнення валюти) заборгованість, а це за величезної ролі позикового капіталу в нинішній капіталістичній промисловості має дуже велике значіння.

2. Номінальне зростання зарплати дуже відстає від зростання цін на продукти широкого вжитку й на сільськогосподарську сировину та промислові вироби. Цей виграш на зарплаті за час інфляції є найхарактеристичніша риса для всіх галузей капіталістичної промисловости.

3. Брак відповідности в динаміці зростання внутрішніх цін і зовнішніх цін, тобто цін, виражених у закордонній валюті, є та обставина, що найбільше стимулює експорт і зумовлює великі експортні зиски (експортна премія).

Так, наприклад, коли внутрішні ціни в Англії зросли на 15%, а спад англійської валюти проти французького франка

становить 30%, то англійський експортер, вивозячи товари до Франції, має додатковий зиск, зумовлений ріжницею між внутрішнім і зовнішнім зневартненням фунта.

Посилення експорту під час інфляції буває не тільки в наслідок зміни курсів. Основну ролю відіграє зменшення зарплати, що полегшує капіталістам тієї країни, де є інфляція, конкурувати своїми товарами на світовому ринку, зменшення (проти світових цін, виражених у золоті) ціни на внутрішню сировину тощо.

4. Збільшення експорту та зменшення імпорту зменшує конкуренцію чужоземних капіталістів та збільшує зиски капіталістичних промислових підприємств тієї країни, де є інфляція.

5. Панівні галузі промисловости інтенсивно використовують державну кризу, дістаючи різні дотації, позики тощо, а особливо за періоду війни, дістаючи величезні та різноманітні воєнні замовлення і нещадно експлуатуючи на своїх підприємствах робітничу клясу.

Усе це спричинює нечуване зростання інфляційних зисків. Недарма в усіх капіталістичних країнах за періоду імперіялістичної війни і після війни в наслідок інфляції утворився новий шар буржуазії, що розбагатіла на воєнних і інфляційних зисках: їм навіть дали спеціяльне прозвисько — шибери в Німеччині, нуворіші — у Франції.

Інфляційна премія далеко неоднаково дістається різним підприємствам і галузям. Підприємства, що працювали на внутрішній сировині й експортували свою продукцію, дістають подвійний зиск,— як коштом зменшених цін на сировину і зменшення зарплати, так і коштом невідповідности розмірів внутрішнього і зовнішнього зневартнення валюти. Для експортних підприємств, що працюють на імпортній сировині, цей зиск відповідно зменшується. Поруч збагачення одних промисловців на інфляції інші підприємства руйнуються. Інфляція в европейських країнах дає сотні випадків зруйнування та банкрутства, що сталися як у наслідок зростання цін, так і в наслідок зміни самого характеру попиту.

Інфляція посилює також економічні позиції великих землепосідачів (поміщиків, куркулів). Крім тих плюсів, які мають промислові підприємства (експортна премія, оплата заборгованости зневартненими грішми тощо), в сільському господарстві ще велику ролю відіграє рівень зарплати. Зарплата сільськогосподарських робітників у капіталістичних країнах, як правило, завжди менша, ніж зарплата міського пролетаріяту. Ця ріжниця стає надто гостра під час інфляції, бо ті самі причини, що звичайно зменшують зарплату сільськогосподарських робітників (їхня політична та культурна відсталість, сезоновість роботи, більша залежність від поміщиків тощо), впливають ще гостріше під час інфляції.

Програють на інфляції дрібні рантьє, що живуть з фіксованого прибутку, також службовці, селяни-бідняки та середняки, а особливо робітники, чия зарплата катастрофічно меншає.

Смуга інфляції, що настала в ряді капіталістичних країн у наслідок розвитку та загострення світової економічної кризи, яскраво демонструє клясову суть інфляції. Зростання цін на харчові товари

в Англії на 14 — 15%, у Швеції, Норвегії, Данії, Фінляндії і Японії — на 20%, що відбувається одночасно з широким наступом на соціяльно-культурні та побутові завоювання пролетаріяту, призвело до нового дуже помітного зменшення зарплати й надзвичайно посилило процеси абсолютного зубожіння робітничої кляси.

Недарма буржуазія намагається використати інфляцію як шлях, як вихід із кризи. Ці інфляційні спроби „подолати" кризу виходять з таких передумов і сподівань:

1. Інфляція уможливить ще більшими темпами зменшити зарплату, перекласти тягарі кризи на трудящих і збільшити конкурентоспроможність промисловости.

2. Інфляція зменшить борги промисловости і сільського господарства, виражені у спадній валюті.

3. Інфляція полегшить експорт (так званий валютний демпінг) і утруднить імпорт.

Крах короткоченцевого інфляційного пожвавлення в Англії показав ціну цих сподівань.

Автори інфляційних теорій і рецептів не вважають ні на ростущий опір пролетаріяту, ні на захисні заходи проти інфляційного експорту (ряд валютних крахів призвів, як відповідь на загрозу інфляційного експорту, до нечуваного посилення надпротекціонізму), ні на наявність великого числа інфляційних країн (на травень 1932 р. — 25 держав), що з них кожна прагне використати всі вигоди зневартнення своєї валюти.

Кінець-кінцем інфляція приведе до зовсім протилежних наслідків — до дальшого розвитку світової економічної кризи.

§ 4. Плянування емісії грошей в СРСР

Із сказаного випливає, що інфляція та її закономірності іманентно властиві тільки капіталістичному грошовому обігові. Радянським грошам, що їхня природа принципіяльно відмінна від грошей капіталістичних країн, чуже поняття інфляції.

Це зумовлюється двома причинами:

1. Інфляція є метода стихійного реагування ринку на надмірну, що не відповідає потребам товарообігу, емісію. Отже основа інфляції — панування ринкових стихійних метод регулювання і ринкової системи відносин. Плянова система господарства в СРСР, плянування цін товарів виключають можливість інфляційного збільшення цін.

2. Клясовий зміст інфляції сходить, як ми вже сказали, до перерозподілу доходу на користь буржуазії, до посиленої експлуатації широких трудящих мас, до гострого натиску на основи життєвого рівня робітничої кляси. Спроби знайти в інфляції вихід із світової економічної кризи яскраво виявляють цю соціяльну настанову інфляції. Ясно, що такі методи органічно чужі самій природі радянської держави.

Інфляція радянських знаків, що була в радянській Росії під час громадянської війни і призвела до страшенного зневартнення карбованця, глибоко, принципіяльно відмінна від розглянутої тут інфляції в капіталістичних країнах.

Емісія радзнаків доби громадянської війни була одним з найважливіших чинників організації успішної оборони радянської республіки. А після закінчення громадянської війни емісія допомогла й забезпечила створення умов і передумов переходу до стійкого карбованця.

Крім усього цього, емісія радзнаків виявилася в руках пролетарської держави однією з найважливіших передумов підриву економічної моці кляси експлуататорів.

Таким чином і соціяльним своїм змістом і своєю кінцевою настановою інфляція доби громадянської війни не має нічого спільного з інфляцією в капіталістичних країнах.

Але була б глибочезна і найшкідливіша помилка на підставі сказаного робити висновок, що радянській економіці, як пляновій економіці, не страшна надмірна емісія. Такий висновок є в суті переспів троцькістських рецептів про максимальне „промацування" країни емісією.

Ленін усупереч троцькістам, що гімни співали друкарському верстатові і розглядали інфляцію не як засіб фінансування оборони, а як методу знищення грошей, не ставив ніколи інфляції на височінь принципу, а вимагав негайної стабілізації червінця, тобто зміцнення інструменту, що ним заволодів наш плян.

Кількість випусканих у нас грошових знаків мусить бути зумовлена виробничими плянами, станом товарообігу й рівнем цін.

Надмірна емісія може зумовити:

1) зрив зростання реальної зарплати;

2) труднощі в усій системі госпрозрахункових відносин, відносин, що базуються на контролі за допомогою *стійкого* карбованця;

3) порушення стійкости держбюджету й хитання в усій нашій фінансовій системі та багато інших негативних наслідків.

Звідси й величезна роля тих метод фінансування соціялістичного будівництва, що їх запроваджують у нас,— позики, ощадкаси тощо.

Таке саме значіння має боротьба за прискорення обігу основних і обігових фондів нашої економіки і особливо боротьба проти заморожування товарообігу, боротьба за збільшення товарових ресурсів і розгортання радянської торгівлі.

Грошова система не повинна стискувати нашого будівництва, але воно й не повинне виходити за межі потрібних контингентів емісії, бо в такому разі наші гроші з підойми соціялістичного будівництва можуть перетворитися на його гальмо і стати об'єктом ворожих соціялізмові сил.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Стабілізація валюти

§ 1. Передумови стабілізації

У міру зростання інфляції чимдалі більше розладнується все господарське життя країни. Інфляція призводить до розладнення грошової системи, яка є найважливіший елемент усього механізму руху капіталістичного господарства, і перекручує прояв закону вартости.

Інфляція спричинює крах калькуляційних розрахунків, знищуючи основне знаряддя калькуляції: стійку грошову одиницю.

Неможливість амортизаційних відраховань і розставання вже зібраних амортизаційних фондів сприяють проїданню основного капіталу промисловости.

Наявність величезних надмірних мас грошей, які щоденно знецінюються, загальне тікання від грошей до товарів і до валютних цінностей — все це сприяє переродженню торгівлі в розгнуздану спекуляцію, як товарову, так і валютну.

Розвито інфляції спричинює гостре зменшення кредиту, бо воно є жорстокий удар по всій економіці капіталістичної держави.

За свого дальшого зростання інфляція приводить до заперечування грошей: відбувається виштовхування спадних грошей із каналів обігу й перехід до натурального товарообміну.

Вигоди від інфляції для панівної кляси капіталістичного суспільства починають змінятися невигодами для більшости груп буржуазії, і їхні інтереси владно диктують доконечну потребу перейти до „нормального" для капіталістичного суспільства грошового обігу, потребу стабілізувати валюту.

Безумовна доконечність стабілізації постає ще з тієї дуже істотної обставини, що в міру поглиблення інфляції зростання цін починає випереджати темпи емісії і держава з своїх дальших випусків грошей має зовсім малий прибуток. Ось дані, як гостро зменшувався в Німеччині реальний емісійний прибуток (на золоті марки):

Роки	Кількість грошей в обігу (млн. марок)	Вартість паперових грошей (млн. зол. марок)
1919	41.020,0	10.989,1
1920	67.889,0	4.601,5
1921	90.791,7	5.163,7
1922	352.173,3	1.957,0
1923		
„ квітень	6.604,5 млрд. мар	1.267,3
„ липень	43.892,7 „ „	586,9
„ вересень	28.244.405,8 „ „	1.179,4
„ жовтень	2.504.955.717,6 „ „	353,1

Ці дані показують катастрофічне зменшення вартости випусканих грошей. Вартість усієї маси грошей спадала, не зважаючи на нечуване зростання кількости їх. Отже, мізерність доходу від інфляції вже не компенсується тим розпадом господарського життя, до якого інфляція призводить. Проблема здорової валюти стає умовою дальшого функціонування всього господарського й політичного апарату країни.

Які ж основні передумови стабілізації валюти?

1. Відбудування фінансового господарства і бездефіцитність бюджету.

Основна умова, щоб стабілізувати валюту — припинити емісію. Держава заміняє емісійний дохід іншими видами податків, що базуються не на додатковому киданні грошей у канали обігу, а на певному вилученні в розпорядження держави тих гро-

шей, що вже є. Тільки забезпечивши такий обіг грошей, можна зреалізувати проведення першої умови стабілізації валюти.

Відбудування фінансового господарства країни має за передумову створення міцної податкової системи, що й повинна забезпечити безупинне вилучання коштів у людности. Тягар стабілізаційної системи податків у капіталістичних країнах дуже великий, і ввесь він лягає на плечі звичайних платників податків капіталістичних країн — широких мас трудящих.

2. Зміцнення та відбудування продукційного апарату країни, що має забезпечити обсяг товарообігу, що теж є одна з вирішальних умов запровадження стійкої грошової системи. Рух грошей цілком визначається рухом товарів. А безупинний рух товарів потребує відповідно зміцнити продукційний організм країни, щоб налагодити безперервне збільшення постачання ринкові товарів.

3. Створення золотого та девізного фонду. Стабілізація валюти означає насамперед стабілізацію золотого вмісту грошової одиниці. Стабілізувати валюту можна лише за допомогою органічного зв'язку грошової одиниці з певною кількістю золота. Цю золоту основу своєї валюти капіталістична держава потверджує і зміцнює розміном стабілізованої валюти на золото, при чому зовсім не обов'язковий розмін банкнот на золоті монети. Післявоєнна грошова практика, а подекуди й передвоєнна, як ми далі переконаємося, довела, що розмінювати можна й на золоті зливки і на золоті девізи. Але, щоб провадити такий розмін, потрібний золотий або девізний фонд. Наявність золотих і девізних запасів, отже, є найістотніша умова стабілізації. Отчому в системі передстабілізаційних заходів величезну ролю відіграє концентрація валютних цінностей.

Валютний фонд можна утворити або реальним натиском на експорт, або за допомогою спеціяльних закордонних позик, так званих стабілізаційних позик. Держава в такому разі застосовує комплекс заходів, що їхня мета активізувати платіжний балянс і в торговельній частині, і в кредитовій (позики тощо).

Такі економічні передумови стабілізації валюти.

Період створення передумов стабілізації сполучається з запеклою боротьбою різних кляс і шарів капіталістичних країн. Дуже часто процес стабілізації валюти затягається на кілька років не так тому, що розтягається період проведення підготовних заходів, як через запеклу та довгу боротьбу всередині країни за той чи той шлях стабілізації. Клясичний приклад щодо цього становить Франція, де процес стабілізації франка розтягнувся до 1929 р. (на 10 років після закінчення війни).

§ 2. Методи стабілізації валюти та їхній вплив на становище різних кляс

Всі, які є, методи уздоровлення валюти можна поділити на такі три види: 1) девальвація, 2) дефляція і 3) репудація.

Девальвація — це закріплення валюти, яка інфляціонується, на ринковому її рівні, що був на день грошової реформи, при

чому в обігу лишається або стара грошова одиниця з старою назвою (девальваційна стабілізація румунської леї, грецької драхми, італійської ліри, югославського динара, болгарської леви тощо) або за закріпленим ринковим курсом відбувається викуп тих грошей, що є в обігу, і випускають нову грошову одиницю з новим найменуванням, з новим вмістом золота (стабілізація бельгійської валюти та запровадження „бельги", запровадження угорського пенґо, польського злотого, австрійського шилінга).

Країна, що провадить девальвацію валюти, у наслідок цього звільняється від деякої частини внутрішніх боргів. Так, наприклад, англійський уряд, уклавши позику в повновартних фунтах стерлінґів, повертавши в зневартненому на 20% фунті, мав зиску на цьому 20% загальної суми.

Інша справа, коли девальвацію провадить країна, що сама дала позику закордонові. Після девальвації валюти її боржники звільняються від частини боргів тим, що тепер повертають їх у зневартненій валюті.

Дефляція. Коли держава, не задовольняючися з ринкового курсу грошової одиниці, ставить собі завдання піднести валютний курс, вона вдається до дефляції. Основні дефляційні заходи — жорстоке, безупинне вилучення грошей з каналів обігу, сполучене з широким наступом на зарплату робітників і службовців. За мету цих заходів може бути або довести національну валюту до її колишнього, передвоєнного, передінфляційного рівня, або закріпити її на рівні, проміжному між ринковим курсом у момент стабілізації і передінфляційним рівнем. За приклад першого типу дефляції може правити стабілізація англійського фунта стерлінґів 1925 р., що його піднесли з 85% його післявоєнної вартости до передвоєнної вартости. Цей шлях можливий лише тоді, коли валюта ще не дуже зневартніла. Як приклад другого типу дефляції можна згадати дефляційні заходи у Чехо-Словаччині, Франції і почасти Італії.

Кожна стабілізація зв'язана з деяким напруженням всього господарського організму країни та з максимальним і жорстоким використовуванням усіх її ресурсів і можливостей. Дефляція — це найважчий для всього господарства країни спосіб стабілізації. І це цілком зрозуміле. Штучне піднесення курсу валюти, що його проклямують ще до початку активної дефляції (цю методу стабілізації звичайно анонсують як справу державної чести й національної гордости) і що триває протягом довгого часу (рік і більше), приводить до багатьох гостро негативних наслідків як у становищі промисловости, так і особливо в становищі робітничої кляси.

Чимдалі вищий курс валюти, стимулюючи тезаврацію (нагромадження) грошей, приводить до гострого зменшення попиту на товари, бо кожен вважає за краще ховати гроші у себе, ніж міняти їх на товари; адже гроші країни, яка дефляціонує, набувають нової властивости: лежачи дома, в кишені, в шухлядці писемного столу, не бувши в обігу, вони зростають своєю відносною вартістю, вони „дорожчають". У наслідок цього від-

бувається затоварювання в торгівлі, промисловість зазнає труднощів у реалізації своїх товарів, затримуючи виконання своїх зобов'язань і не бувши спроможна налагодити нормальний перебіг продукційного процесу. Зарплата гостро зменшується, непорівняно більше, ніж загальне зменшення цін, бо за вихідний пункт його і має бути чимале зменшення зарплати.

Отже, дефляція спричинює ряд тяжких і хоробливих процесів в економіці капіталістичних країн. Вона веде до згортання продукційного апарату країни, спричинює гостре зменшення зарплати і створює у країні кризову обстанову. Історія грошових реформ у післявоєнній Європі взагалі не дуже багата на дефляції. Жодна з них не минула, не зачепивши, і досить дошкульно, господарського організму країни. Англія, що подала 1925 р. приклад дефляції, провела стабілізацію коштом винятково сильного господарського напруження.

Як противники дефляції виступають усі групи буржуазії капіталістичних країн, крім рантьє і позикових капіталістів. Для них ця метода означає збільшення реальної величини їхніх прибутків. Держава, що виступає як кредитор на світовому ринку, підтримує дефляцію, бо девальвація зменшує реальний зміст повертуваних боргів (у цьому одна з найважливіших причин дефляції в Англії і широкої популярности дефляційних метод у Франції).[1]

Репудація. Ця метода стабілізації має за передумову цілковите зневартнення валюти в країні, доведення її до фактичної, а потім і юридичної нуліфікації. Нова валюта з іншим вмістом вартости виникає на руїнах старої зневартненої грошової одиниці. За історичний приклад репудації може бути анулюван я 1720 р. у Франції грошових знаків Джона Ло, анулювання асигнат французької революції 1897 р., анулювання „континентальних грошей" у Сполучених штатах 1871 р.

За основні методи стабілізації валюти можна вважати перші дві — девальвацію і дефляцію (їх об'єднують іноді під загальною назвою „реставрація").

§ 3. Метода стабілізації радянського карбованця

Грошову реформу в Радянському союзі 1924 р. за її зовнішніми ознаками і технікою запровадження можна залічити до девальвації. Основні елементи девальваційної реформи тут начебто наявні: і викуп старих грошей за ринковим курсом, і порядок заведення нових грошей в обіг. Але своїм змістом і всім своїм проведенням наша грошова реформа рішуче відрізняється від грошової реформи капіталістичних країн.

І справді. Капіталістичні держави проводять свої грошові реформи (це особливо ясно виявилося протягом післявоєнного періоду грошових реформ), жорстоко натискаючи на життевий

[1] Для Англії дефляційна метода стабілізації, крім усіх причин, була ще найбільшою зброєю у боротьбі за збереження гегемонії Лондону як світового розрахункового центру й за повернення фунтові стерлінгів його післявоєнної ролі – світової валюти. Звідси гасло при стабілізації: „не шкодуючи затрат".

рівень широких трудящих мас. Ми вище переконалися, що ця риса є характеристичний момент кожної методи капіталістичної стабілізації валюти, для якої зростання маси абсолютної додаткової вартости є основне джерело грошової реформи. За друге істотне джерело і чинник капіталістичної стабілізації валюти є валютні позики чужоземних держав. З усіх численних капіталістичних держав, які після світової війни мусили були заходитися уздоровлювати свою валюту, жодна не обійшлася без валютних позик інших імперіялістичних держав. Такі позики, посилюючи залежність країн одних від одних, кінець-кінцем призводили до поглиблення імперіялістичних суперечностей.

Не те з радянською грошовою реформою. У наслідок грошової реформи створено умови для рішучого зростання зарплати, зростання добробуту села й прискорення темпів відбудування всього господарства країни. Стабілізація карбованця була єдина грошова реформа, що не супроводжувалася валютними позиками за кордоном.

Своєрідну грошову реформу СРСР успішно проведено й закінчено завдяки тому, що вся економіка Радянського союзу побудована на принципах зовсім іншого порядку — на принципах планового господарства.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Функція грошей як засобу збереження вартости

§ 1. Гроші у властивому розумінні

Ми розглянули дві функції грошей — мірила вартости і засобу обігу. Здавалося б, що в цих функціях гроші вичерпують свої конкретні форми руху, цілком виявляючи свою суть загального товару. Деякий привід так ставити питання може дати Марксова вказівка, що „золото, тобто специфічний товар, що служить мірилом вартости і засобом обігу, стає без дальшої участи супіль тва грішми". Проте такий висновок був би дуже поверховий і необґрунтований. Кожна з перелічених функцій окремо не відповідає всім поставленим до золота-грошей вимогам. І справді.

1. Функцію міри вартости гроші виконують ідеально: щоб виразити вартість товарів, нема потреби, щоб гроші брали участь у сво й тілесній формі. Функція ж засобу обігу, що за її допомогою відбувається переміщення товарів, потребує конкретної участи або грошей, або їхніх символів, представників.

2. Функція мірила вартости потребує безумовної участи товару-золота як загального еквіваленту, а у функції засобу обігу золота субстанція не відіграє ролі, і повновартні гроші можуть бути замінені знаками грошей або символами (білонними й паперовими грішми). Звідси випливає й остання відмінність.

3 Закріплення за певним товаром функції мірила вартости відбувається зовсім стихійно, абсолютно незалежно від державного втручання. Так само зовсім стихійно відбувається виживання металю, що втратив свої властивості грошового товару (срібло).

Не виживання доконечно відбувалося свого часу (остання чверть XIX століття) не зважаючи на запеклу боротьбу в ряді країн за закріплення і за сріблом ролі грошового товару. Перемога золотої валюти в усьому капіталістичному світі, банкру ство ряду проектів, що проповідують перебудування грошей на іншій основі, на іншому мірилі вартости,— все це підкреслює, що функція мірила вартости є безумовно вільна від будь-якого втручання державної влади хоч би в якій формі.

Щодо грошей як функції засобу обігу держава може в межах унутр шнього обігу заміняти справжні гроші їхніми символами — знаками, випуском білонної монети й паперових грошей. Ці обмежені можливості державного втручання в грошові процеси і надхнили авторів номіналістичних теорій створити теорії, побудовані на зовсім непр вильній, перебільшеній ролі державної влади в грошовому обігу.

Таким чином, гроші, виступаючи в кожній із перелічених функцій, є суперечлива категорія. Як мірило вартости гроші мусять бути вартістю, продуктом праці, певною реальністю. Але цю функцію вони виконують ідеально; як засіб обігу вони можуть і вис упати не в своїй золотій субстанції, але обов'язково у певній речовій формі (білонна монета, паперов гроші). Ця суперечлив ість грошей і розв'язується в таких функціях, коли грошовий мет ль „виступає в своєму золотому (або срібному) тілі, отже як грошовий товар, значить, не просто ідеально, як у випадку з м рилом вартости, і не може бути заміщений своїм представником як у випадку з засобом обі у" (*Маркс*). Цими функціями є функція збереження вартости і функція засобу платежу, в яких золото „функціонує як гроші у власному розумінні, всупереч його функціям як міри вартости і як монети" (*Маркс*).

§ 2. Засіб збереження вартости

Ми бачили, що в процесі товарового обігу гроші, спосереднюючи това ові о орудки у функції засобу обігу, не виходять з кола Т — Г — Т. Продавець товару А використовує гроші тільки на мить, щоб за посередництвом їх набути товару В або ряд потрібних йому товарів як засобів продукції і спо живання. Щоб купити, кожен товаропродуцент мусить спочатку продати. Але з умов товарової продукції випливає і таке становище: продавши на певну суму товару, що він випродукував, товаропродуцент у наслідок тих чи тих умов може з виручених грошей затратити або частину на набуття інших товарів, абож зовсім їх не витратити даного моменту. Форма товарового руху Т — Г — Т розривається на дві частини: відбувається тільки перша метаморфоза товару Т — Г, а друга метаморфоза Г — Т відкладається на невизначений час. У даному разі „сама монета стає грішми, якщо її рух переривається. У руках продавця, що її одержав в обмін за свій товар, вона — гроші; з момен у, коли вона виходить з його рук, вона стає знову монетою".[1]

---

[1] *К. Маркс.* „К критике политической экономии", стор. 130.

Відпливаючи з процесу обігу, гроші перетворюються в руках товаропродуцента в засіб збереження вартости, виконують функцію скарбу. Якщо тілесна форма грошей у функції засобу обігу не інтересувала товаропродуцента, бож роля її скороминуща, то зовсім інакше він ставиться до грошей у функції скарбу, бо в цій функції гроші повинні коли завгодно виступити як матеріялізоване втілення абстрактної суспільно-потрібної праці, як загальна форма вартости. У функції скарбу гроші повинні виступати реально, так само, як і у функції засобу обігу, відмінно від функції мірила вартости, де вони виступають ідеально. Водночас у функції скарбу гроші можуть виконувати свою функцію тільки як реальна вартість, як і у функції мірила вартости, відмінно від функції засобу обігу, де гроші можна заміщати знаками, які не мають вартости. Отже у функції скарбу водночас стверджується й заперечується як функцію мірила вартости, так і функцію засобу обігу. У функції скарбу розв'язується внутрішню суперечність грошей, як єдности мірила вартости і засобу обігу. Гроші у функції скарбу виступають як синтеза функцій мірила вартости і засобу обігу і як такі мають самостійне існування.

„Проте як таке сполучення (мірила вартости і засобу обігу. *Ред.*) золото має самостійне існування, окремо від його існування в обох функціях. Як мірило вартостей воно є тільки в ідеї гроші і золото; як засіб обігу воно тільки символічні гроші й символічне золото, але в своїй звичайній металевій тілесності золото — гроші, або гроші — справжнє золото".[1] От чому товаропродуцент вимушений зберігати гроші в їхній золотій тілесності. Нагромадження грошей у вигляді їхніх знаків — паперових грошей — за тих чи тих великих соціяльних струсів (війни, революції) виявляє своє безглуздя, бо держці лишаються з папірцями, які часто цілком перетворилися в мотлох, у клаптики, що придатні в кращому разі для обклеювання кімнат або валізок.

Затримуючи гроші, виторговані від продажу товару, товаропродуцент переривае продукційний зв'язок з усіма іншими, але першого-ліпшого моменту може відновити його, маючи цю „абсолютну суспільну форму багатства". „Метаморфоза товару Т—Г відбувається заради самої метаморфози, щоб перетворити його з особливого натурального багатства в багатство загальне й суспільне. Замість обміну речовин зміна форми стає метою для самої себе. З простої форми мінова вартість стає змістом руху".[2]

Якщо нагромадження конкретних речей у суспільстві з натуральним способом продукції мало свої межі в потребах, умовах збереження цих речових багатств, то прагнення нагромаджувати грошові скарби не має жодних меж. З акту, що має забезпечити власникові скарбу можливість коли завгодно відновити свої продукційні зв'язки з рештою світу, нагромадження набирає своєї логіки руху, перетворившися в самоціль. „Збирання запасу кожного особливого багатства потребує особливих процесів, відмінних від простого акту звичайного збирання, і

[1] *К. Маркс* „К критике политической экономии", стор. 128.
[2] Там же, стор. 131.

розвиває спеціяльні сторони особи (наприклад, збирання овець робить мене пастухом). А коли багатство у формі товарів збирають як мінову вартість, тоді збирання є купецька або спеціяльна економічна діяльність. Її представник стає торгівцем хліба, худоби тощо. А складання однієї вагової кількости золота з другою — це діяльність зовсім беззмістовна".[1]

Збирання скарбів стає джерелом страсти до збагачення, а „суспільна сила стає таким способом приватною силою приватної особи" (*Маркс*). В умовах нерозвиненої товарової продукції нагромадження скарбу набирає перекручених форм аж до того, що власник його, перейнятий скнарством, починає відмовляти собі в задоволенні основних життєвих потреб. Ця суперечність між призначенням функції грошей як засобу збереження вартости (можливістю коли завгодно і яких завгодно набути потрібних йому товарів) і їхнім використовуванням (безмежним нагромадженням коштом відмовлення від задоволення основних життєвих потреб) розв'язується на основі тих самих законів товарової продукції — перетворенням грошей у капітал і розвитком властивого капіталізмові закону капіталістичного нагромадження.

Як ми побачимо далі, ця гонитва за абсолютною формою багатства — за грішми — стає єдиною метою й життєвим змістом для капіталіста. „Лише безупинне одержування зиску є його мета. Це прагнення до абсолютного збагачення, ця пристрасна гонитва за вартістю є спільне у капіталіста й збирача скарбу, але коли збирач скарбу є лише збожеволілий капіталіст, то капіталіст є раціональний збирач скарбу. Того безнастанного зростання вартости, якого прагне збирач скарбу, рятуючи гроші від циркуляції, розумніший капіталіст доходить, віддаючи їх раз-у-раз наново до циркуляції"[2].

В умовах розвиненого капіталізму гроші як скарб виконують функції, конче потрібні для нормального перебігу репродукції. Вони є як резервний фонд купівельних і платіжних засобів усередині країни й на світовому ринку, як тимчасовий незайманий грошевий капітал або звільнений з продукційного процесу, або нагромаджуваний для того, щоб кинути його в „діло". В основному скарб — золото — зосереджується в банках, кількість його в умовах піднесення коньюнктури надто зменшується в руках окремих агентів продукції. І лише під час криз капіталісти повертаються до первісних стадій розвитку товарової продукції, гонячися за золотом, нехтуючи всіма іншими товарами. „Як олень прагне свіжої води,— мальовничо характеризує цей стан Маркс,—так буржуа кричить за грішми, цим єдиним багатством"[3], що на деякий час костеніє і тим то перестає зростати як капітал.

Свідками такого нечуваного й велетенського розмаху повороту до „наївної форми скарбу" (*Маркс*) є ми тепер: саме в країнах капіталізму в наслідок теперішньої світової економічної кризи, геть чисто всі, від великих буржуа до найдрібніших, кинулися ховати по „кубушках" і „панчохах" золото (у самих тільки ПАСШ так тезавровано 3 млрд. крб.). Таким „розтяганням" золота вони конкурують з банками, що так само перетворюють збирання золота в своїх підвалах у самоціль, у засоби боротьби з національними банками інших країн, тим часом як таке нагромадження в деяких країнах (ПАСШ, Франція, Бельгія, Голляндія) величезних запасів золота коштом інших країн (Німеччина, Англія тощо) зовсім не диктується умовами нормальної капіталістичної репродукції. Діялектика історії така, що капіталісти-монополісти з „раціональних збирачів скарбу" перетворюються на „збожеволілих капіталістів".

---

[1] *К. Маркс.* „К критике политической экономии", стор. 136.
[2] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 76.
[3] Там же, стор. 67.

У своїй функції скарбу гроші виконують специфічно-економічну функцію у сфері металевого обігу. У функції скарбу гроші розв'язують суперечність між кількістю їх, випущених в обіг, і справжньою на них потребою товарового обігу. В товаровому суспільстві, де неможливе плянове регулювання грошового обігу, гроші у функції скарбу виконують ролю стихійного механізму, що регулює кількісний бік його (грошового обігу). Коли товарообіг поширюється або підвищуються ціни, цілком природно має збільшитися й кількість грошей для обслуговування побільшалої потреби обігу на них. За вільного карбування цього доходять тим, що гроші у вигляді монети припливають у канали обігу з резервуарів скарбів. І навпаки, коли товарообіг зменшується або спадають товарові ціни, — гроші (монети) відпливають з каналів обігу й осідають як скарб. Проте цей автоматичний механізм регулювання кількости грошей чинить безперебійно тільки в умовах вільного карбування, тобто в умовах безперешкодного руху золота з каналів обігу в канали нагромадження і назад. Безпосередній резерв у таких умовах становлять монетні запаси, що є на руках в окремих товаропродуцентів і становлять складову частину грошей, які перебувають у циркуляції. Коли товарообіг поширюється, вони вилучають ці запаси з монетного резерву (монети, що спинилися) і кидають їх в обіг. А коли потреба товарообігу така велика, що монетні резерви неспроможні її цілком задовольнити, вдаються до глибшого резерву — золотих зливків, які, перекарбовані на монети, надходять в обіг.

„Щоб маса грошей, які дійсно є в обігу, завжди відповідала ступеневі насичення сфери циркуляції, кількість золота й срібла, що є в країні, мусить бути більша, ніж та, що виконує монетну функцію. Цю умову виконують через перетворення грошей на скарб. Резервуари скарбів водночас служать за відпливні й припливні канали для грошей, що циркулюють, тим-то гроші ніколи не переповнюють каналів свого обігу".[1]

§ 3. Критика теорії грошей Рікардо

Через нерозуміння функції скарбу як механізму регулювання грошового обігу за золотого обігу зазнала поразки теорія грошей Рікардо. У питаннях грошової теорії Рікардо в основному стоїть на погляді кількісної теорії грошей, яку він намагається пов'язати з теорією трудової вартости.

Рікардо визнавав, що вартість золота й срібла, подібно до вартости інших товарів, визначається кількістю затраченої суспільно-потрібної праці. Але коли кількість грошей збільшується за того самого обсягу товарового обігу, це, на думку Рікардо, приведе до того, що відносно меншій вартості товару протистоятиме більша кількість грошей. Такий надмір обігових коштів спричинює зменшення вартости грошей нижче за їхню справжню вартість. Інакше сказати, станеться збільшення цін. Зворотне буде, коли зменшується загальна кількість обігових

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. І, стор. 64

коштів У такому разі вартість грошей побільшає вище за їхню справжню вартість, що виразиться в збільшенні так званої купівельної сили золота — у зменшенні цін.

Рікардо в своїх висновках виходив з того, що все золото й срібло, яке надійшло до країни або в наслідок роботи тубільної промисловости, або з-за кордону, надходить у канали обігу. Тому, на його думку, бувають моменти, коли в обігу золота й срібла більше, ніж треба для товарообігу, і навпаки, кількість грошей зменшується нижче за потреби товарового обігу, коли золото відпливає за кордон.

Основна й вирішальна помилка Рікардо та, що він зовсім не зрозумів функції скарбу. Золото, що надходить до країни, не мусить обов'язково потрапляти в канали обігу. В обіг може потрапити це золото частково або цілком тільки в тому разі, коли за станом рівня товарових цін у країні і величини товарової маси постає потреба на додаткову кількість грошей. Коли нема такої потреби, золото відпливе в резерв, у нагромадження, і буде там доти, поки не станеться відповідних змін у потребі товарообігу. Якщо ж у наслідок збільшення продуктивности праці поменшала вартість золота біля джерел видобування його, то в циркуляцію воно увійде з пониженою вартістю, і тоді, за незмінних умов на стороні товарів, кількість грошей муситиме збільшитися, щоб покрити наявну потребу обігу на них. Рікардо не зрозумів, що не кількість грошей визначає ціну товарів, а, навпаки, ціни товарів та їхні зміни становлять основний фактор зміни кількости грошей за незмінних умов у продукуванні золота.

Рікардо не зрозумів, що за золотого обігу кількість грошей в обігу завжди відповідає потребам товарового обігу. Явища надміру чи недостачі грошей зовсім чужі повнокровному золотому обігові. Золото постійно рухається з каналів нагромадження в канали обігу і назад, і тим то відбувається автоматичне регулювання кількости грошей.

Не зрозумівши функції нагромадження, Рікардо не міг допевнитися й механізму регулювання грошового обігу.

Стоявши на позиції кількісної теорії грошей, Рікардо неминуче скочувався як до заперечування чинности закону вартости до благородних металів, так і до товарів взагалі. І справді бо: раз золото (срібло) може змінятися у вартості залежно від кількости його в обігу, раз товарові ціни так само зміняються під впливом кількости обігових монет, то вартості, яка визначає ціни товарів, місця нема.

§ 4. Вплив „кількісної" теорії на економістів СРСР

Вплив кількісної теорії грошей позначився на роботах ряду економістів-марксистів в СРСР, що не зрозуміли зосібна ролі функції скарбу в регулюванні грошового обігу і піддали тим самим ревізії марксистські засади в даному питанні. Вплив цей виявився в протягуванні особливої категорії „купівельної сили грошей" у І. Трахтенберга, А. Кона, Ліфшица тощо, що вони запозичили у буржуазних економістів (Д. Мілла, І. Фішера, Кас-

селя та інших).[1] Ці буржуазні економісти повторюють Рікардову помилку про зміну вартости грошей у каналах обігу, виявляючи нерозуміння зв'язку грошей в їхній функції засобу обігу і функції скарбу, нерозуміння автоматичного регулювання кількости обігових грошей за безперешкодного золотого обігу.

Звідси й висновки „кількісників" про вплив грошей в обігу на товарові ціни незалежно від вартости золота, а тільки в наслідок зміни кількости монет в обігу. На ці позиції скотився й І. Трахтенберґ. Він вважає, як ми вже згадували про це, що „можна говорити про вартість грошей взагалі, але можна й треба говорити також окремо про вартість грошей як мірила вартости, про вартість грошей як засобу обігу тощо". Якщо вартість грошей як мірила вартости і як засобу збереження вартостей І. Трахтенберґ визначає вартістю вміщеного в них металю, то вартість грошей як засобу обігу (не тільки паперових грошей, а й золотих монет) несамостійна, і запозичають вони її від золота як мірила вартости, що його символом вони є. Таким чином І. Трахтенберґ гадає, що навіть за вільного карбування золоті монети збільшуються або зменшуються у вартості залежно від кількости їх в обігу, що й виявляється у зміні їхньої „купівельної сили" відносно товарів. Збільшення монет в обігу, за незмінних умов на боці товарообігу, приводить до збільшення товарових цін, а значить, і до зменшення „купівельної сили" грошей, і навпаки. Хоч І. Трахтенберґ і вважає, що „за вільного карбування металю вартість грошей як мірила вартостей не може протягом довгого часу відхилятися від вартости грошей як засобів обігу", проте це застереження його ніяк не врятовує. Він, як і всі „кількісники", протиставляє товарову масу безпосередньо потокові грошей, ревізуючи марксизм у питаннях кількости й вартости грошей в обігу. За джерело для таких помилок у Трахтенберґа стало його нерозуміння механізму регулювання грошей. Не розуміючи того, що гроші стихійно, в наслідок стихійного руху товарів, з'являються і зникають у каналах циркуляції, Трахтенберґ намагається в своїй теорії рух грошей у циркуляції зробити залежним від відхилення їхньої „купівельної сили" від вартости. Але така постава питання робить його „кількісником".

Близький до Трахтенберґового погляду погляд і Кона в розділі „Гроші" його „Курса политэкономии". За тов. Коном, зміни у вартості золота спричинюють зміни в товарових цінах посередньо, через зміну їхньої кількости в обігу. Це означає, що товари вступають в обіг без ціни й набувають її залежно від кількости обігового металю. Таким чином, кількісний момент

[1] „Купівельна сила" грошей є величина, зворотно співвідносна рівневі цін,— формулює найзначніший представник кількісників І. Фішер. За трактуванням кількісників, гроші є безвартісні засоби циркуляції, що набувають своєї ціни — „купівельної сили"— лише в циркуляції в наслідок дотичення з товарами. Зміни кількости грошей призводять до змін їхньої ціни, а остання вже зумовлює зміни цін товарів. Отже гроші (золото) прибувають до сфери циркуляції без вартости, а товари без цін — отака вся „мудрість" кількісників. Якщо номіналісти приписують вартість грошам з волі держави до циркуляції, то кількісники конструюють її в сфері циркуляції.

на боці грошей тов. Кон притягає для того, щоб пояснити рівень товарових цін. На цій же основі конструює тов. Кон категорію „купівельна спроможність“ грошей, яка, не зважаючи на заяву тов. Кона, що „вираз купівельної спроможности повновартних монет являє собою просту тавтологію“ (з вартістю грошей), на ділі виражає у нього безпосередню залежність між рівнем товарових цін і кількістю грошей в обігу в дусі „кількісників“.

§ 5. Критика кількісно-номіналістичної ревізії Марксової теорії грошей у Р. Гільфердінґа

У працях економічного теоретика нинішнього соціял-фашизму Р. Гільфердінґа як у дзеркалі відсвічується вся еволюція проводирів II Інтернаціоналу, що почали з ревізії окремих частин Марксової теорії і закінчили цілковитою зрадою марксизму в теорії і на практиці. Ми спиняємося на Гільфердінґові тому, що він є найхарактеристичніший зразок еклектичного поєднання у своїх „писаннях“ різних буржуазних „теорій“ і „теорійок“, подавши в цих „писаннях“ найповніше всі перекручування Марксової теорії грошей у теоретиків II Інтернаціоналу.

Гільфердінґ розпочав свою ревізію теорії грошей у „Фінансовому капіталі“, що свого часу відзначив Ленін (див. „Імперіялізм“). Вже в першому розділі Гільфердінґ перекручує соціяльну суть грошей, бачачи в них доконечну ланку організації „продукційної колективности“, замість форми руху суперечностей товарового суспільства. Але розгорнену ревізію законів товарово-грошового обігу у „Фінансовому капіталі“ Гільфердінґ зосередив на проблемах паперово-грошового обігу і лише в дальших „роботах“ („Товар і гроші“ тощо) поширив ревізію на в і без винятку явища товарово-грошового обігу.

„За чисто паперово-грошового обігу з примусовим курсом,— пише він,— за незмінности часу оборотів вартість паперових грошей визначається сумою цін тих товарів, що мають піти через сферу обігу; паперові гроші тут набувають повної незалежности від вартости золота й безпосередньо відбивають вартість товарів за законом, що їхня загальна кількість є вартість, яку визначають формулою:

$$\frac{\text{сума товарових цін}}{\text{число оборотів однойменних монет}}.$$

З цього зараз же видно, що можливе не тільки зневартнення, але й збільшення цін паперових грошей проти їхньої початкової ціни“.[1]

Після ряду спроб „потвердити“ свої висновки на досвіді грошового обігу деяких грошових систем (особливо австро-угорської системи), він формулює такі висновки:

„Величина вартости самого цього „мірила вартости“ визначається вже не вартістю того товару, з якого його створено, не

[1] *Гильфердинг.* „Финансовый капитал“, вид. 1924 р., стор. 20.

вартістю золота або срібла, або паперу. Навпаки, ця „вартість" насправді визначається сукупною вартістю товарів, що є у сфері обігу (при чому мають на думці незмінну швидкість оборотів). Справжнє мірило вартости не гроші: курс самих цих грошей визначається тим, що я назвав би суспільно-доконечною вартістю обігу... І коли ми візьмемо на увагу функції грошей як платіжного засобу, то цей курс виразиться у формулі: сума товарових цін, поділена на швидкість обігу грошей, плюс сума належних до сплачення платежів мінус платежі, що обопільно покриваються, і, нарешті, мінус ті обороти, в яких одна й та сама монета поперемінно функціонує то як засіб обігу, то як платіжний засіб".[1]

Отже, Гільфердінґ доходить висновку про доконечну потребу переглянути Марксове вчення про паперові гроші і їхню вартість. Вартість паперових грошей визначається не вартістю того золота, що вони заступають в обігу, а „суспільно-доконечною вартістю обігу". Гільфердінґ вважає, що для визначення вартости паперових грошей нема потреби вдаватися до „обхідних" шляхів і йти через золото. Тут, на думку Гільфердінґа, сплутують два явища: генезу й суть; паперові гроші справді постали з металевих грошей, але в нинішньому паперово-грошовому обігу процес емансипації паперових грошей від металевих закінчений цілком.

У статті „Гроші й товар" Гільфердінґ іде далі в напрямі ревізії Маркса. Заявляючи, що в своїх висновках він спирається на свою аналізу паперово-грошового обігу, яку він дав у „Фінансовому капіталі", він доходить висновку, що в наслідок регулятивної ролі нинішніх емісійних інститутів „безпосередня чинність закону вартости не поширюється на золото як гроші".

Такі в найзагальніших рисах Гільфердінґові „поправки" Маркса, що ревізують до основи Марксову теорію грошей. Розгляньмо основну засаду Гільфердінґової концепції. Гільфердінґ виводить вартість паперових грошей, не вдаючися до вартости золота. Замість Марксового обхідного шляху він вибирає свій власний шлях, але при тому потрапляє в нерозв'язну суперечність. Справді бо: Гільфердінґ визначає вартість засобів обігу суспільно-доконечною вартістю обігу, отже вартість паперових грошей він визначає вартістю товарів, які є в обігу. Але чим визначається вартість товарів? Очевидно, що, перед тим як увійти в обіг, вони мусять мати якісь ціни, виражені в товарі, що є загальний еквівалент,— у золоті. Вже тут видно основні прогріхи його побудов: це явно ви ажене вадне коло і сплутування ціни з вартістю. Але цього мало. Вихід із цього „вадного кола" можливий тільки тоді, коли притягти до пояснення золото, що його величиною й визначається „суспільно-доконечна вартість обігу". Але тоді руйнується вся Гільфердінґова теорія, і вартість паперових грошей виводиться тим обхідним шляхом, що від нього намагався відмовитися Гільфердінґ — за допомогою золота.

Отже, Гільфердінґові помилки в його трактуванні вартости паперових грошей ось у чому:

---

[1] *Гильфердинг*. „Финансовый капитал", стор. 29 — 30.

а) сплутування ціни з вартістю;

б) скочування до кількісної теорії грошей (якщо вартість паперових грошей визначається суспільно-доконечною вартістю обігу й тільки, то тоді очевидно, що ціни товарів визначаються лише співвідношенням між потоком благ і потоком грошей; а такий висновок є наріжний камінь кількісної теорії грошей).

Гільфердінґ потрапляє, виводячи свою теорію грошей, в явно зачароване коло.

У „Фінансовому капіталі" Гільфердінґ продемонстрував ті „закономірності" паперово-грошового обігу, що він їх виявив. У статті „Гроші й товар" він іде далі і поширює свій „закон" і на золотий обіг в умовах фінансового капіталу. Аргументує він такими міркуваннями: доба фінансового капіталу характеризується величезним зростанням моці капіталістичної держави і зміною як функції банків та їхньої величини, так і їхньої ролі в народньогосподарському житті країни. Величезні темпи концентрації і монополізації банків уможливлюють новоутворюваним банкам-велетням будувати грошові системи на зовсім нових принципах.

„Коли виникають могутні центральні емісійні банки, тоді створюється механізм, потрібний для того, щоб вливати в обіг потрібне золото або викидати з нього золото непотрібне. Емісійні банки приймають *усе* пропоноване золото. Отже попит *необмежений*".[1] Далі, спираючись на свій „закон" вартости паперових грошей, Гільфердінґ одним ударом розправляється з марксистською теорією вартости.

„Що безпосередня чинність законів вартости не поширюється на золото як гроші, що цей закон визначає курс грошей не просто, а лише через *суспільну вартість обігу*, в цій обставині в суті нема нічого дивного. Щоб здійснити закон вартости, потрібна повна господарська свобода. Але вона модифікується діяльністю центральних емісійних банків для мінового співвідношення між грішми й товарами".[2]

Отже Гільфердінґ піддає цілком ревізії Марксові закони грошового обігу, як паперового, так і металевого. Навіть більше. Гільфердінґ „знищує" чинність закону вартости за доби імперіялізму взагалі, а відносно золота зокрема. Характер усієї Гільфердінґової аргументації такий, що вона з беззаперечною ясністю доводить коріння побудови Гільфердінґа та їхній соціяльний зміст. Гільфердінґ доводить свої висновки: а) посиланням на явище грошового обігу, що було перед війною в Австрії, коли паперові гроші мали ажіо перед срібними грішми (ґульденами). Гільфердінґ пояснює це тим, що паперові гроші мають самостійну вартість. Насправді паперові гроші дістали ажіо перед срібними грішми тому, що не срібні ґульдени були насправді грішми, а золото. Паперові гроші й срібні ґульдени були лише знаки золота; і б) міркуванням про дуже зрослу в наслідок концентрації ролю нинішніх банк в. *Алеж усі ці докази взято з арсе-*

[1] *Гильфердинг.* „Деньги и денежное обращение в освещении марксизма", стор. 26.

[2] Там же, стор. 27. Підкреслення моє. *П. Х.*

налу буржуазного економіста Кнаппа. У Кнаппа взято не тільки аргументацію, а й висновки його (про паперово-грошовий обіг як основний тип нинішньої валюти, про ролю банків і держави тощо). Тут і нерозуміння грошової системи, що базується на золоті і на розміні банкнот на золоті девізи, і помилкова, антимарксистська уява про монопольно регульовану ціну золота, і потворна уява (за Рікардо) про функцію нагромадження, і, нарешті, хибне тлумачення ажіо паперових грошей відносно срібних гульденів.

Ревізуючи все Марксове вчення про гроші і гіпертрофуючи ролю держави й могутність нинішніх банківських інститутів, Гільфердінг доходить висновку, що: а) вартість золота є стала і встановлюється діяльністю банків, і б) тому закон вартости стосовно до золота непридатний.

Гільфердінг апологетично перекрутив характер „регулятивної" діяльности нинішніх банків, що є у пристосовуванні до стихійних процесів капіталістичного господарства, але зовсім не в керуванні ними. А в основі цього неправильного розуміння ролі банків лежить головна й найбільша помилка: Гільфердінг „скасовує" чинність закону вартости як закону руху капіталістичного господарства на вищій і останній його стадії — на стадії імперіялізму.

Скочуючися в своїх побудовах до основних засад кількісної і номіналістичної теорії, Гільфердінг в усій своїй теорії грошей проводить одну яскраву думку: *„Організовні тенденції нинішнього капіталізму заміняють стихійне регулювання свідомим*, закон вартости заміняється пляномірним керівництвом господарського життя країни банками і монополістичними об'єднаннями в промисловості".

Це є теорія „організованого капіталізму" в зовсім неприкрашеному вигляді.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Функція грошей як засобу платежу

§ 1. Засіб платежу

Гроші, як властиві гроші, у своєму русі, крім засобу скарбу, набирають ще одного визначення. До відомих нам функцій грошей додається нова функція — функція засобу платежу, що відбиває відносини товаропродуцентів, які постають на основі оборудки позики або так званих відносин кредиту.

„У розгляненій досі безпосередній формі товарової циркуляції,— пише Маркс,— та сама величина вартости завжди з'являлась двоїсто: як товар — на одному полюсі, як гроші — на протилежному полюсі. Тому посідачі товарів увіходили в контакт лише як представники наявних взаємних еквівалентів. Проте з розвитком товарової циркуляції розвиваються і обставини, які призводять до того, що відчуження товарів відокремлюється у часі від реалізації їхніх цін. Тут досить буде зазначити найпростіші з цих обставин. Один рід товару потребує для своєї продукції довшого, другий — коротшого часу. Продукція різних

товарів пов'язана з різними сезонами. Один товар родиться на своєму ринку, другий мусить мандрувати на далекий ринок. Тим то один посідач товарів може виступити як продавець раніш, ніж другий як покупець. За постійного повторювання тих самих оборудок між тими самими особами умови продажу товарів регулюється умовами їхньої продукції. З другого боку, використовування деяких родів товарів, наприклад, будинку продається на якийсь певний час. Лише по скінченні терміну покупець фактично дістав споживну вартість товару. Тому він купує товар раніш, ніж сплатить за нього. Один посідач товарів продає наявний товар, а другий купує лише як представник грошей, або як представник майбутніх грошей. Продавець стає кредитором, покупець — винуватцем. А що метаморфоза товару, або розвиток його форми вартости тут змінюється, то й гроші набувають іншої „функції". Вони стають засобом платежу".[1]

На функції грошей як засобу платежу базується виникнення й розвиток кредитових грошей, що відповідають досить розвиненій товаровій циркуляції і цілком розгортаються в умовах капіталістичного способу продукції, в умовах розвитку кредиту.

„З другого боку, з поширенням кредитової справи так само поширюється і функція грошей як засобу платежу".[2] Кредитові відносини в умовах простої товарової продукції, що будувались на споживчій основі та у своєму виникненні були все ще випадкові для процесу продукції, неминуче розвивались, ставши „суспільною конечністю, що випливає з умов самого процесу обігу" (*Маркс*).

Функція грошей як засобу платежу є носій суперечности, якої суть сходить ось до чого: при взаємному урівнанні відповідних платежів гроші фігурують ідеально як мірило вартости (це дало привід буржуазним економістам твердити про перемогу *безготівкового* обігу, тоді як ідеться лише про явища *безготівкових* розрахунків), а у платежах гроші виступають вже в реальності, але не в речовій формі, як засіб обігу, а як металь у своїй власній особі або як повноправний замісник (кредитові, розмінні на золото гроші). Ця суперечність винятково гостро й рельєфно виявляється під час промислових криз, коли тріщить і розпадається ввесь складний механізм кредитових операцій, коли гроші у своїй ідеальній формі втрачають пошану, а раптом і грізно виростають вимоги на дзвінку готову монету.

Маркс яскраво виразив цей стан згвинченого панікою капіталіста:

„Ще вчора буржуа, сп'янілий від розквіту промисловости, розглядав гроші через серпанок просвітньої філософії і проголошував їх за порожню ману. „Лише товар є гроші!" „Лише гроші товар" — лунає тепер по цілому світовому ринку. Як олень прагне свіжої води, так буржуазна душа прагне тепер грошей — цього єдиного багатства".[3]

Обізнавшися з функцією платежу, ми можемо тепер трохи ширше розгорнути ту формулу, яку ми вивели вище, про кіль-

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 65.
[2] Там же, стор. 68.
[3] Там же, стор. 67.

кість грошей, потрібних для обігу. До числа факторів, що впливають на кількість грошей, треба також залічити суму, що її треба сплачувати готівкою, платежів за минулими кредитовими оборудками й суму кредитових оборудок даного періоду, що зменшують потрібний мінімум грошей. Так доповнивши формулу, маємо:

$$\text{Доконечна кількість грошей} = \frac{\text{Т} \times \text{Ц}}{\text{О}} = \text{К} + \text{НП} - \text{ВП} - \text{О}^1,$$

де Т — товарова маса, Ц — рівень цін, О — швидкість обігу грошей, К — оборудки в кредит, НП — сума насталих платежів, ВП — сума взаємосплачуваних платежів, $О^1$ — число оборотів, в якому одна й та сама монета функціонує то як засіб обігу, то як платіжний засіб.

Ця формула виражає кількісний бік простого товарового обігу, бо в умовах капіталістичного обігу один і той самий товар циркулює багато разів (спекуляція, розвинене торговельне посередництво). Крім того, сюди не включено суми, потрібні для сплати за оборудками або платежами, які не випливають із товарового обігу (сплата податків, зобов'язання в споживчому кредиті тощо).

§ 2. Виникнення кредитових грошей з функції грошей як засобу платежу

Подібно до того як з функції засобу обігу зростають паперові гроші, так і з функції засобу платежу зростають креди тові гроші.

Як же виникають кредитові гроші?

Спочатку з'являються боргові розписки між двома контрагентами А і В, що продали один одному товари в кредит. Кредитор А, власник боргової розписки[1] з підписом В, використовує її для виплати за куплений товар у третьої особи С. Діставши боргову розписку, С може або дочекати, коли настане реченець сплати, і одержати ці гроші у В, абож може вжити цю боргову розписку так само, як раніш вжив контрагент В, і т. д.

Боргова розписка може перейти ряд оборудок, поширюючи континґент осіб, що відповідають за платоспроможність за даною розпискою (передаючи, кожен контрагент робить на боргові розписці або векселі передатний напис — жиро — і тим бере участь у відповідальності за сплату на вексель). Таким чином боргова розписка, що виникла у кредитовій оборудці, починає виконувати функцію засобу обігу, щоправда, покищо в обмежених рамках. Це значить, що приватний вексель, який виконує в кількох товарових оборудках функцію засобу обігу, стає зародком кредитових грошей. „Кредитові гроші,— пише Маркс,— виникають безпосередньо з функції грошей як платіжного засобу, при чому боргові розписки за продані товари й собі починають циркулювати, переносячи боргові вимоги з однієї особи

[1] Боргова розписка — те саме, що й вексель.

на другу. З другого боку, з поширенням кредитової справи такою ж мірою поширюється функція грошей як платіжного засобу. У цій своїй функції вони набувають особливих форм існування, що знаходять собі місце у сфері великих торговельних оборудок, тоді як золота й срібна монета відтиснюється переважно у сферу дрібної торгівлі". [1]

Ті „особливі форми", про які каже Маркс у другій частині поданої цитати, і є кредитові гроші, що з'являються в наслідок зростання й поширення кредитової справи, коли відбувається заміна приватного комерційного векселя, що циркулює лише у вузькому колі осіб, векселями банку — банкнотами, що фігурують як засоби обігу в усій країні. Таким чином кредитові оборудки створюють собі свої засоби обігу, що циркулюють поруч металевих і паперових грошей і навіть витиснюють останні.

Виникнення кредитових грошей і поширення їх залежить цілком від поширення кредитових оборудок. Кредитові оборудки, як ми вже показали, виникають уже в простому обігу товарів. У міру зростання товарової продукції і обігу створюється новий тип продукційних відносин, що є у кредитових оборудках. Але кредит, хоч і виникає з простого обігу, стає доконечним, отже й іманентним, лише для капіталістичного господарства. Тому виникнення й поширення кредитових грошей зв'язане з капіталістичною продукцією. Тільки в капіталістичному суспільстві є таке явище, що кредитові гроші або банкноти стають його основними грішми, витиснюючи металеві та паперові гроші.

Після загальної характеристики кредитових грошей треба відповісти на питання, чим відрізняються кредитові гроші від паперових.

Ріжниця між кредитовими й паперовими грішми стане нам ясна, коли протипоставити закони обігу, спосіб появи в обігу та вихід з каналів обігу одних і других. Коли ми розглядали паперові гроші, то відзначили, що поява їх в обігу не зв'язана з відповідним рухом товарів. Паперові гроші випускає держава, і вони заходять в обіг без жодного зв'язку з обігом товарів. Крім того, паперові гроші, бувши тільки як знаки вартости, лишаються постійно в обігу, хібащо держава, накладаючи податки або укладаючи позику, стягає їх звідти. У кожному разі нема потрібного зв'язку між скороченням товарообігу й скороченням паперових грошей. Тому з паперовими грішми зв'язана можливість інфляції у товарово-капіталістичному суспільстві.

Інша справа з кредитовими грішми. Рух кредитових документів, а далі рух банкнот центрального емісійного банку в основному зв'язаний з рухом товарів. Поперше, кредитовий документ виникає тоді, коли в обігу з'являється товар, отже поширюється товарообіг; подруге, кредитовий документ після певного періоду, на який укладено кредитові відносини, потребує сплачення. Справді, це сплачення зв'язане з тим, що боржник, щоб сплатити свій борг, мусить кинути в обіг свій товар,

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 88 — 89.

тобто продати свій товар, що звичайно не завжди йому вдається, надто за періоду криз, коли в обігу будуть кредитові гроші, але їм не відповідатиме потрібна маса товарів. Неспроможність сплатити борг одного товаропродуцента призводить до неспроможности сплатити й другого, і так ланцюговим зв'язком це переходить з одного агента товарово-капіталістичного суспільства на другого і в наслідок маємо переповнення каналів обігу кредитовими грішми.

Тим то хоч банкнотам і властивий певний „автоматизм" появи і зникнення з каналів циркуляції, але в зв'язку з суперечностями капіталізму, з суперечностями капіталістичного кредиту, вони потребують розміну на золото: центральні емісійні банки мусять все таки мати відповідний резервний золотий фонд для розміну банкнот.

Крім цього, ріжниця між кредитовими й паперовими грішми є ще і в іншій площині, але це вже або похідні моменти, або суто формальні, побічні відмінності. Так, наприклад, паперові гроші мають, як правило, примусовий курс, а банкноти, як правило, ні. Паперові гроші, як правило, нерозмінні на золото, банкноти — розмінні. Кредитові гроші мають золоте забезпечення, паперові — ні. Банкноти випускає емісійний банк, паперові гроші — державна скарбниця.

Тут же треба підкреслити, що за імперіялізму, коли банкнотами часто-густо користуються для бюджетових потреб, коли центральні емісійні інститути втратили свою колишню й без того надзвичайно позірну самостійність, ріжниця між банкнотами й паперовими грішми зійшла фактично до моментів неістотного і формального характеру. Це особливо правильно для доби світової економічної кризи, коли, поперше, ряд валют, емітованих найбільшими і солідними національними банками, перетворився в наслідок відмови від золотого стандарту в нерозмінні та ще й інфляційні паперові гроші, а подруге — бюджети всіх капіталістичних країн зяють величезними, мільярдовими дефіцитами.

§ 3. Функції грошей як форми вияву їхньої суті

Різні функції грошей, що ми з ними обізналися вище, є функції грошей як форми вияву їхньої суті. Вони є *різні* форми вияву *однієї і тої* самої суті грошей, суспільних відносин, що матеріялізуються в грошах.

Функції грошей можна зрозуміти лише тоді, коли правильно зрозуміти саму суть грошей. Від суті грошей до їхніх функцій, а не навпаки — від функції грошей до пояснення їхньої суті, як це роблять буржуазні економісти. Різні функції охоплюють і виявляють одного типу продукційні відносини, відносини товаропродуцентів. Маркс каже, що досить навіть перших щаблів товарових відносин, щоб могли з'явитися всі функції. І це цілком зрозуміло, бо вони відбивають у своїй сукупності відносини товарового господарства. Розвиток мінових відносин, спричинюючи виникнення грошей, спричинює і виникнення всіх функцій.

„Якщо ми спинимо свою увагу на грошах, то побачимо, що вони мають за передумову деякий розвиток товарового обміну. Особливі форми грошей — простий товаровий еквівалент, засіб обігу, платіжний засіб, скарб і всесвітні гроші — свідчать, у зв'язку з відношенням тієї чи тієї з цих функцій, про дуже різні щаблі розвитку суспільного продукційного процесу. Проте, як показує досвід, досить порівняно невеликого розвитку товарової циркуляції, щоб могли утворитися всі ці форми".[1]

Треба лише сказати, що питома вага і роля цих функцій на різних щаблях розвинених мінових зв'язків не були однакові. Деякі функції (наприклад, платіжного засобу) набувають свого повного розвитку лише в умовах капіталістичного господарства. Те саме можна сказати й про функцію скарбу, що її питома вага особливо значна в докапіталістичному суспільстві. В окремих своїх функціях гроші, розкриваючи свою природу, виявляються в різних формах, створюють різних носіїв функцій, що підлягають специфічним законам у процесі свого існування. Ми знаємо, що у функції мірила вартости гроші існують ідеально, в засобі обігу — реально, але не обов'язково в золотій субстанції; у функції скарбу — як справжні гроші, у функції платіжного засобу, в акті оборудки — ідеально, але в її реалізації обов'язково в золотій тілесності. Це роздільне існування функцій грошей уможливлює виникнення паперових грошей (як засобів обігу), кредитових (як засобу платежу), що виконують ролю знаків, символів, „заступників" справжніх грошей.

Буржуазні економісти, не розуміючи суті грошей, ототожнюють паперові й кредитові гроші з справжніми грішми (металем), будуючи на цій основі різні теорії кількости потрібних грошей в обігу, вартости грошей тощо. Лише зрозумівши, що гроші є нерозривна єдність усіх своїх функцій, що справжні гроші як загальний товар, як втілення загальної абстрактної праці можуть існувати лише виконуючи всі функції, а не одну якунебудь, можна правильно розв'язати всі проблеми, зв'язані з грошовим обігом в умовах капіталізму, з його фетишизованими продукційними відносинами.

Суперечности грошей, викриті аналізою їхніх функцій, є теоретичним вираз справжніх суперечностей товарового обігу, суперечностей, що становлять дальший розвиток суперечностей між суспільною і приватною працею. „Обмін товарів виражає зв'язок між окремими продуцентами за допомогою ринку. Гроші означають, що цей зв'язок стає щільніший, нерозривно поєднуючи все господарство, життя окремих продуцентів в одне ціле".[2]

Безпосередній обмін, що зв'язаний з пануванням відносин натурального господарства, коли продукція кожного члена суспільства в основному безпосередньо спрямована на задоволення власних потреб, має ще характер продукування продуктів, а не товарів. Тільки частина випродукованих продуктів стає товарами й надходить в обмін на інші продукти. Поява грошей

---

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 145.
[2] *Ленін.* Твори, т. XVI, стор. 351.

зв'язана з перетворенням продукції на товарову продукцію. Безпосередня продукція для власних потреб чимдалі зменшується. Кожен член суспільства як товаропродуцент продукує товари для продажу на ринку, для перетворення їх на гроші. Він стає цілком залежний від ринку. Але, як ми бачили, панування ринку призводить до руйнування деяких товаропродуцентів, що не мають змоги реалізувати в продажних цінах вартість свого товару. Інші товаропродуценти мають змогу перетворити частину грошей, уторгованих від продажу своїх товарів, на засіб нагромадження, акумулюють багатство в грошовій формі.

Заміна грошей як засобу обігу знаками грошей призводить до ще більшого руйнування дрібних товаропродуцентів. Функція грошей як засобу платежу дуже росте на базі лихварства, що вщент руйнує одних товаропродуцентів і є засіб збагачення для інших. З виникненням грошей на перших порах виступає особливо яскраво фетишизація грошей, гонитва за ними як за загальним, абстрактним, містичним багатством. Гроші ховають, гроші нагромаджують, вони виступають як скарб. Гроші всіма своїми функціями, як формами виразу своєї суті, утворюють чимдалі нові суперечності, що виявляються у зростанні економічної нерівности серед членів товарового суспільства і в постанні кляс капіталістичного суспільства — буржуазії і найманих робітників.

Виникнувши на певному етапі розвитку обміну і бувши за доконечного обов'язкового супутника товарової продукції, що без грошей неможлива, гроші зникають разом з ринковими відносинами, разом із зникненням товарової продукції. Гроші — історична категорія, така сама, як товар, вартість та інші категорії буржуазної економіки, що відбиває специфічні суперечності цього суспільства, дає їм форму руху і підносить їх на вищий щабель.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Світові гроші

У всьому попередньому викладі ми розглядали суть грошей і їхні функції, не торкаючися міжнароднього обігу товарів. Але ми знаємо, що обіг товарів можливий як усередині окремої країни, так і між країнами. У зв'язку з наявністю міжнароднього поділу праці й нерівномірністю розвитку капіталістичних країн міжнародній обмін товарів набуває величезної ваги.

Але міжнародній обмін також відбувається за допомогою грошей. Чи вносить міжнародній рух грошей якінебудь зміни в суть і функції грошей? Чи є ріжниця і в чому вона між обігом грошей на світовому ринку та всередині окремих країн?

Всередині країни циркулюють як повновартні монети, так і знаки вартости — білонні й паперові гроші. Наявність а в грошовій системі післявоєнного імперіялізму й переважання) в каналах внутрішнього обігу знаків вартости затушковує товарову суть грошей і сприяє появі вищеописаної помилкової номінал стичної теорії, що бачить суть грошей в їхній зовнішній формі (у знаках вартости), що її надала держава. Тільки на просторах сві-

тового ринку гроші виступають в усій своїй оголено-товаровій і підкреслено-фетишистській суті. Світові гроші також підкреслюють справжню ролю держави в грошовому обігу.

Буржуазні економісти, що працювали над проблемою грошей, беруть звичайно за об'єкт свого дослідження національний грошовий обіг. Де суть грошей завуальована, там вдячливий ґрунт для всіляких мудрувань у галузі грошової теорії. Зате, переходячи до проблеми світових грошей вони всі виступають у всій жалюгідності своєї теоретичної аналізи.

Як номіналісти, так і кількісники гублять усю логічну нитку свого викладу й зазнають жорстокого краху при спробах пояснити явища світового грошового обігу

Міжнародній обіг яскраво і недвозначно підкреслює товарову природу грошей. Коли всередині країни золото виступало у формі монети, коли різні національні рахункові назви давали привід плутати золото як гроші і золото як маштаб цін, коли замість золота виступали його заступники в циркуляції — паперові гроші, то міжнародній товаровий обіг показує, як дуже помиляються ті, хто гроші ототожнює з монетою, хто в паперових грошах бачить справжні гроші тощо. У міжнародньому обігу національні гроші скидають свої золоті й срібні мундири і фігурують як куски металю певної ваги: „Виходячи за межі внутрішнього обігу, гроші стирають із себе набуті в цій сфері льокальні форми маштабу цін — форми монети, розмінної монети, знаків вартости — і знову виступають у своїй початковій формі зливків благородних металів".[1]

Світовими грішми нині є золото. У XIX столітті, коли срібна валюта була в більшості держав, функцію світових грошей виконували обидва металі — золото й срібло. Маркс з цього приводу пише: „У сфері внутрішнього обігу тільки один якийнебудь товар може правити за міру вартости, а значить, за гроші. На світовому ринку панує двоїста міра вартости — у золоті й сріблі".

Зростання світового господарства, зростання взаємозалежности і взаємозчіплення окремих держав і країн, чимдалі більше перетворення кожної окремої капіталістичної країни в часточку світового капіталістичного господарства,— все це потребує єдиного вартісного вимірника. Дуалізм (двоїстість) світових грошей стає перешкодою зростанню світової торгівлі. Наявність двоїстих цін і доконечність постійних перерахунків, гострий спад цін на срібло, що призводить до постійно змінних співвідношень золотих і срібних цін,— все це при загальному зростанні світового господарства й зростанні міжнародніх зв'язків визначає відплив срібла з ролі світових грошей.

Гроші виконують на світовому ринку ті самі функції, що й гроші всередині країн, але кожна функція, яку гроші виконують на світовому ринку, яскраво підкреслює суть грошей як загального товару та їхню ролю як загального втілення вартости, а самі гроші дістають у зв'язку з тим нову визначеність форми, що випливає з ріжниці між внутрішнім і світовим товарообігом.

---

[1] *К. Маркс* „Капітал", т. I, стор. 10.

„На арені світової торгівлі товари універсально розгортають свою вартість. Тому й тут самостійне втілення їхньої вартости протистоїть їм як гроші, світові гроші. Тільки на світовому ринку гроші цілком розвивають свою функцію товару, що його натуральна сторона є разом з тим безпосередня суспільна форма реалізації людської праці in abstracto. Спосіб існування стає адекватним їхньому поняттю".[1]

На світовому ринку національні гроші скидають свої національні форми й виступають лише в своєму ваговому змісті кусками золота різної ваги. Грошові одиниці різних країн відрізняються лише відмінним вмістом благородного металю.

Співвідношення вагових частин чистого золота, які є в грошових одиницях різних країн, становить так званий паритет. Так, наприклад, паритети золотого фунта стерлінгів, американського доляра, швайцарського франка й німецької марки зв'язані між собою таким рівнянням, зумовленим співвідношенням чистого золота в їхніх грошових одиницях:

Золотий фунт стерлінгів = 20,4294 марки = 25,225 швайцарського франка = 4,8666 доляра.

З того, що золото — світові гроші, зовсім не випливає, що всі оборудки на світовому ринку супроводжуються завжди відповідним рухом золота. Оборудки за золоту готівку порівняно мало поширені в світовій торгівлі. Вирішальна роля належить обо удкам у кредит. Золото з'являється на сцені після зроблених взаємних розрахунків і взаємної компенсації (отже кожна країна виступає одночасно і платником і покупцем) для сплати так званого кредитового сальдо.

Векселі, що фігурують на світовому ринку і що є документи на одержання різних сум у різній чужоземній валюті, правлять за своєрідні засоби обігу в світовій торгівлі. Припустімо, що німецький купець мусить заплатити борг 10 тис. франків своєму французькому кредиторові, що живе в Парижі. Він може це зробити двома способами: або купити відповідну кількість золота, запакувати його, застрахувати і надіслати до Парижу, або зліквідувати борг ще простіше. У Німецькому банку і на німецьких біржах є векселі (так звані девізи, або так звані тратти) з вимогами на Париж. Ці векселі є в експортерів у Франції. Німецький боржник може купити французьку девізу й надіслати до Парижу своєму кредиторові, а той і одержить на неї належну йому суму. Розцінка французького франка у німецьких марках, яка була при купівлі девізи, і становить векселевий або валютний курс франка.

Отже *векселевий або валютний курс* є ціна чужоземної валюти, виражена в тубільній валюті (в деяких країнах — в Англії, Португалії — зовсім зворотний порядок розцінки чужоземних валют: там векселевий курс це — сума чужоземних девіз, сплачуваних за одиниці своєї валюти).

Векселеві курси хитаються під впливом попиту й подання девіз у межах так званих *золотих точок. Верхня, або експортна,*

[1] *К. Маркс.* „Капітал", т. I, стор. 91.

золота точка — це верхня межа, до якої може піднестися під впливом посиленого попиту курс чужоземної валюти. Вона зветься експортна тому, що коли курс чужоземних векселів доходить цього рівня, стає невигідно купувати для ліквідації своєї чужоземної заборгованости девізи. Дешевше купити золота на відповідну суму й переслати його за кордон. Отже, коли векселеві курси на якунебудь країну доходять рівня верхньої золотої точки, починається відплив золота з даної країни.

Нижня, або імпортна, золота точка — це є межа спаду чужоземних векселевих курсів, за якою починається імпорт золота в країни.

Віддалення обох точок від паритету визначається витратами на перекарбування монет у зливки, на транспортування золота та його страхування.

Вище сказано, що попит і подання девіз визначають і хитання векселевих курсів.

Які ж фактори визначають динаміку попиту й подання?

Попит на девізи ставлять особи й організації, кому треба сплатити свою заборгованість закордонові, яка стала або в наслідок імпорту товарів, або в наслідок різних кредитових операцій. З поданням девіз виступають експортери, особи й організації, що мають вимогу до закордону в кредитових оборудках тощо.

Сума всіх валютних зобов'язань даної країни закордонові, клясифікована по різних статтях, з одного боку, і таким же способом побудована сума всіх валютних вимог до закордону — з другого, становлять так званий *платіжний балянс* країни.

Коли в платіжному балянсі перевищують валютні вимоги над зобов'язаннями, такий балянс є *активний*, коли ж переважають зобов'язання над валютними вимогами — платіжний балянс *пасивний*.

Підсумовуючи сказане, можна зробити такий висновок: *стан і динаміка векселевих курсів країни визначаються станом її платіжного балянсу* — активний платіжний балянс, забезпечуючи стійкий попит на валюту в даній країні, становить основу для сприятливого стану її векселевих курсів і для припливу золота. Навпаки, пасивний стан платіжного балянсу призводить до зниження векселевих курсів і до відпливу золота з країни.

Певна річ, що в умовах товарово-капіталістичного суспільства валютний курс грошей складається стихійно, поза волею й стихійністю його агентів. Лише в СРСР, в умовах планового господарства, за монополії зовнішньої торгівлі, валютний курс червінця складається планово і забезпечений від стихійних хитань.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Грошові системи капіталізму

§ 1. Грошовий обіг і грошові системи

Грошовий обіг кожної країни потребує певних організаційних форм. Та чи та форма організації грошового обігу й становить грошову систему. Карта грошових систем і у вертикальному розрі (історичному) і в горизонтальному (вважаючи на нинішні грошові системи різних держав), надзвичайно стро-

ката. Ця строкатість грошових систем походить з ріжниці економічних і соціяльних процесів, що в своїй сукупності і „утворюють“ ту чи ту грошову систему.

Грошова система якоінебудь країни тим більше досконала, чим більше дана система забезпечує автоматизм грошового обігу, тобто автоматичний приплив і відплив грошей з обігу, чим більше держава, організуючи грошовий обіг, вважає на закони ринку, на суть грошей і закони їхнього обігу. Тільки в такому разі грошова система стає певним інструментом буржуазії для зміцнення її клясового панування. Історія грошових систем подає нам також приклади, як окремі групи буржуазії, спираючись на неправильну теорію грошей, домагалися такої грошової системи, яка давала б їм велику наживу.

З Марксового вчення про суть і закони обігу випливає, що грішми може бути тільки товар, що всякі номіналістичні теорії грошей випливають з ігнорування стихійного характеру товарово-капіталістичного суспільства і намагань затушкувати всі його суперечності. Далі ми бачили, що з Марксового вчення про суть грошей аж ніяк не випливає, що гроші мусять все виступати в обігу в своїй безпосередній товаровій формі. У функціях грошей Маркс показав ту основу, що з неї виростають прості знаки грошей,— паперові гроші й кредитові гроші, що обслуговують механізм циркуляції в товарово-капіталістичному суспільстві замість справжніх грошей. Забезпечити „справне“ функціонування механізму товарово-капіталістичної продукції паперовими й кредитовими грішми — банкнотами — можна лише в тому разі, коли ці заступники зможуть „автоматично“, механічно збільшуватися в циркуляції, коли на це є потреба, і „автоматично“ випадати з каналів циркуляції за скорочення товарообігу. Паперові гроші самі собою такої властивости не мають. Їхня поява і зникнення з каналів циркуляції не зв'язані з товарообігом, з рухом товарів. Так само ми бачили, що банкнотний їхній обіг хоч і зв'язаний з рухом товарів, але в надто суперечливій формі, отож і банкноти теж не мають самі собою такої властивости, а тому можуть переповнити канали циркуляції.

Тим то, коли функціонують паперові й кредитові гроші як заступники металю,— а практично в товарово-капіталістичному суспільстві вони переважно обслуговують механізм циркуляції,— щоб був забезпечений цей „автоматизм“ циркуляції, конче треба, щоб грошові знаки могли вільно переходити в „справжні“ гроші, які автоматично виходять із циркуляції і входять у ню. У різних грошових системах це забезпечено різно, але за основу для „нормальної“ грошової системи капіталізму є те, що для знаків вартости мусить бути забезпечений перехід від знаків вартости (ходить в основному про банкноти) в справжні гроші, тобто золото, або так званий золотий стандарт (Goldstandartwahrung).[1]

Тому що золото не може виступати всередині країни у своїй природній формі, держава карбує його в монету і з монети перетоплює в зливки. В такому разі ми маємо так звану золотостандартну грошову систему з вільним карбуванням. Але дуже часто держава або закриває карбування, або дуже обмежує його. Тоді йдеться про грошову систему при закритому карбуванні.

Ця система грошового обігу була поширена до війни в Європі в найчистішому своєму виді в Англії, в Німеччині, в Росії, у Скандінавській монетній спілці. Характеристичні риси її такі:

а) в обігу — золоті повновартні монети й банкноти емісійних банків, розмінні на золото;

б) ролю законоплатіжного способу виконують золоті монети;

в) вільне карбування золотих монет.

Така система виникла спочатку в Англії (1816 р.), і їй щодо цього належить історичне первенство. В Європі її скрізь визнано геть пізніш, наприкінці XIX і на початку XX століття. Нині вона є лише у ПАСШ та в деяких європейських країнах. Така система є „найдосконаліша" система капіталізму, бож при цій системі загальний еквівалент товарів один металь — золото, і через вільне карбування, розмінність банкнот тощо забезпечується повний автоматизм грошового обігу.

Всі намагання інакше регулювати грошовий обіг, без забезпечення вільного переходу знаків вартости в золото, „емансипуватися" від золотої основи, усунути стихійне регулювання грошового обігу свідомим регулюванням банків і капіталістичної держави є самі тільки добрі побажання, лише утопії теоретиків так званого „організованого капіталізму". Різні системи, що забезпечують так званий золотий стандарт, ми розглянемо в темі „Кредит", коли розглядатимемо суть кредиту, суть банків та їхні операції, зокрема операції емісійних банків. Тут треба тільки підкреслити, що для того, щоб забезпечити вільний обмін банкнот, зовсім не треба мати на таку саму кількість металю. Довоєнна практика в капіталістичних країнах показує нам, що золоте забезпечення, фіксоване законом, хиталося в різних країнах розміром 30 — 40%, при чому фактично в цю суму входило і забезпечення вкладів у банківській системі.

§ 2. „Біметалізм" і „монометалізм"

Хоч би яка була грошова система, чи вона така, що спирається на вільний розмін банкнот на металь, чи ні,— в основі її завжди металь. Залежно від характеру цього металю (золото, срібло), залежно від того, чи один чи два металі юридично визнано за гроші, є в літературі поділ грошових систем на монометалістичні (можуть бути дві форми його: золотий монометалізм і срібний монометалізм) і біметалістичні. Певна річ, є і переходові форми.

„Біметалізм" — це така система грошового обігу, коли за законну сплатну валюту є два металі (переважно золото й срібло). Історія біметалізму подає нам дві його відмінності — рівнобіжний і двоїстий обіг.

За рівнобіжної системи біметалізму законною сплатною валютою є обидва металі, на обидва металі є право вільно карбувати, і вартісні взаємини між ними встановлює ринок. Рівнобіжна валюта характеристична тим, що при ній є дві ціни на товар: золота й срібна. Часта зміна цін наслідком зміни вартісних взаємин між золотом і сріблом, конечна потреба вдаватися до

складних розрахунків і перерахунків зв'язує гнучкість товарообігу. Ця система можлива за відносної нерозвиненості товарових зв'язків. Часта зміна вартости одного з металів, а в наслідок цього з'ламання нормального обігу грошей, примушувала державу втручатися у встановлення вартости обох металів, щоб в такий спосіб постійне між ними вартісне відношення, тобто перейти до так званого *двоїстого біметалізму*.

Суть двоїстого біметалізму в тому, що за законну сплатну валюту є обидва метали, також лишається вільне карбування обох металів, але вартісні відношення між ними встановлює держава. В цій системі біметалізму нема сумбурної динаміки двоїстих цін рівнобіжного біметалізму, але вона має інші хиби. Справа в тому, що хоч держава й фіксує вартісне співвідношення, але вартісне співвідношення між золотом і сріблом не постійне. В зв'язку з тим зміна співвідношення у вартості золота й срібла призводить до витиснення валют однією одною.

Біметалізм був поширений протягом останньої чверти XVIII століття і першої половини XIX століття на європейському суходолі і в ПАСШ. При тому слід відначити, що в цьому біметалізмі XIX століття срібло відгравало дуже значну ролю, таку значну, що по деяких країнах грошовий обіг більше нагадував собою срібний монометалізм.

Зростання міжнародньої торгівлі не могло миритися з біметалізмом, побудованим на засадах, принципіяльно чужих нормальному обігові капіталістичних країн. Грошова система для нормального свого функціонування мусить бути побудована на єдиному вартісному вимірнику. Ми вже раніше зазначали, як „ввесь історичний досвід показує, що там, де два товари за законом виконують функцію мірила вартости насправді тільки один зберігає за собою цю ролю".[1] Розпад біметалізму був чималою мірою прискорений і посиле ий безперервним спадом цін на срібло, що почався в останній чверті XIX століття.

Відношення вартости золота й срібла

(пересічні числа за період 1700 — 1900 рр.)

Періоди	Відношення вартости золота до вартости срібла	Періоди	Відношення вартости золота до вартости срібла
1700 — 1720	15,21	1841 — 1850	15,83
1721 — 1740	15,08	1851 — 1860	15,30
1741 — 1760	14,75	1861 — 1870	15,55
1761 — 1780	14,72	1871 — 1875	15,97
1781 — 1800	15,09	1876 — 1880	*17,81*
1801 — 1810	15,61	1881 — 1885	18,63
1810 — 1820	15,51	1886 — 1890	21,16
1821 — 1830	15,80	1891 — 1895	26,32
1831 — 1840	15,75	1896 — 1900	33,45

Ці дані показують: 1) стабільність вартісного співвідношення золота й срібла протягом 175 років і 2) гострий і нестримний

[1] *К. Маркс.* „К критике политической экономии", стор. 90.

спад світових цін на срібло, почавше з 70-х років минулого століття.

У XX столітті процес зневартненна срібла не припинився, навпаки, він дуже посилився. Особливо катастрофічної глибини спаду набрав цей процес у наслідок світової економічної кризи: 1932 р. відношення вартости золота й срібла дійшло нечувної цифри — 1 80.

„Монометалізм", як ми зазначали, це грошова система, що базується на одному металі — золоті або сріблі.

Срібний монометалізм був поширений в Европі в XVI і XVII століттях, потім його змінив біметалізм. У тому біметалізмі, що був поширений в Европі, вирішальну ролю відігравало срібло. У XIX столітті були клясичні форми срібного монометалізму в Росії за періоду 1843—1852 рр. і в Голляндії з 1847 до 1875 р. Дуже поширився срібний монометалізм у ПАСШ.

Тепер срібний монометалізм лишився тільки в кількох відсталих країнах: у Персії, Афганістані, Абесінії і почасти в Китаї.

Що ж зумовило майже загальний перехід до золотої валюти?

Друга половина XIX століття і особливо остання чверть його характеристична цілою низкою нових економічних процесів у товщі капіталізму, що неминуче відбилися на грошовій системі цього етапу.

До кола світових капіталістичних зв'язків входить багато нових країн з величезними запасами невикористаної сировини, з величезними ринками, резервами робочої сили. Велике зростання транспорту, залізничого й водного, та винахід телеграфу зв'язали різні держави і різні частини світу та посилили між ними торговельні відносини. Маси товару, залучені в світовий товарообіг, значно зросли. Капіталізм, що дістав своїми мацанами найглухіших закутків земної кулі, обіймаючи більш чи менш швидко своїм впливом залюднені райони обох півкуль, створив світовий ринок.

Зростання світового ринку, що відбувалося на основі зростання товарових відносин між різними країнами, збільшення міграції капіталів з однієї країни в одну, зростання міжнародніх боргів і міжнародніх розрахунків — все це штовхало на перехід від біметалістичної системи обігу до золотого монометалізму. А цьому дуже сприяло, як ми вище показали, чимале зниження світових цін на срібло, що було протягом цього періоду.

Збільшення кількости товарів, що ставали об'єктом міжнародньої торгівлі, зростання і взаємне сплетення всього міжнародного товарового потоку сприяло перетворенню національних вартостей на світові. Рух світових вартостей відбувається за допомогою світових грошей, а світовими грішми за доби розвинених господарських і фінансових відносин між капіталістичними країнами (та ще при катастрофічному зменшенні світових цін на срібло) може бути тільки золото. Звідси й національнгрошова система, щоб полегшити обмін та посилити міжнародньо-торговельні зв'язки, мусить вімкнутися в систему міжнародньої міграції золота і в систему міжнародньо-кредитових зв'язків. Мусять бути знищені перепони, що стоять на шляху

до перетворення національної валюти на світові гроші — золото. Мусить бути забезпечений зв'язок між грошовими системами різних країн.

От чому перехід до системи золотого монометалізму став абсолютно неминучим заходом для країн, що увійшли в систему світового господарства та зв'язалися між собою комплексом товарово-капіталістичних відносин. Золотий монометалізм був умовою, від реалізації якої залежало зміцнення й поширення цих зв'язків. І що раніш якась країна ступала на шлях світової торгівлі, то швидше вона мусіла здійснити перехід до золотого монометалізму.

І справді, перша країна, що запровадила золотий обіг, була держава, роля якої на світовому ринку протягом багатьох десятків років була безперечна і якій належить історична першість як у царині світових торговельних зв'язків, так і в царині розвитку валютно-грошових операцій. Мова мовиться про Англію, яка перейшла до системи золотого монометалізму (1816 р.), тому що її становище як найбільшої торговельної держави зобов'язувало її до цього переходу. Щоб мати жваві торговельні відносини, щоб бути торговельним і грошовим центром світу, треба мати таку систему, одиниці якої без затримки приймають по всіх торговельних закутках землі, чи в Шанхаї, чи в Сан-Франціско чи в Архангельську, чи в Теграні, та заснувати грошову систему на такому металі, який не знає гарячкових стрибків і якому чужа була б трагедія срібла другої половини XIX століття.

Заведення монометалізму по всіх країнах Европи відбувалося протягом останньої чверти XIX століття і першого десятиріччя XX століття. І, звичайно, золотий монометалізм поширювався не тому, що всі країни змушені були наслідувати Англію, яка, мовляв сама вибрала золотий обіг зовсім випадково. Не можна таке міркування назвати серйозним, бо воно намагається надзвичайної ваги економічну подію зумовити випадковими причинами: наслідуванням, модою, смаком і такими іншими „глибоко розумними" поясненнями. Заведення монометалізму сталося тому, що це була адекватна капіталізмові грошова система, найкраще обслуговувала його потреби, і, крім того, поширення його на всі країни спричинене було єдністю світового ринку.

Заведення золотого монометалізму не відбувалося в одній якійнебудь формі. Історія грошового обігу, як передвоєнного, так і післявоєнного, дає змогу виявити переходові типи, як шкутильгава валюта і золотий монометалізм з срібним обігом.

Шкутильгава система характеризується ось чим:

а) в обігу золоті й срібні повновартні монети, банкноти емісійних інститутів, розмінні на золото й срібло;

б) законний платіжний засіб обидва метали, і між ними держава встановлює певне співвідношення;

в) вільне карбування тільки щодо золота;

г) для сплачування міжнародньої заборгованости фігурує золото.

До війни шкутильгава грошова система була у країнах Латинської монетної спілки[1] і у ПАСШ (до 1908 р. ця система була і в Німеччині).

Так званий *золотий монометалізм* з срібним обігом — це характеристична грошова система для тих країн, де валютна організація в минулому була побудована на основах чистого срібного монометалізму. Характеристичні риси цієї відмінности золотого монометалізму такі:

а) в обігу золота нема: канали обігу заповнюють срібні монети й банкноти, розмінювані на срібло;

б) вільного карбування на срібло нема;

в) держава розм нює срібну валюту на девізи та чужоземну валюту за певним курсом;

г) у зовнішніх оборудках фігурує золото.

Ця система була з 1893 р. в Індії, де до неї була система чистого срібного монометалізму. Вона проіснувала там до 1914 р., а з 1919 р. знову почала функціонувати на тих самих основах з невеликими змінами.

Протягом першого десятиріччя XX століття цю систему запровадили багато країн, що раніш були за основу срібного монометалізму: Мехіко, республіка Панама, Філіппіни, Східньо-африканські колонії, Німеччина, Малайський архіпелаг.

Хиби двох останніх грошових систем суттю своєю є хиби біметалізму. Обидві вони (шкутильгава валюта і золотий монометалізм з срібним обігом) забезпечують механізм функціонування товарово-капіталістичного суспільства лише з перебоями. Це, зрештою, і ілюструє історія й недовготривалість цих систем, їхній переходовий характер

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Грошова система нинішнього капіталізму

§ 1. Грошовий обіг періоду загальної кризи капіталізму

Глибочезні суперечности, що характеризують загальну кризу капіталізму, що його ми далі детально проаналізуємо, позначаються зокрема й на грошовому обігу.

Імперіялістична війна 1914—1918 рр. зумовила величезну, нечувану в історії капіталізму своїм розмахом і глибиною грошову інфляцію, що особливо важко пропливала в країнах переможених. Ця інфляція, що послужила могутньою підоймою перекачування прибутків на користь великій буржуазії, всією своєю величезною вагою спала на плечі широких трудящих мас, надзвичайно посилила процес абсолютного зубожіння робітничої кляси, зруйнувала чималі шари дрібної буржуазії і стала за багате джерело легкої наживи і швидкого збагачення розжирілих на війні спекулянтів. Ця інфляція глибоко струснула процес капіталістичної репродукції і спричинила крах ряду валютних систем.

---

[1] Латинську монетну спілку зорганізовано 1865 р.; до неї входили Франція, Італія, Бельгія й Швайцарія.

Війна, що переділила світ і створила в Європі ряд нових дрібних держав, які є васалі найбільших імперіялістичних хижаків, знищила одні валюти (наприклад, австрійську крону) і привела до утворення нових 14 валют.[1]

Дальший розвиток загальної кризи капіталізму виключив можливість такої ліквідації інфляції, яка забезпечила б повернення до передвоєнного типу грошового обігу, коли золото було в обігу й автоматично регулювалося кількістю грошей в обігу.

Стабілізація валют, яка затяглася на багато років, яку запроваджують коштом трудящих і яка зумовила в ряді країн так звані стабілізаційні кризи та в суті лишилася незавершена, виявилася в утворенні таких грошових систем, для яких характеристичні концентрація золота і девіз у банках і розмін банкнот або на девізи або на золоті зливки. Ясно, звичайно, що в таких грошових системах дуже полегшено перетворення можливости інфляції в дійсність. Відомо, що не встигли ще відзвучати соціял-демократичні гімни післявоєнній капіталістичній стабілізації валют, як нинішня світова економічна криза має за собою вже на даному її етапі глибочезну грошову кризу і крах золотого стандарту 25 держав (в тім числі такої світової валюти, як англійський фунт стерлінгів). Звідси, між іншим, стає цілком очевидний глибочезний апологетизм різних теорій буржуазних економістів, зокрема економістів-шкідників в СРСР, які твердять, що нові явища нинішнього капіталістичного грошового обігу є випадкові і не характеристичні для нинішнього капіталізму. У цих твердженнях заперечення загальної кризи капіталістичної системи.

Обізнаймося в загальних рисах з тим, що являють собою грошові системи нинішнього капіталізму.

Переважна більшість довоєнних грошових систем, як уже зазначено, була побудована за принципом часткового обігу золота і вільного обміну банкнот на золото. В Європі виняток становили тільки Австро-Угорщина, Бельгія та Італія. До війни обіг золота і вільний обмін на золото був обов'язковою ознакою нормальної грошової системи. Після так званої стабілізації валюти така грошова система є покищо лише у ПАСШ, Швайцарії і Голляндії, та й тут роля чистого золотого монометалізму з золотим обігом сходить нанівець. Панівна грошова система тепер така, що золото вилучено з обігу: воно є основа грошової організації, валютна одиниця кожної країни має певну вагову кількість золота, золото сальдує міжнародні оборудки, але з каналів внутрішнього обігу золото вилучено. Крім цього, банкноти не вимінюються вільно на золоту монету.

---

[1] В Європі з дев'ятьох передвоєнних валютних систем лишилися: англійський фунт стерлінгів, голляндський гульден, крона Скандінавської монетної спілки, німецька марка і золотий франк (у Швайцарії). З нових валют: *сім* у країнах колишньої системи золотого франка Франція, Італія, Бельгія, Греція, Болгарія, Румунія, Югославія), три — на території колишньої Австро-Угорщини; інші — на окраїнах колишньої Російської імперії і Німеччини.

Звичайно, зовсім окремо стоїть нова валюта — радянський червінець, що має, як ми вже казали, іншу соціяльну природу, ніж гроші в капіталістичних країнах.

1913 р. в обігу європейських країн було золота 4.585 млн. крб., нині (дані на 1928 р.) його тільки 109 млн. крб., тобто 2,4% передвоєнної суми. Країна, що відігравала до війни ролю світового валютного гегемона, що її валюта і після війни на світовому грошовому ринку мала світове визнання, стабілізує свою грошову одиницю на принципах золотозливкової системи — специфічного витвору післявоєнної економіки (Англія).

Франція з найбагатшими в Європі золотими запасами не квапиться перейти до системи золотого обігу, а запроваджує золотозливкову валюту. Основні типи грошових систем періоду загальної кризи капіталізму такі: *золотозливкова* система й *золотодевізна.*

§ 2. Золотозливкова система

Характеристичні риси *золотозливкової* системи такі:

а) золота в обігу нема — замість нього банкноти центрального емісійного банку;

б) розміну на золоті монети нема, є розмін банкнот на золоті зливки;

в) сума розмінюваних на золоті зливки банкнот не менша, ніж визначений мінімум (3 700 фун. стерл. в Англії).

Золотозливкову систему 1925 р. запроваджено в Англії, до неї також перейшли Італія і Франція. Отже, зливковий монометалізм перетворюється на валюту основних імперіялістичних країн нинішнього імперіялізму.

За цієї системи курс валюти на рівні паритету підтримують через розмін на золото. Для широкого відпливу золота з банку є ціла низка перешкод. Насправді виходить, що на золоті зливки розмінюють звичайно тільки для потреб зовнішньої торгівлі, та й то далеко не завжди.[1]

§ 3. Золотодевізна система

Характеристичні риси цієї грошової системи, до війни застосовуваної в Австро-Угорщині та Бельгії і після війни найпоширенішої системи в Європі, такі: золотих монет в обігу нема, замість них у каналах обігу банкноти центрального емісійного банку, нерозмінні на золото, але розмінні на девізи, чужоземні векселі; банкноти розмінюють на девізи або не встановлюючи мінімуму розмінюваних банкнот (Німеччина, Швайцарія), або мінімум декретовано (Греція, Болгарія, Румунія).

Забезпечено банкноти девізами світових валют. Хоч як, а в усіх своїх видах золотодевізна система має за передумову створення девізного ядра для забезпечення валюти і врегулювання курсів (девізна політика).

Золотобанкнотна система посилює залежність капіталістичних країн однієї від одної, міцніших від слабіших, і посилює зростання суперечностей між капіталістичними країнами. Девізне

[1] За цієї системи надзвичайно посилюється концентрація золота в руках імперіялістичної держави і цим до певної міри полегшується мобілізаційна фінансова підготова до війни.

забезпечення створює наявність певної залежности системи грошового обігу, а через неї і економіки країни, від тих держав, чиї девізи фундаментують дану валюту. Цим можна пояснити дивний на перший погляд факт, що країни-кредитори — ПАСШ і Англія — надання позик для стабілізації валюти зумовлювали звичайно характером валютної організації і системою забезпечення країни-боржника. Висували вимогу, що в наслідок стабілізації має бути запровадження золотодевізної системи.

Візьмімо, наприклад, румунську валюту. Грошова система Румунії побудована на принципі розміну її банкнот на девізи, в основному французького походження. Щоб забезпечити безперебійність розміну на девізи, Румунський центральний банк мусить мати відповідний фонд французьких девіз. Цей фонд може збільшуватися й зменшуватися, але він звичайно не спускається нижче за досить великого мінімуму. Таке становище виявилося дуже вигідне для Франції, бо збільшувався попит на французькі девізи і таким чином підвищувався курс французького франка, з одного боку; а з другого боку — це сприяло орієнтації румунської політики в бажаному для Франції напрямі: бо сварка з Францією означає загрозу для девізного фонду, що забезпечує румунську лею, тим то і для всієї румунської грошової системи.

Блискучим доказом цього співпідлягання золотодевізної валюти є ще й той цікавий факт, що до війни, коли в Європі ця золота валютна система була мало поширена, країни метрополії запроваджували її в своїх колоніях.

Отже зв'язок колоніяльної валюти з світовим грошовим ринком встановлюється через валюту країни-метрополії.

Ми вже підкреслили, що грошові системи капіталізму без золотого обігу дуже нестійкі, і що можливість інфляції в них легко перетворюється в дійсність. Це намагалися приховати буржуазні економісти й соціял-фашисти, що прославляли стабілізацію валют 1922 — 1928 рр. і проголошували крах Марксової теорії та ретельно поширювали номіналістичні й кількісні „теорії". Світова економічна криза вщент розбила всі ці апологетичні теорії і теорійки. Світова економічна криза завдала нового, розтрощувального удару валютним системам капіталізму.

Зневартнення й крах валют почалися насамперед у відсталих залежних і аґрарних країнах і потім охопили й великі промислові країни.

Так, валюта Бразілії вже перед кінцем 1930 р. стояла нижче за паритету на 20%, аргентінська валюта — на 22%. У такому ж становищі були грошові системи Канади, Еспанії, Португалії, Парагваю, Чіле, Болівії й Колюмбії.

Зневартнення їхніх валют на початку 1931 року хиталося від 20 до 30%. Такої самої долі зазнала на початку 1931 року і Австралія, що її курс валюти вже в січні спустився до 21% нижче проти паритету.

За рік до краху фунта (19 вересня 1931 р.) зазнали краху країни срібної валюти (Персія, Китай). Курс валюти цих країн, у наслідок чималого зневартнення срібла, стрімко покотився вниз.

На весні і влітку 1931 р. грошові труднощі охопили й індустріяльні країни. Першими жертвами були найслабші організми індустріяльних капіталістичних країн (Австрія і Німеччина). Звідси грошово-кредитова криза перекинулася на Англію, де напруженість грошового ринку протягом літа 1931 р. переросла у вересні у валютну катастрофу.

Валютна катастрофа в Англії, що її грошова система протягом цілого століття відігравала ролю загальнови наної світової в люти і фундаментувала ряд европейських і позаевропейських грошових систем, величезною мірою посилила розмах світової валютної кризи.

У кип'ячому водовирі, створеному фунтом, що зазнав краху, опинилося чимало нових країн і нових валют. Тепер уже в 25 країнах стався крах золотого стандарту, і це досить ясно характеризує величезний розмах св тової в лютної кризи, що й собі загли блює й загострює світову економічну кризу.

ЗМІСТ

Стор.

Передмова 3
Передмова до першого випуску 7

Вступ

Економічне вчення марксизму-ленінізму — зброя революційної боротьби пролетаріяту 9

Розділ перший. Суспільний процес матеріяльної продукції 10

§ 1. Процес матеріяльної продукції і її суспільний характер 10
§ 2. Процес праці людини; його елементи й характеристичні риси . . 12
§ 3. Продукція і споживання як єдність і відношення протилежностей . 13
§ 4. Розподіл і обмін як моменти суспільного процесу продукції . . . 15
§ 5. Суспільний процес матеріяльної продукції як єдність і відношення продукції, розподілу, обміну й споживання 20
§ 6. Критика Бухарінової механістично-енергетичної концепції суспільного процесу матеріяльної продукції 21
§ 7. Суть продуктивних сил і продукційних відносин 23
§ 8. Розвиток продуктивних сил і продукційних відносин 26
§ 9. Критика меншовицько-ідеалістичного перекручування розвитку продуктивних сил і продукційних відносин 27
§ 10. Критика механістичного перекручування марксистсько-ленінського вчення про продуктивні сили та продукційні відносини 30

Розділ другий. Суспільно-економічні формації 32

§ 1. Суть суспільно-економічної формації 32
§ 2. Розвиток суспільно-економічних формацій 36

Розділ третій. Марксистсько-ленінське розуміння предмету політичної економії 41

§ 1. Політична економія в широкому й вузькому розумінні 42
§ 2. Критика механістичного, меншовицько-ідеалістичного перекручування історичної суті й предмету політичної економії 47

Тема перша. Товар

Розділ перший. Товар як вихідний пункт аналізи капіталістичного суспільства 51

§ 1. Загальні методологічні зауваження 51
§ 2. Характеристика загальних умов простої товарової продукції і її співвідношення з капіталізмом 53
§ 3. Проста товарова продукція в умовах СРСР 59

Розділ другий. Товар (два фактори товару: споживна вартість і вартість) . 63

§ 1. Споживна вартість товару 64
§ 2. Вартість 67
§ 3. Товар як єдність протилежностей 70

Розділ третій. Двоїстий характер праці, що створює товари 71

§ 1. Характеристика суспільної праці в інших суспільних формаціях . . 71
§ 2. Суспільний поділ праці в товаровому суспільстві 74

Стор.
§ 3. Суперечності між приватним і суспільним характером праці, що продукує товари 76
§ 4. Праця конкретна і абстрактна 77

Розділ четвертий. Критика фізіологічно-механістичного і рубінсько-ідеалістичного перекручування категорій вартости і праці, яка створює товари 82

§ 1. Критика механістичного ревізіонізму 82
§ 2. Критика меншовицько-ідеалістичного ревізіонізму 85

Розділ п'ятий. Загальна характеристика товарової форми в СРСР 88

Розділ шостий. Кількісна характеристика праці, що створює вартість (величина вартости) 93

§ 1. Праця суспільно-потрібна й праця індивідуальна 93
§ 2. Продуктивність праці, її інтенсивність і величина вартости 96
§ 3. Праця складна й проста 100
§ 4. Критика чисто кількісного трактування вартости 103

Розділ сьомий. Форма вартости або мінова вартість 105

§ 1. Вартість і мінова вартість 105
§ 2. Проста, поодинока або випадкова форма вартости 107
§ 3. Повна або розгорнута форма вартости 115
§ 4. Загальна форма вартости 117
§ 5. Відношення між розвитком відносної форми вартости й еквівалентної форми 120
§ 6. Грошова форма вартости 123

Розділ восьмий. Розвиток форм вартости й розвиток товарової продукції . 126

§ 1. Логічне й історичне 126
§ 2. Історія розвитку обміну й товарової продукції 127
§ 3. Розвиток форм вартости як відбиток історичного розвитку товарової продукції 130

Розділ дев'ятий. Товаровий фетишизм 140

§ 1. Суть і об'єктивна зумовленість товарового фетишизму 140
§ 2. Вартість як соціяльно-історична категорія 145

Розділ десятий. Обмін як специфічна форма зв'язку в товаровому суспільстві 150

Розділ одинадцятий. Вартість як основний закон руху товарово-капіталістичного суспільства 154

§ 1. Вартість і ціна 154
§ 2. Закон вартости як економічний закон руху товарово-капіталістичного суспільства 159
§ 3. Плановий характер економіки СРСР 167

Тема друга. Гроші

Розділ перший. Суть грошей 171

§ 1. Суть грошей 171
§ 2. Металістична теорія грошей 176
§ 3. Утопія „трудових грошей" 177

Розділ другий. Природа радянських грошей 179

§ 1. Відсутність грошей в комуністичному суспільстві 179
§ 2. Критика ревізіоністських тверджень Кавтського про гроші в соціялістичному суспільстві 181
§ 3. Природа радянських грошей 182

Стор.

Розділ третій. Міра вартостн 187

§ 1. Суть і функції грошей 187
§ 2. Міра вартости 188
§ 3. Вартість грошей 192

Розділ четвертий. Функція грошей як засобу обігу 196

§ 1. Метаморфоза товарів 196
§ 2. Обіг грошей і їхня кількість 198
§ 3. Монета, знак вартости 201
§ 4. Паперові гроші 203

Розділ п'ятий. Інфляція 206

§ 1. Суть інфляції 206
§ 2. Ознаки інфляції 207
§ 3. Вплив інфляції на становище різних кляс капіталістичного суспільства 208
§ 4. Плянування емісії грошей в СРСР 210

Розділ шостий. Стабілізація валюти 211

§ 1. Передумови стабілізації 211
§ 2. Методи стабілізації валюти та їхній вплив на становище різних кляс . 213
§ 3. Методи стабілізації радянського карбованця 215

Розділ сьомий. Функція грошей як засобу збереження вартости 216

§ 1. Гроші у властивому розумінні 216
§ 2. Засіб збереження вартости 217
§ 3. Критика теорії грошей Рікардо 220
§ 4. Вплив кількісної теорії на економістів СРСР 221
§ 5. Критика кількісно-номіналістичної ревізії Марксової теорії грошей у Р. Гільфердінга 223

Розділ восьмий. Функція грошей як засобу платежу 226

§ 1. Засіб платежу 226
§ 2. Виникнення кредитових грошей з функції грошей як засобу платежу 228
§ 3. Функції грошей як форми вияву їхньої суті 230

Розділ дев'ятий. Світові гроші 232

Розділ десятий. Грошові системи капіталізму 235

§ 1. Грошовий обіг і грошові системи 235
§ 2. „Біметалізм" і „монометалізм" 237

Розділ одинадцятий. Грошова система нинішнього капіталізму 241

§ 1. Грошовий обіг періоду загальної кризи капіталізму 241
§ 2. Золотозливкова система 243
§ 3. Золотодевізна система 243

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА ЛЬВІВ

Редактор сектора *М. Розман.* Літтехредактор *В. Потієнко.* Техкер. *М. Сідлович.*

Здано до складання 7/VIII 1932 р. підписано до друку 22/IX 1932 р. Партвидав, 1932 р., № 475. Тираж 45.200. Головліт. № 5650, 31/VII 1932 р. Зам. № 1146. Папір 62 × 94/16. 15½ друк. арк. (100.000 друк. знаків у 1 арк. паперу). Вийшла друком у жовтні 1932 р.

7,38
(1986)

Ціна 1 крб. 50 коп.

3162

ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІЯЦІЯ
МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИХ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ІНСТИТУЦІЙ
ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ

КУРС ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

ДЛЯ ВИШІВ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ: І. ГУРЕВИЧА, С. КАПЛАНА, М. ЧИЧКЕВИЧА

ВИПУСК ПЕРШИЙ

О. АФОНІН, І. ГУРЕВИЧ,
П. ХАЙЦЕР, М. ЧИЧКЕВИЧ

ВСТУП
ТОВАР
ГРОШІ

ПАРТВИДАВ „ПРОЛЕТАР"

ВСТУП • ТОВАР • ГРОШІ